

सत्यैकव्रतपालको दिगुणधीः अर्थी चतुर्वेदिता

पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः मन्त्राङ्गमर्वमहः ।

अष्टयत्तिकलाधरो नवनिधिः पुण्यद्वयप्रत्ययः

सार्त्तोच्छ्रायधुरन्धरो विजयते श्रीवृक्षः क्षापतिः^(१) ॥

शात् लब्धां प्रभावलक्षरीमिष्टदेवताप्रसादरूपां लक्षरीमाकलयन्
प्राप्नुवन्नित्येकोऽर्थः । मारतौख्यात्तौयात् लब्धा प्रभावलक्षरीं पाण्डि-
त्यरूपामाकलयन्नित्यपरः । तथा, विद्या ब्रह्मविद्या, तद्रूपं तैर्यं-
मुपाययन् सेवमान इत्यर्थः । एतस्मैव विद्यारण्य इति नाम प्रसिद्धम् ।
इति काशीमुखके टीका ।

(१) धर्मावर्त्तकं स्वदेशाधिपतिं वर्णयति सत्येति । श्रीमान् वृक्षलक्षणा
क्षापतिः राजा विजयते । कीदृशः ? सत्यरूपं यदेकं मुख्यं व्रतं,
तत्पालकः । तथा दिगुणधीरिति परापेक्षया दिगुणबुद्धिमानि-
त्यर्थः । अथवा, द्वौ गुणौ सत्त्वगोत्रौ यस्या, तादृशी धीर्यस्य,
न तु तन्मोहयुग्मालिनीत्यर्थः । तथा, श्रीन् धर्मार्यकामानर्थयते
प्रार्थयते, तच्छीलः । तथा, अनुष्ठां वेदानां सामाद्युपायानां वा
वेदिता ज्ञाता । तथा, पञ्चसु स्कन्धेषु तन्नामकेषु सहायादिपदार्थेषु
कृती कुशलः । यदुक्तं नीतिशास्त्रे ।

“गहायाः साधनोपाया विभागे देशकालयोः ।

विनिधानोत्तराहः सिद्धिः यथाद्रुमिष्यते” — इति ।

अम्यार्थः । गहायाः राजकार्ये मन्त्रिसैनिकायाः । तथा, कार्यस्य
साधने उपायाः सामादयः । तथा, देशकालयोर्विभागे व्यवस्था,
अग्निं वापे अग्निं देशे चाऽमुपाय इत्येवंरूपा । तथा, विनि-
धानम् दृष्ट (१) वेगोत्पातादिरूपस्य प्रतीकारो निराकरणम् ।
तथा, निधि इत्येवम् । एते पञ्चस्कन्धा राज्याद्रुमिष्यन्तीत्येव-

इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथि-
 द्वाँम्यो धर्मसुतस्य वैष्ण्वनृपतेः स्त्रौजा निमैर्गौतमिः ।
 प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो^(१) रामस्य पुण्यात्मनो-
 यदत्तस्य विभोरभृत् कुलगुरुर्मन्त्रौ तथा माधवः ॥
 प्रज्ञामूलमहौ विवेकसलिलौ सिक्ता बलोपपन्निता^(२)
 मन्त्रैः* पल्वलिता विमालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।

* बलोपपन्निकामन्त्रैः,—इति पाठान्तरम् ।

राजा ? यडन्वयदृष्ट, यस्या गुणानामन्वयेन संबन्धेन दृढोऽनेय-
 इत्यर्थः । यस्या शास्त्राणामित्यर्थान्तरम् । पुनः कीदृश ? सप्तभि-
 रङ्गैः सर्वसङ्गनशीलः । तानि च,—

“स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवजानि च”—इति

नीतिशास्त्रोक्तानि ज्ञेयानि । तथा, अष्टौ^(१) यक्षयो भूतयो यस्य,
 तादृशस्य शिवस्य कलाशा अशस्य धारकः । तासु भूतयो जलादि-
 यजमानचन्द्रसूर्याकाशवायुपुरुषा व्यागमोक्ताः । पुनः कीदृश ? नव-
 निधिः, नवसङ्ख्याका निधयो यस्य, ते च महापद्मादयः प्रविद्धाः ।
 नवाना रसाना निधिरित्यर्थान्तरम् । नवो भूतनो निधिरिति वा ।
 पुनः कीदृश ? पुण्यदृशप्रत्ययः, पुण्यन्तौ वर्द्धमाना दशा यस्य, तादृश-
 प्रत्ययो ज्ञानं यस्य, तादृशः । तथा, स्मार्त्ताना पाषण्डिभिर्ब्रह्मशिष्टा-
 नामुष्मायस्य षडेधुरन्वरः तत्प्रवर्त्तकः इत्यर्थः । इति काशीपुस्तके
 टीका ।

(१) अष्टतजद्वैप्रातिकूल्येन सन्निधानन्दरूपेणाश्रयति प्रकाशते इति प्रत्यक्
 तथा दृष्टिर्यस्येति नियमः । इति काशीपुस्तके टीका ।

(२) प्रज्ञैव मूलं च मही च यस्या, सा तथा । बलैरुपपन्निता जातोपपन्ना ।
 उपपन्नः पुनराश्रयतश्च । स्पष्टमन्यत् ।

शरणा कोरकिता यशःसुरभिता सिद्धा समुद्यत्फला
 सम्राज्ञा भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥
 श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।
 सायणो भोगनाथस्य मनोबुद्धौ सहोदरौ ॥
 यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
 भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-
 प्रवर्त्तकः स्रष्टिसुषमापराशरः ।
 पराशरस्रष्टिजगदीहिताग्रये
 पराशरस्रष्टिविद्वतौ प्रवर्त्तते ॥

व्याख्याते आचारप्रायश्चित्ते ।

अथ व्यवहारः प्रस्तूयते ।

यद्यप्युपादानादीनामष्टादशपदानां व्यवहाराणां मध्ये कमपि
 व्यवहारं पराशरो न व्युत्पादितवान्, तथाप्याचारकाण्डे चतुर्णां
 वर्णानां क्रमेणाचारान् ब्रुवन्,—

“चत्त्रियसु प्रजायैव चितिं धर्मेण पासयेत्”—

इत्यग्निन् वक्षने चत्त्रियविशेषस्य राज्ञ आचारविशेषमेवमवोचत्*,
 “चितिं धर्मेण पासयेत्”—इति । तच्च चितिपासनं नाम, चित्प्राप्ति-
 तासु प्रजाम् दुष्टानां निग्रहः शिष्टोपद्रवपरिहारश्च । एतदर्थमेव हि

* राजाचारविशेषमेवमवोचत्,—इति पाठान्तरम् ।

जगदीश्वरस्य रामकृष्णादिचित्रावतारः । तच्च गौतासु भगवता
विस्पष्टमभिहितम्,—

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे”—इति ।

यथा महतां रावणादीनां शिवायै रामाद्यवतारः, तथा बुद्धाणां
चौरादीनां शिवायै राजावतारः,—इति द्रष्टव्यम् । अतएव मनुः,—

“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥
चन्द्रानिलयमार्काणामग्रेद्य वरुणस्य च ।
इन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा आदृत्य शान्ततौः^(१) ॥
यस्मादेव सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
तपत्यादित्यवच्चैव चक्षुषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितम् ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महतौ देवता क्षेपा सरूपेण तिष्ठति ॥

(१) चन्द्रादीनां शान्ततौर्निन्द्यामात्रा व्यंशान् आदृत्य राजानमसृजदिति
पूर्वेषां सम्बन्धः ।

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरूपमर्षिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥

कार्थं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च तत्ततः ।

कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः”—इति ।

एतच्च सर्वमस्माभिराचारकाण्डेव राजधर्मान् व्याचक्षाणैः प्रप-
क्षितम् । दृढस्यतिष्ठ विशेषतः षष्ठादानादित्यवहारविचारमेव
राजोत्पत्तिप्रयोजनमभिप्रेत्य तद्विचारचमत्तमुपपादयितुं इन्द्राद्या-
त्मकत्वं राज उदाजहार,—

“गुणधर्मवतो राज्ञः कथयाम्यनुपूर्वशः ।

धनिकर्णिकमन्दिग्धौ प्रतिभूलेख्यमाविणः ॥

विचारयति यः मम्यक् तस्योत्पत्तिं निबोधत ।

सोमाम्यकांनिलेन्द्राणां विज्ञाप्यत्योर्थमस्य च ॥

तेजोमाचं समुद्भूत्य राज्ञोमूर्त्तिर्विनिर्मिता ।

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥

भूयोभोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ।

नाराजके हृषिवणिक्कुमीदपशुपालनम् ।

तस्मादणायमाणान् नेताऽमौ निर्मितः सुरैः”—इति ।

लोके हि, राजा भूपो नृप इत्येते शब्दा एकार्थवाचित्वेन प्रयु-
ज्यन्ते । तत्र राजशब्दो ह्रस्वः, भूपनृपशब्दौ योगिकौ । भुवं पातीति
भूपः, नृन् पातीति नृपः । तथाच राज्ञो भूपालकत्वं मनुष्यपालकत्वं
च गुणः । तत्रयुक्तधर्मो व्यवहारविचारः । स च पूर्वं नाभिहितः, किन्तु
यथाश्रमधर्मान् व्याचक्षाणेन दृढस्यतिना राजन्यापि चचियत्तवर्णप्र-

युक्तोऽगृहस्थाश्रमप्रयुक्तश्च धर्मोऽभिहितः । अतः परं भूपत्वगुणप्रयुक्त-
व्यवहारविचारात्मको राजधर्मोऽभिधीयते । धनिको धनप्रदाता,
शृणिकस्तदीयस्थार्यस्य गृहीता, तयोः सन्दिग्धविवादः^(१) । प्रति-
भूस्तस्य प्रत्यर्पणं कारयित्वा मीतिं प्रतिश्रुत्य तदीयस्य भारस्य
बोद्धा । लेख्यं धनसङ्ख्यावृद्धिविशेषादियुक्तं पत्रम् । साविण उत्त-
माधमर्णयोः सम्प्रतिपन्नाः मध्यस्थाः । एतेषां प्रतिभादीनां त्रयाणां
सन्दिग्धिन्यायान्यायवर्त्तित्वाभ्यां सन्देहः । तस्मिन् सन्देहे सति
यो राजा विचारयितुं प्रभवति, तस्योत्पत्तिरभिधीयते इत्यर्थः ।
यस्माद्राजा सोमेन्द्रादिदेवतांश्च भूतत्वादृणादानादीन् व्यवहारान्
विचारयितुं प्रभवति, तस्मात्तानसौ विचारयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“व्यवहारान् नृप. पश्येद् विद्वद्भिर्नाह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः”—इति ।

अत्र व्यवहारशब्दो हृदियोगाभ्यां निर्णयफलकमर्थिप्रत्यर्थि-
विवादमाचष्टे । तत्र हृदिः कात्यायनेन निरूपिता,—

“प्रयत्नसाधे विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे ।

साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते”—इति ।

न्यायः श्रिष्टसम्प्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं, तस्य विस्तर इदं
मदीयं धनमन्येनापहृतम् ; तत् चेवं धनादिकमेतस्य युक्तं नान्य-
स्येति उपपत्तिपुरःसरं निर्णयः । तस्मिन् न्यायविस्तरे विषयीभूते सति
तत्प्रवर्त्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्यां विवादः स व्यवहार उच्यते । मदीयं धनं
अन्येनापहृतं तत् पुनर्मया साधनीयमिति अर्थी यदुद्दिश्य प्रवर्त्तते,

(१) सन्दिग्धौ इति पदं सन्दिग्धिशब्दात् समन्येकवचने निष्पन्नम् ।

तद्धनं साध्यम् । तच्च मूलं यस्य विवादस्य, सोऽयं साध्यमूलः । स च कदा सम्पद्यते,—इत्यपेक्षायामुक्तम्,—“प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये”—इति ।

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न स्तेनः स्यात् न वाङ्मूषिः”—

इत्यादिविधिनिषेधावुपलभ्य विहितानुष्ठाने प्रतिषिद्धवर्जने शोत्पन्न उत्साहः प्रयत्नः । तेन साध्यो धर्मनामकः पदार्थो यदा विच्छिन्नो भवति, तदानौमयं विवाद उत्पद्यते । अस्ति तु धर्म-विच्छेदे नास्ति व्यवहारस्यावकाशः । अतएव नारदः,—

“मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमब्रूभुजत् ।

धर्मकतानाः पुरुषास्तदाऽऽसन् सत्यवादिनः ॥

तदा न व्यवहारोऽभूत् न द्वेषो नापि सत्सरः ।

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते”—इति ।

वृहस्पतिस्तु द्वेषलोभादिदुष्टस्यैव व्यवहर्तृत्वमाह,—

“धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमामन्त्रहिंसकाः ।

लोभदेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्तते” ॥

तस्माद्धर्मं विच्छिन्ने मति साध्यमूलो न्यायनिर्णयफलो विवादो-व्यवहारमन्त्रेण कृत्वाऽभिधीयते । हारीतोऽपि निरुद्धिमभिप्रेत्याह,—

“स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।

न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते”—इति ।

व्यवहारमन्त्रस्य पौगिकमर्थं कात्यायन आह,—

“वि जानार्येऽय मन्त्रेहे हरणं हार उच्यते ।

नानामन्त्रेऽहरणाव्यवहार इति श्रुतः”—इति ।

व्यवहार इत्यपि विग्रहो नानेत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । अवग्रहस्य सन्देहे वर्तते । तानेतानेवंविधानेकसन्देहहारिणो व्यवहारानर्थादिगतरागदेषवशात् प्राप्तान् राजा सम्यग्विचारयेत्^(१) । तद्विचारस्य राज्ञो गुणधर्मरूप आचारः । अतएव आचारकाण्डे व्यवहाराणामन्तर्भावमभिप्रेत्य पराशरः पृथग्व्यवहारकाण्डमकृत्वा, “चित्तिं धर्मेण पालयेत्”—इति सूचनमात्रं व्यवहाराणां कृतवान् । तानेवात्र सूचितान् व्यवहारान् वयं सत्यन्तराणि तन्निबन्धनानि चातुस्त्य यथाशक्ति निरूपयामः ।

तत्र पूर्वादादताभ्यां रुढियोगस्युतिभ्यां व्यवहारस्वरूपं निरूपितम् ।

अथ तद्भेदाः निरूप्यन्ते ।

तत्र सपणत्वापणत्वाभ्यां द्वैविध्यमाह नारदः,—

“सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः”—इति ।

अहं यदि पराजयेयं, तदा शास्त्रप्रापितादृष्टद्रव्यात् अधिकमेव द्रव्यं राज्ञे तुभ्यश्च दास्यामीति पत्रं लिखित्वा यदभिभाषणं, तदुत्तरम् । तेन सद्य वर्तते इति सोत्तरः । तद्रहितोऽनुत्तरः । पुनरपि

(१) अर्थो धनम् । अर्थादिविषयरागदेषवशात् प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विचारयेदित्यर्थः । व्यवहारानर्थां विग्रतरागदेषवशात् प्राप्तानित्यादिपाठे, प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विग्रतरागदेषवशात् विचारयेदिति सम्बन्धः ।

भूतच्छलानुसारित्वात् दिगतिः स उदाहृतः ।

भूतं तत्त्वादिसंयुक्तं प्रमादाभिहितं क्लृप्तम् ॥

राजा सपुरुषः सभ्याः ग्राम्यं गणकलेखकौ ।

द्विरष्टमग्निरुदकमष्टाङ्गः स उदाहृतः ॥

च्छणादानं ह्युपनिधिः सम्भूयेत्यानमेव च ।

दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाऽभ्युपेत्य च ॥

वेतनस्थानपाकर्म तथैवास्त्रामिविक्रयः ।

विक्रीयासम्प्रदानञ्च क्रीताऽनुशय एव च ॥

समयस्थानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा ।

स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽथ साहसम् ॥

वाक्प्राख्यं तथैवोक्तं दण्डप्राख्यमेव च ।

द्यूतं प्रकीर्णकञ्चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥

क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते"—इति ।

ननु धर्मादीनां पादत्वमप्युक्तं, प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणनिर्णयाणां व्यवहारपादत्वात् । यतो याज्ञवल्क्यः प्रतिज्ञादीनि प्रकृत्याह,—

“चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“पूर्वपदः स्मृतः पादः द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।

क्रियापादसृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयः स्मृतः”—इति ।

नायं दोषः । धर्मादीनां प्रकारान्तरेण पादत्वोपपत्तेः । योऽयं निर्णयाख्यश्चतुर्थपादोऽभिहितः, स धर्मादिभिश्चतुर्भिः निष्पद्यते । तदाह वृहस्पतिः,—

“धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाजया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णयः”—इति ।

तस्मान्निर्णयहेतुतया धर्मादीनां व्यवहारपादत्वं भविष्यति । तेषां च निर्णयहेतुत्वं कात्यायनेन प्रपञ्चितम्,—

“दोषकारी तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकम्बनम् ।

विवादे प्राप्नुयाद्यथ स धर्मेणैव निर्णयः”—इति ।

दोषकारी वाक्पादव्यादिकारी च* यस्मिन् विवादे व्यवहारे चरित्र-
राजशामननैरपेक्ष्येण धर्माभिमुखः सन्नद्धो धर्माद्भीतः† स्वकीयं दोष-
कर्तृत्वं स्वयमेव अङ्गीकरोति, यत्तु धनस्वामी‡ व्यवहारदिप्रायासम-
न्तरेण धर्माभिमुखाद्गुणपहारिणः स्वकीयं धनं प्राप्नोति, तत्र दोषका-
रिणो धर्माभिमुखमेव निर्णयहेतुः । व्यवहारस्य निर्णयहेतुत्वं स एवाह,—

“सूतिशास्त्रम् अत्किञ्चित् प्रयितं? धर्मसाधकैः ।

कार्याणां निर्णयाद्धेतोर्व्यवहारः स्मृतौ हि सः॥”—इति ।

यत्र धर्मशास्त्रकुशलेर्विद्वद्भिर्निर्णयप्रत्यर्चिनोरप्ये निर्णयाय धर्मशास्त्रं

* यत्र चकारोऽधिकं प्रतिभाति । दोषकारी इत्यस्य विवरणरूपप्र-
त्वात् वाक्पादव्यादिकारीत्यस्य । परन्तु, ‘सर्वेभ्यो दर्शयुक्तकेषु स्थित-
त्वाद्भित्तिः’ ।

† इत्यमेव पाठः सर्वेभ्यो दर्शयुक्तकेषु । मम तु, सन् यथा अधर्माद्
भीतः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ यन्नद्धनस्वामी,—इति का० । मम तु, यत्र धनस्वामी,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

§ प्रापितम्,—इति का० ।

॥ ‘कार्याणां निर्णयाद्धेतोर्व्यवहारः स्मृतौ हि सः’,—इति का० । ‘मम तु,
व्यवहारः स्मृतौ हि सः’,—इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रख्यापितं भवति, स निर्णयो व्यवहारजन्यः । चरित्रजन्यं निर्णय-
माह सप्रव.—

“यद्यदाचरते येन धर्म्यं वाऽधर्म्यमेव वा ।

देशस्याचरणं नित्यं चरित्रं तद्धि कीर्तितम्”—इति ।

शास्त्रोक्तधर्मादनुपेतं* धर्म्यं, तद्विपरीतं अधर्म्यं, तदुभयं देशाचा-
रानुसारेण यत्र स्वीक्रियते, तत्र चरित्रं निर्णयहेतुः । राजशासनस्य
निर्णयहेतुतामाह सप्रव,—

“न्यायशास्त्राविरोधेन† देशदृष्टेस्तथैव च ।

यद्धर्मं श्यापयेद्भ्राजाऽन्याय्यं तद्भ्राजशासनम्”—इति ।

न्यायशास्त्रं व्यवहारप्रतिपादकं सत्यशास्त्रं, तस्य देशाचारस्य वा
विरोधेन राजा यमनुशास्ति, स निर्णयो राजशासनजन्यः । ग्रथो-
क्तानां धर्मादीनां चतुर्णां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्य च बाध्यत्वं उत्तरो-
त्तरस्य बाधकत्वञ्च दृष्टव्यतिना अपश्चितम्,—

“शास्त्रमेव समाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि ज्ञीयते ॥

देशस्त्रित्याऽनुमानेन नैगमानुमतेन च ।

क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु कथ्यते ॥

* शास्त्रोक्तधर्माद्युपेतम्,—इति शा० न० ।

† सर्वेष्ववादार्शपुस्तकेष्वेवमेव पाठः । मम तु, न्यायशास्त्रविरोधेन,—इति
पाठः प्रतिभाति । अतएव, उत्तरः पूर्वबाधक इत्यादिना राजशासनस्य
सर्वबाधकत्वमुक्तं सङ्गच्छते । न्यायशास्त्राविरोधेन,—इति पाठे तु,
'न्याय्यम्'—इत्यत्र न्याय्यं, 'देशाचारस्य वा विरोधेन'—इत्यत्र,
देशाचारस्य वा विरोधेन,—इति पठितुमुचितम् ।

विहाय चरिताचारं यत्र कुप्यात् पुनर्नृपः ।

निर्णयं, मा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तथा"—इति ।

(१) चतुर्षु वर्णेषु यः कश्चिद्राजद्रोहं कृत्वा राज्ञो भूतः सन् अति-
भौरुतया स्वापराधमङ्गीचकार । तत्र समीपवर्त्तिमः माक्षिणो वर्णि-
बधं निवारयितुमिच्छन्तः सत्यमुपहृत्वा, तत्र माध्यन्तं वदेदित्ये-
तादृशं शास्त्रमेवाश्रित्य तदीयमपराधं पर्यहापुः । तत्र व्यवहारेण
धर्मो बाध्यते । केरलदेशादौ वेद्यागमने माक्षिमिरापादितेऽपि देशा-
चारवशात्त्रायं राज्ञा दण्ड्यते । तत्र चरित्रेण व्यवहारस्य बाधः ।
सत्यपि तादृशे देशाचारे 'नयेवं न व्यवहर्त्तव्यम्'—इति राजा यदा-
ऽनुशास्ति, तदा राजाज्ञया चरित्रस्य बाधः । (२) एते प्रोक्ताः धर्मा-
दयश्चत्वारः पादास्तौ सत्यादिषु चतुर्षु प्रतिष्ठिताः । दायकारौ स्वय-
मनृताङ्गीतोऽयमपि* अपराधोऽस्तीति सत्यं ब्रूते । अतो धर्मस्य सत्ये
श्रवस्त्वानम् । प्रतिशोक्तयोः कृतयोः माक्षिणा यस्य पक्षोऽभ्युपगम्यते,
तस्य जयः, तेन व्यवहारस्तस्य साक्षिण्यवस्थानम् । कार्णाटकदेशे बला-
म्नातुलसुताविवाहो न दायाय, केरलदेशे कन्यायाः चतुर्मतीत्वं न
दायायेत्येवमादिकलत्तदेशसमयः । तत्र तत्र पञ्चादिशासनञ्च तिष्ठति ।
श्रियते इति शासनं, राजाज्ञानुसारेण प्रजानां वर्त्तनम् । तच्च राजा-
ज्ञायां प्रतिष्ठितम् । सामदानभेददण्डैश्चतुर्भिः दायकारिणो दाय-

* मन्त्रताङ्गीतोऽपि,—इति का० ।

(१) उत्तरः पूर्ववाचक इति नारदवचनात्तं व्याचष्टे चतुर्विध्यादिना ।

(२) तत्र सत्ये स्थितो धर्म इत्यादिवचनानि व्याख्यानुसूपकमते, ये यत्ते
इत्यादिना ।

करणाय* चतु साधनत्वम् । चतुर्हितं विस्मृतम् । कर्त्तादिचतुष्टय-
व्याप्तित्वं मनुना स्पष्टीकृतम्,—

“पादोऽधर्मस्य कर्त्तार पादो गच्छति साधिण ।

पादं समासदं सर्वान् पादो राजानमृच्छति”—इति ।

जेतुर्नृपस्य वा धर्मार्थयशसो लोकात्तुरागं सम्पादनाच्चतुष्कारित्वम् ।
त्रियोन्मित्रं स्पष्टम् । अमता कितवस्तेनादीनां समर्गं यः करोति, तस्मिन्-
अपि सौम्यैर्दिग्गजा जायते । सोढोऽप्यद्वय्यादिदर्शनम्, तस्मिन् वा ।
तस्मादभियोगो भवति । अर्थिप्रत्यर्थिनो यौ पूर्वोत्तरपक्षौ तौ व्यव-
हारस्य प्रवर्त्तकौ । तस्मात् द्विद्वारत्वम् । द्रव्यसङ्ख्यादिकं याथातथ्ये-
नान्यथा वा राजादीनां अग्रे यदा ब्रूते, तदा तस्योभयस्य उपरि
व्यवहारः प्रवर्त्तते । ततो द्विगतित्वम् । अष्टाङ्गेषु सप्तरुषो राजेत्ये-
तदेकमङ्गम् । अतो नास्ति नवत्वसङ्ख्याप्रसङ्गः । अष्टादशानादीनां
अष्टादशपदानां स्वरूपमुपरिष्ठात् तच्च तच्च विचारयिष्यते† । एतेषां
अष्टादशपदानां मध्ये एकैकस्य पदस्य अवान्तरक्रियाभेदादनन्तभेद-
भिन्नत्वं शतशाल्वम् । एतान् अष्टादशपदानवान्तरानन्तभेदभिन्नान्
व्यवहारान् प्रकारान्तरेण द्वेधा समृज्जातिं काव्यायन,—

“द्वे पदे साधमेदानु पदाष्टादशता गते ।

अष्टादशक्रियाभेदाद्विज्ञान्यथ महन्महा”—इति ।

* दोषकारणाय,—इति का० । मम तु, दोषकारणादिति पाठः प्रतिभाति ।

† धर्मार्थस्त्रियोन्लोकानुराग,—इति का० । मम तु, धर्मार्थयशोलोका-
नुराग,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ विवदियते,—इति शा० स० ।

द्विपदत्वं विग्रहयति दृहस्पतिः,—

“द्विपदो व्यवहारः स्याद्भूतहिंसासमुद्भवः ।

द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु^(१) हिंसामूलः चतुर्विधः”—इति ।

तदेतदुभयविधं स एव विवृणोति,—

“कुक्षीदनिध्याधेयाद्यं* सम्भूयोत्यानमेव च ।

भृत्यदानमशुश्रूषां^(२) भृवादोऽस्त्रामिविक्रयः ॥

क्रयविक्रयानुग्रयः समयातिक्रमस्तथा ।

स्त्रीपुंसयोगः सेयञ्च दायभागोऽचदेवनम् ॥

एवमर्थसमुत्थानं पदानि[†] तु चतुर्दश ।

पुनरेव प्रभिन्नानि क्रियाभेदैरनेकधा ॥

पाद्व्ये द्वे साहसञ्च परस्त्रीसंग्रहस्तथा ।

हिंसोद्भवपदान्येवं चत्वार्याह दृहस्पतिः”—इति ।

जगति सम्भाषितानुशेषान् विवादानुक्तेष्वष्टादशसु स एव अन्त-
र्भावयति,—

“पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोक्तानि तु ।

मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीचकाः”—इति ।

इति व्यवहारपरिच्छेदः ।

* कुक्षीदनिध्याधेयाद्यं,—इति शा० ।

† भृत्यदारमशुश्रूषा,—इति का० ।

‡ एवमर्थसमुत्थानपदानि,—इति पाठो मम प्रतिभाति ।

(१) द्विसप्तक इति चतुर्दश इत्यर्थः ।

(२) भृतिः कर्ममूल्यं, तस्याभ्युदयदानं भृत्यदानम् ।

अथ सभा निरूप्यते ।

तत्र दृष्टस्थितिः,—

“दुर्गमथे गृहं कुर्याज्जलदृचान्वितं शृण्वत् ।

प्राग्दिशि प्राङ्मुखीनस्य लक्षणां कल्पयेत् सभाम् ॥

माख्यधूपासनोपेतां बीजरत्नसमन्विताम् ।

प्रतिमाऽऽलेख्यदेवैश्च युक्तामन्नाम्बुना तथा”—इति ।

गृहं राजगृहम् । तस्य प्राग्दिशि धर्माधिकरणभूता सभा । सा च वास्तुशास्त्रलक्षणोपेता कर्त्तव्या । तस्याः सभायाः धर्माधिकरणत्वं कात्यायनो दर्शयति,—

“धर्मशास्त्रविचारेण मूलसारविवेचनम् ।

यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्”—इति ।

मूलखावेदितार्थस्य सारासारविवेचनं* तत्र निष्कर्षः† । तत्र प्रवेशकालं स एवाह,—

“प्रातस्त्याय च नृपः कृत्वा नित्यं समाहितः ।

गृहं ज्योतिर्विदेो वैद्यान् देवान् विप्रान् पुरोहितान् ॥

यथार्हमेतान् सम्पूज्य सुपुण्याभरणैर्नृपः ।

अभिवन्द्य च गुवांद्दीन् सम्मुखां प्रविशेत्सभाम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सारविवेचनं,—इति पाठः प्रति-
माति ।

† तत्तन्निष्कर्षः,—इति शा० । मम तु, तत्तन्निष्कर्षः,—इति पाठः
प्रतिमाति ।

प्रविश्य तत्र विद्वद्भिर्मन्त्रिभिश्च सह कार्याण्यनुमन्दधात् ।

तदाह मनुः,—

“व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रजैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥

तचासीनः स्त्रियो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्याणाम् ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारान्* पृथक् पृथक्”—इति ।

विचारकालमाह कात्यायनः,—

“दिवसस्याष्टमभागं मुक्ता कालव्यञ्जार्थं यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः”—इति ।

दिवसमष्टधा कृत्वा प्रथमभागमग्निहोत्रार्थं मुक्ता अन्तरभाग-
व्ययं व्यवहारकालः । अथ वर्ज्यास्तियीराह सम्बर्त्तः,—

“चतुर्दशी क्षमावास्ता धौर्णमासी तथाऽष्टमी ।

तिथिख्यासु न पश्येत्तु व्यवहारांस्तु नित्यशः”—इति ।

येद्यमुक्ता सभा, तस्याः चातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः,—

“प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता मुद्रिता शास्त्रिता तथा ।

चतुर्विधा सभा प्रोक्ता सभ्याश्चैव तथाविधाः ॥

* निषन्नाणि,—इति का० ।

† भागत्रयन्तु,—इत्यन्यत्र पाठः ।

‡ तिथिखेतासु नो पश्येत्,—इति का० ।

प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे चला नामाप्रतिष्ठिता ।

मुद्रिताऽध्यवसंयुक्ता राजयुक्ता च शास्त्रिता”—इति

राजगृहसमीपवर्तिनः सभास्थानान्मुख्यादन्यान्यमुख्यानि स्था-

नान्याह भृगुः,—

“दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाववीद्भृगुः ।

निर्णयं धेन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः ॥

आरण्यास्त स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः* सार्थिकैस्तथा ।

सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः ॥

उभयानुमतश्चैव गृह्यते स्थानमीप्सितम्† ।

कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः ॥

ग्रामपौरगणश्रेण्यात्तुर्विद्यंश्च वर्णिणः ।

कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ताः नृपतिस्तथा”—इति ।

स्वकैरारण्यकैः । ग्रामेऽपीत्यादि शब्दात् यो ग्रामे आरण्यादौ च निवसन्ति, तेऽप्युभयवासिभिः ग्रामवासिभिररण्यवासिभिश्च निर्णयं कुर्युः, उभयव्यवहाराभिज्ञत्वान्तेषाम् । कुलिकाः कुलश्रेष्ठिनः । सार्थः ग्रामयाचादौ मिलितो जनसङ्घः । मुख्याः ग्रामण्यादयः । पुरं मुख्यं नगरं, तस्माद्वर्वाचीनो ग्रामः । द्विपुरग्रामनिवासिनां भेदः । कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि । तानि चारण्यकादिजनविशेषाणामेव । ग्रामाकारेणावस्थितजनविवादे समीपग्रामनिवासिभिः निर्णयः ।

* ‘सार्थ’ स्थाने ‘सार्ज’—इति पाठः शा० पुस्तके सर्वत्र ।

† स्थानमीप्सितम्,—इति शा० ।

‡ ये तु,—इत्येतावन्मात्रं शा० पुस्तके ।

§ अत्र, ‘इति’—इति भवितुं युक्तम् ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोरननुग्रहानुमत स्थान कुलिकसार्थमुख्यपुरग्रामनिवा-
सिनो गृह्यन्ते । ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो-
ग्रामाकारेणवस्त्रितो जन । धीर पुरवासिना समूह । गण कुलानां
समूह । येषो रजकाद्यष्टादशहौनजातय । चातुर्विध आन्वौलिक्या-
दिविद्याचतुष्टयोपेत (१) । वर्णिणो गणप्रभृतय । तथाच कात्यायन,—

“गण पापण्डपूगय* ब्राह्मणश्रेण्यस्तथा ।

समूहस्यास्य ये चान्ये वर्ग्यास्यास्तो वृहस्पति”—इति ।

आयुधधराणा समूहो जातर्मा । कुलानि अर्थिप्रत्यर्थिनो सगो-
पाणि । कुलिकास्तत्र वृद्धा । नियुक्ता प्राङ्निवाकमहितास्तत्र सभ्या ।
मृपति ब्राह्मणादिमहित । सभ्यानाह याज्ञवल्क्य,—

“युताध्ययनमन्यन्त्रा धर्मेणा सत्यवादिन ।

राजा सभाभट काय्या रिपो मित्रे च ये सभा”—इति ।

तेषां मद्यामाह वृहस्पति,—

“लोकधम्माद्गतस्वजा ” सप्त पक्ष चयोऽपि वा ।

यत्रोपविष्टाः विप्राय्याः सा यज्ञसदृशी सभा”—इति ।

तत्र वर्ण्यान् सएवाह,—

“देशाचारानभिज्ञा ये नास्तिकाः शास्त्रवर्जिताः ।

उन्मत्तकुहका लुब्धाः* न प्रष्टव्याः विनिर्णये”—इति ।

राज्ञः प्रतिनिधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अपश्यता कार्यवशात् व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्”—इति ।

सोऽपि राजवत् सर्वकार्याणि विचारयेत् । यदाह मनुः,—

“यदा स्वयं न कुर्यान्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुज्यादिदांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥

सोऽस्य कार्याणि सम्पश्येत् सभ्यैरेव चिभिर्हृतः ।

सभानेव प्रविशेन्मासासौमः स्थितएववा”—इति ।

स च विचारको ब्राह्मणः प्राङ्निवाक इति उच्यते । तदाह
वृहस्पतिः,—

“राजा कार्याणि सम्पश्येत् प्राङ्निवाकोऽपि वा द्विजः ।

न्यायाङ्गान्यग्रतः कृत्वा सभ्यशास्त्रमते स्थितः॥

बलेन चतुरङ्गेन यतो रञ्जयते प्रजाः ।

दौष्यमानः स्वपुत्रा तेन राजाऽभिधीयते ॥

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्बदति प्राङ्निवाकोऽभिधीयते”—इति ।

नारदोऽपि,—

“अष्टादशपदाभिज्ञ षड्भेदाष्टसहस्रवित् ।

आन्वीचिक्यादिकुशलं श्रुतिस्रुतिपरायण ॥

विवादसथित धर्मं पृच्छति प्रकृतं मतम् ।

विवेचयति यस्तस्मात् प्राङ्निवाकस्तु स स्रुत ॥

यथा शब्दं भिषक् कायादुद्धरेद्यन्त्ययुक्ति ।

प्राङ्निवाकस्तथा शब्दमुद्धरेद्वावहारत”-इति ।

प्राङ्निवाकस्य गुणा स्रुत्यन्तरे दर्शिता-
 “अक्रूरो मधुर स्निग्ध क्रमायातो विचक्षण ।

उत्साहवानलुब्धश्च वादे योज्यो नृपेण तु”-इति ।

प्राङ्निवाकस्य अनुकल्पमाह कात्यायन,-

“प्राज्ञाणो यत्र न स्यान्तु चक्षिय तत्र योजयेत् ।

वैश्य वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥

“यत्र विप्रो न विदाग् स्यात् चक्षिय तत्र योजयेत् ।

वैश्य वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्”-इति ।

तदवर्जने बाधमाह मतु,-

“जातिमाचीपग्रीवौ वा काम स्याद् प्राज्ञाणामुव^(१) ।

• नामयय धोक स० शा० पुस्तकयो ।

(१) प्राज्ञाणामात्मानं ग्रीवीति न खयं प्राज्ञाणरुतो य, सोऽयं प्राज्ञाणामुव ।

स च,-

“धर्मं कर्मविहीनस्तु प्राज्ञैर्विहितैर्विबर्जित ।

ग्रीवीति प्राज्ञाणोऽस्मीति तमाहुः प्राज्ञाणामुवम्”-इत्युक्तं तद्यय ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन ॥

यस्य शूद्रस्य कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सौदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्रुतः ॥

विजान् विहाय सम्पश्येत् कार्याणि वृषलैः सह ।

तस्य प्रसुभ्यते राष्ट्रं वलं कोशश्च नश्यति"—इति ।

गणक-लेखकावपि कार्यावित्याह वृहस्पतिः,—

“गन्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची ।

नामालिपिज्ञौ कर्त्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“चिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं^(१) स्फुटं प्रत्ययकारणम् ।

श्रुताध्ययनसम्पन्नं गणकं योजयेन्नृपः ॥

स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं* साक्षणिकं शुचिम् ।

• स्फुटशेषं नियुञ्जीत शब्दं,—इति शा० ।

(१) ज्योतिःशास्त्रं हि गणितस्तन्त्र-जातकस्तन्त्र-सिद्धान्तस्तन्त्ररूपस्तन्त्र-
चयोपेतमिति गणिततत्त्वचिन्तामणिप्रभृतिषूक्तम् । गणितस्तन्त्रे
व्याख्यायकभेदाद् द्विविधं गणितं निर्णीतम् । जातकस्तन्त्रे तु जातस्य
शुभाशुमचिन्ता । सिद्धान्तस्तु, “बुध्यादिप्रत्ययान्तकालकलनामान-
प्रभेदः क्रमाधारस्य द्युसदा द्विधा च गणितं प्रत्यास्तथा सौत्तराः ।
भूधिघण्टयद्वसंस्थितेभ्य कथनं गन्तादि बधोष्यते सिद्धान्तः स उदा-
हृतोऽत्र गणितस्तन्त्रप्रबन्धे नृपैः ॥”—इति सिद्धान्तशिरोमण्युक्त-
कक्ष्यः । द्विधा गणितमिति प्रतियोग्यानुबोधभेदादिति गणिततत्त्व-
चिन्तामणौ व्याख्यातम् ।

स्रष्टाक्षरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम्"—इति ।

साध्यपालोऽपि कर्त्तव्य इति तेनैवोक्तम्,—

“साध्यपालस्तु कर्त्तव्योराज्ञा साध्यस्य साधकः ।

क्रमायातो वृद्धः शूद्रः सभ्यानाञ्च मते स्थितः”—इति ।

वृद्धस्यतिरपि,—

“आकारणे रक्षणे च सात्त्वर्थिप्रतिवादिनाम् ।

सभ्याधीनः सत्यवादी कर्त्तव्यस्य स पूरुषः”—इति ।

राज्ञा कतिपयैर्वणिगिरधिष्ठितं सदः कर्त्तव्यम् । तदाह

कात्यायनः,—

“कुलघ्नौलवयोवृद्धैर्विजितवह्निरमत्सरैः ।

वणिग्भिः स्थात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम्”—इति ।

कुलभूतैर्वृन्दभूतैरित्यर्थः । तेषामुपयोगमाह सएव,—

“योतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्या न्यायदर्शने”—इति ।

यथोक्तं राजादियुक्तायाः सभायाः दशाङ्गानि सप्रयोजनान्याह

वृद्धस्यतिः,—

“मृषोऽधिकृतमभ्यास्य सतिर्गणकलेखकौ ।

सहेमाग्न्यसुपुरुषाः* भाधनाङ्गानि वै दश ॥

एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः ।

न्यायान् पश्येत् क्षतमतिः सा सभाऽध्वरसम्मिता ॥

दशानामपि चैतेषां कर्म प्रोक्तं पृथक् पृथक् ।

सभाध्यक्षो नृपः शास्ता सभाः कार्यपरिचकाः ॥

सृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानधनन्तया ।

अपयार्थे हिरण्याग्नी जलं दृषितस्तुभ्योः ॥

गणको गणयेद्दण्डं* लिखेद्यायश्च लेखकः ।

प्रत्यर्थिसभ्यामयनं साक्षिणाश्च स पूरुषः ॥

वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो विप्राधीनौ ह तावुभौ ।

अर्थदण्डवधावुक्तौ राजायत्तावुभावपि ॥

राज्ञा ये विदिताः सम्यक् कुलश्रेणीगणादयः ।

साहसन्यायवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्"—इति ।

यथाविधि विचारे राज्ञः फलमाह कात्यायनः,—

“सप्राज्ञिवाकः† सामात्यः सनाह्वणपुरोहितः ।

ससभ्यः प्रेङ्गको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः”—इति ।

वैपरीत्ये दोषमाह मनुः,—

“अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डाश्चैवायदण्डयन् ।

अयगो महदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति”—इति ।

सभ्यानां फलमाह बृहस्पतिः,—

“अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलावितान् ।

निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया ॥

इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते स्वर्गतिश्च यः ।

लोभद्वेषादिकं त्यक्त्वा यः कुर्यात्कार्यनिर्णयम् ॥

* गणयेदित्यं,—इति का० ।

† प्राज्ञिवाकश्च,—इति का० ।

शास्त्रोदितेन विधिना तस्य यज्ञफलं भवेत्”—इति ।

विपक्षे दोषमाह कात्यायनः,—

“न्यायशास्त्रमतिक्रम्य सभ्यैर्यत्र विनियुतम् ।

तत्र धर्मो ह्यधर्मेण हतो हन्ति* न संग्रहः ॥

अपन्यायप्रवृत्तन्तु नोपेक्ष्यं तत् सभासदः† ।

उपेक्षमाणाः सनृपाः नरकं ध्यान्वधोमुखाः ॥

अन्यायेनापि तं ध्यान्तं ये तु ध्यान्ति‡ सभासदः ।

तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृपः ॥

न्यायमार्गादपेतन्तु ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः ।

वक्तव्यं तन्मित्रं तत्र न सभ्यः किन्विषी भवेत्॥”—इति ।

कार्यानिष्पत्तावपि यथाशास्त्रवादिनो नास्ति प्रत्यवायः,—इति

संवाहः,—

“सभ्येनावगच्छकर्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।

शृणोति यदि नो राजा स्यान्तु सभ्यस्ततोऽनघः”—इति ।

यदा तु राजा यथाशास्त्रं धर्मं श्रुत्वा दोषकारिणि पचपातं
न करोति, तदा निष्पापो भवति । तदाह मनुः,—

“राजा भवत्यनेनास्तु सुच्यन्ते च सभासदः ।

एगो॥ गच्छति कर्त्तारं निन्दाहो यत्र निन्द्यते”—इति ।

* हतोहीति,—इति का० ।

† नोपेक्षन्ते सभासदः,—इति का० ।

‡ येऽनुधात्ति,—इति ग्रन्थान्तरीयं पाठं समीचीनं ।

§ “तत्प्रियं न वक्तव्यं तदघने किन्विषी भवेत्”—इति पाठान्तरं का० ।

॥ एगो,—इति का० । विना,—इति शा० ।

अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डमाह नारदः,—

“रागादज्ञानतो वाऽपि यो लोभादन्यथा वदेत् ।

सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्दृष्टग्रम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“क्षेहादज्ञानतो वाऽपि मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

तत्र सभ्योऽन्यथावादी दण्ड्योऽसभ्यः स्मृतो हि सः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“रागाद् द्वेषाद् भयाद्वाऽपि सत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः पृथक् पृथक् दण्ड्याः विवादात् दिगुणं दमम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अन्यायवादिनः सभ्याः तथैवोत्कोचजौविनः ।

विश्रुतवक्षकाश्चैव निर्वाण्याः सर्वेण ते”—इति ।

कात्यायनः,—

“अनिर्णीते तु यद्यर्थं सभाषेत रहोऽर्थिना ।

प्राङ्निवाकोऽपि दण्ड्यः स्यात् सभ्यश्चैव* विग्रेषतः”—इति ।

राजादीनां सभायामुपवेशनप्रकारमाह वृहस्पतिः,—

“पूर्वामुखसूत्रविग्रेद्राजा सभ्याः उदङ्मुखाः ।

गणकः पश्चिमास्यस्तु लेखको दक्षिणामुखः”—इति ।

सभोपविष्टाः नृपादयो यस्याङ्गानि, तमङ्गिनं व्यवहारं पुरुष-
रूपेण परिकल्पयति स एव,—

“एषां मूर्द्धा नृपोऽज्ञाना मुखश्चाधिकत स्मृत ।

बाह्व सभ्या स्मृतिर्हस्तौ जङ्घे गणकलेखकौ ॥

हेमान्यम्ब्वन्नपुरुषा पादौ च पुरुषस्य च”—इति ।

या वृद्धराहित्यादिदोषरहिता, सा मुख्या सभा । तदुक्त महाभारते,—

“न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा

न ते वृद्धा ये ॥ वदन्ति धर्मम् ।

नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति

न तत्सत्य यच्छ्लेनानुविद्धम्”—इति ।

इति सभानिरूपणम् ।

अथ व्यवहारदर्शनविधिनिर्णयते ।

तत्र प्रजापति,—

“राजाऽभिषेकमयुक्तो ब्राह्मणो वा बह्वयुत ।

धर्मात्मनगत पश्येत् व्यवहाराननुत्पणान्”—इति ।

नारद,—

“तस्माद्वृत्तात्मन प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।

सम स्यात् सर्वभूतेषु विभ्रदैवस्ततः प्रथमम्”—इति ।

(१) यथा यमः,

“प्रियदेव्यौ समो ज्ञात्वा प्राप्तकाले नियच्छति ।

तथा राजा नियन्तया प्रप्राप्तद्धि यमप्रथमम्”—इति ।

(१) यमोऽयं प्राप्तकाले प्रियदेव्यानुभावपि नियच्छति, तथा राजा
समः यथा नियन्तया इति सम्यक्तम् ।

यद्व्यवहारप्रतिपादकं धर्मशास्त्रं यच्च तदन्तर्गतं द्रव्यदण्डादि-
रूपमर्थशास्त्रं, तदुभयमपि व्यवहारदर्शिना राज्ञा अनुसरणीयम् ।
तदाह सएव,—

“धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधेन पार्थिवः ।

समीक्षमाणो निपुणो व्यवहारगतिं नयेत्”—इति ।

धर्मशास्त्राणि पितामहेन दर्शितानि,—

“वेदाः साङ्गान्तु चत्वारो मीमांसा सत्यस्तथा ।

एतानि धर्मशास्त्राणि पुराणं न्यायदर्शनम्”—इति ।

ननु न धर्मशास्त्रान्तर्गतमर्थशास्त्रं, किन्त्वन्यदेव नीत्यात्मकम् ।

यत्तु भविव्यपुराणे दर्शितम्,—

“पाङ्गुण्यस्य प्रयोगस्य प्रयोगः कार्यगौरवात् ।

सामादौनामुपायानां योगो व्याससमासतः ।

अथक्षाणाच्च निचेपः कष्टकार्णा निरूपणम् ॥

दृष्टार्थं सतिः प्रोक्ता अपिभिर्गुरुपात्रज”—इति ।

वाङ्म । अस्मिन्नर्थशास्त्रे धर्मशास्त्राविरुद्धो योऽंशः स उपा-
देयः, इतरस्तु परित्याज्यः । तदाह नारदः,—

“यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।

अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत्”—इति ।

धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे^(१) न्यायेन निर्णेतव्यम् । तदाह

* पुराणन्यायदर्शिनम्,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तत्तु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) धर्मशास्त्रयोरर्थशास्त्रयोश्च विरोधे इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः,—

“सत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः”—इति ।

व्यवहारतो वृद्धव्यवहारप्रसिद्धी* न्यायोबलवान् । न्यायानाश्रयणे

बाधमाह वृद्धस्त्वितिः,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो हि निर्णयः ।

युक्तिहीने विचारे तु धर्मज्ञानिः प्रजायते ॥

चोरोऽचोरोऽसाधुः साधुर्जायते व्यवहारतः ।

युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरताप्लवः ॥

अमत्याः मय्यमदृशाः सत्याश्चासत्यश्चिभाः ।

दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकाः तस्माद्युक्ता विचारयेत्”—इति ।

न्यायस्य निर्णायकत्वमुपपादयति मतुः,—

“यथा नयत्यसृक्पातैः मृगस्य मृगयुः पदम् ।

नयेत्तयाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥

वाक्यैर्विभावयेन्निज्ञैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णैर्ज्ञिताकारैश्च लुपोऽद्येष्टेन वा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अमासिके हते चिक्रे युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्त कृटचिक्रेकृताद्भ्यात्”—इति ।

यत्तु पूर्वमुक्तं, भूतच्छ्रयानुमारित्वात् द्विगतिरिति ; तत्र क्लृप्तं
देयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

* वृद्धव्यवहारत् प्रसिद्धी,—इति शा० म० ।

† चोरोऽचोरः साध्वसाधुर्जायते,—इति का० ।

‡ वाद्ये,—इत्यन्येन समोचीनः पाठः ।

“कलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ।

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः”—इति ॥

निर्णये प्रमाणं साक्षादिकम् । तदाह गौतमः । “विप्रतिपत्तौ
साक्षिनिमित्ता सत्यव्यवस्था”—इति । मनुरपि,—

“प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निषन्धानि पृथक् पृथक्”—इति ।

देशाचारैः शास्त्रोक्तदिव्यादिभिश्चाष्टादशपदसम्बन्धीनि कार्याणि निर्णयेत् । तत्र देशाचारोऽनुकल्पः । तदाह कात्यायनः,—

“तस्मात् शास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।

वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टेन तन्मयेत्”—इति ।

देशदृष्टस्य लक्षणमाह सएव,—

“यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।

श्रुतिसूत्रविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते”—इति ।

तत्तद्देशीयानां मिथोविवादे देशदृष्टेन निर्णयः । तदाह सएव,—

“देशपत्तनगोष्ठेषु पुरषामेषु वादिनाम् ।

तेषां स्वसमयैर्द्धर्मशास्त्रतोऽन्येषु तैः सह” ॥

यत्र तत्तद्देशीयानां इतरैः सह विवादः, तत्र शास्त्रतो निर्णयो-
न तु देशदृष्टतः । लेख्यादिप्रमाणाभावे राजा स्वेच्छया निर्णयेत् ।
तदाह सएव,—

“लेख्यं यत्र न विद्येत न मुक्तिर्न च साक्षिणः ।

न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः”—इति ।

* देशदृष्टं मतं नयेत्,—इति का० ।

वणिगादिभूमयेषु भूमयिभिरेव निर्णेतव्यम् । तदाह व्यासः,—

“वणिकशिल्पिप्रभृतिषु कृपिरङ्गोपजौविषु ।

अश्वयो निर्णयोह्यन्यैस्तत्तैरेव तु* कारयेत् ॥

गुरुः स्वामी कुटुम्बश्च पिता ज्येष्ठः पितामहः ।

विवादानय पथ्येयुः स्वाधीने विषये नृणाम्”—इति ।

निर्णयकारिणां उत्तमाधमभावमाह नारदः,—

“कुलानि श्रेण्यस्यैव गणाद्याधिकृतो नृपः ।

प्रतिष्ठा व्यवहाराणां सर्वेषामुत्तरोत्तरम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“ग्रामे दृष्टः पुरं यावत् पुरे दृष्टस्त राजनि ।

राज्ञो दृष्टः कुटुम्बो वा नास्ति तस्य पुनर्भवः”—इति ।

राज्ञो नियममाह पितामहः,—

“न रागेण न लोभेन न कोपेन न घेनृपः ।

परैरप्रार्थितानर्थान् न चापि स्वमनीषया”—इति ।

अस्त्रापवादमाह सएव,—

“कुलानि चापराधांश्च पदानि नृपतिस्तथा ।

स्वयमेव निगृह्णीयात् नृपस्त्रीवेदकैर्विना”—इति ।

तत्र कुलान्याह सएव,—

“पथिभङ्गी कराचेपी† प्राकारोपरिलङ्घकः ।

* क्षत्र्यैरेव तु,—इति का० ।

† पथिभङ्गकराच्चेप,—इति शा० च० ।

निपानस्य विनाशो च तथा चायतनस्य च ॥
 परिखापूरकश्चैव राजच्छिद्रप्रकाशकः ।
 अन्तःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानमम् ॥
 प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनञ्च निरीक्ष्यते ।
 विष्णुचक्षेभवातानां क्षेप्तुकामो नृपात्मजः ॥
 पर्यङ्कासनग्रन्थी* चाप्यस्यामनिरोधकः ।
 राज्ञोऽतिरिक्तवेषञ्च विष्टतयां विशेत्तु यः ॥
 यथापदारेण विशेद्वेलायां तथैव च ।
 शय्यामने पादुके च शयनासनरोहणे ॥
 राजन्यासश्रगयने यस्मिष्ठति ममीपतः ।
 राज्ञो विद्विष्टसेवी वा ऽयदत्तविहितात्मनः ॥
 वस्त्राभरणयोश्चैव सुवर्णपरिधायकः ।
 स्नयं घ्राहेण ताम्बूलं गृहीत्वा भवयेत्तु यः ॥
 अनियुक्तप्रभाषी च नृपाक्रोशकएव च ।
 एकवासास्तथाऽभ्यक्तो मुक्तकेशोऽवगुण्ठितः ॥
 विचित्रिताङ्गः स्वमी च परिधानविधूमकः ।
 क्लान्तेतानि पञ्चाशत् भवन्ति नृपसन्निधौ"—इति ॥

अपराधानाह नारदः,—

“आञ्जालहनकर्त्तारः स्त्रीवधो वर्णसङ्करः ।

परस्त्रीगमनक्षौर्यं गर्भेक्षेद पतिं विना ॥

* कार्यं कामानुबन्धं,—इति स० शा० ।

† राज्ञोऽतिरिक्तवर्षञ्च दिवर्षञ्च,—इति शा० स० ।

वाक्पास्यमत्राच्यन्तद्* दण्डपास्यमेवच ।

गर्भस्य पातनञ्चैवेत्यपराधा दग्धैवच'—इति ॥

विवादमन्तरेणापि दण्डस्यां हेतुत्वादेतेषामपराधत्वम् । अतएव
सम्यक्तं,—

“आसेव पथिभङ्गश्च यस्य गर्भं पति विना ।

स्वयमन्वेपथेद्राजा विना चैव विवादिना ॥

कन्याऽपहारक पापं विज्ञेयं पतितं तथा ।

परापवादमयुक्तं स्वयं राजा विचारयेत् ॥

पद्मभागकालं शुक्लार्थं मार्गच्छेदकमेवच ।

स्वराष्ट्रचौर्यभौतिश्च परदारभिमर्गनम् ॥

गोमाह्वयनिवन्तारं मखानाञ्चैव घातकम् ।

दग्धैतानपराधाश्च खलु राजा विचारयेत्”—इति ।

तदप्याह पितामह,—

“उत्क्षत्तीः मस्रघाती च अग्निद्वयं तथैवच ।

पटहाघोषणाश्वादी† द्रव्यमस्त्राभिकश्च यत् ॥

राजापनीदद्रव्यं यत् यच्चेवान्नविनाशनम् ।

द्वाविंशतिर्पदान्याहुः नृपजेयानि पण्डिता”—इति ।

* मवाण्यया,—इति वा० ।

† दण्डन,—इति का० ।

‡ उत्क्षत्तिः,—इति शा० ।

§ द्वाविंशतिः,—इति का० ।

यत्र कलादीनि राजा स्वयं द्रष्टुमशक्तः, तत्र स्तोभकात् सूच-
काच्च बोद्धव्यम् । तयोः स्वरूपमाह कात्यायनः,—

“शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थमुख्योराज्ञा* प्रचोदितः ।

आवेदयति यः पूर्वं स्तोभकः स उदाहृतः ॥

नृपेणैव नियुक्तः स्यात् परदोषमवेचितुम् ।

नृपस्य समयं ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृतः”—इति ।

शास्त्रनिन्दितं कलादिकम् । अर्थमुख्यो धनलाभप्रधानः । राज्ञा
शास्त्रादिपर्यालोचनपुरःसरमेव कार्यं कर्तव्यम् । तदाह दारौतः,—

“शास्त्राणि वर्षधर्मास्तु प्रकृतीनाञ्च भूपतिः ।

व्यवहारस्वरूपञ्च ज्ञात्वा कार्ये समाचरेत्”—इति ।

प्रकृतयः पितामहेन दर्शिताः,—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुटा एवच ।

कैवर्त्तकश्च विघ्नो यो ज्ञेच्छ्रमिहौ तथैवच ॥

मेधिकस्त्रिरवव्यालक्ष्णौ लक्षद्विघट्टिकौ† ।

कोसेदिका‡ भारुपदामानगोण्डोपगोपमाः ॥

एताः प्रकृतयः प्रोक्ता अष्टादश मनीषिभिः ।

वर्णानामाश्रमाणान् सर्वदेव वह्निः स्थिताः”—इति ।

* त्वर्थ मुख्यस्वार्थः,—इति का० ।

† वरुड,—इति का० ।

‡ लक्षद्विघट्टिका,—इति पाठ ।

§ कोसेदिका.—इति का० ।

मनुष्य जात्यादि समीचणीयमित्याह,—

“जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्माश्च शाश्वतान् ।

समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वे वर्णे प्रतिपादयेत्”—इति ।

उन्मार्गवर्तिन कुलादीन् स्वमार्गे स्थापयेदित्याह याज्ञवल्क्य,—

“कुलानि प्रकृतौचैव श्रेणीर्जनपदानपि ।

स्वधर्माश्चलिताम् राजा विनोद्य स्थापयेत्पयि”—इति ।

कार्यदर्शनप्रकारमाह नारद,—

‘धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राज्ञिवाकमते स्थित ।

समाहितमति पश्येत् व्यवहारमनुक्रमात् ॥

आगम प्रथमं कार्यो व्यवहारपदन्तत ।

विचारो निर्णययेति दर्शनं स्थापयितुर्विधम्”—इति ।

आगमोऽर्थिवचनश्रवणं, तदादौ कर्तव्यम् । ततस्तद्वचन श्रवणादाना-
द्यन्यतममस्मिन् पदे अन्तर्मायम् । तत प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणानां विचारः ।
तत प्रमाणतो जयावधारणम् ।

इति व्यवहारदर्शनविधिः ।

अथासेधादिविधिः ।

तत्र नारद, —

“वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तश्च तद्वच ।

आसेधयेत् विवादार्थं थावदाज्ञानदर्शनम्”—इति ।

प्रथमन्तावदर्थं प्रत्यर्थिन प्रति त्वयेतावन्मह्यं देयमित्यादिकं कार्यं ब्रूयात् । तत्र यदि तदुक्तं मनभ्युपगम्योत्क्रान्तुमिच्छेत्, तदा स्वकार्यपर्यन्तं राजाज्ञया त निरुन्ध्यात् । आसेधभेदानाह सएव,—

“स्यानासेध कास्त्रहत प्रवासात् कर्मणस्तथा ।

चतुर्विध स्यादासेधस्तमासेध न लब्धयेत्”—इति ।

अस्मात् स्यानात् त्वया न चलितव्यमिति स्यानासेध । मदीयद्रथप्रदाने दिनमेतच्छ्रोतव्यमिति कास्त्रासेध । अदत्ता यामान्तरं न गन्तव्यमिति प्रवासासेध । अदत्ता न मन्ध्यावन्दनं कर्त्तव्यमिति कर्मासेध । मन्ध्यावन्दनादिवदिन्द्रियनिरोधो न आसेधार्हः । तदाह कात्यायनः,—

“यस्त्विन्द्रियनिरोधेन व्याहरेत् कुशलादिभि ।

आसेधयेदनासेधे स दण्ड्यो न त्वतिक्रमात्”—इति ।

इन्द्रियनिरोधवत् विषमदेशोऽपि नासेधार्हः इत्याह नारदः,—

“नदीमन्तारकान्तारदुर्देशोपप्रवादिषु ।

आसिद्धश्च परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात्”—इति ।

आसेध्यासेधकयो तत्कालोत्पन्नने दण्डमाह सएव,—

* तदुत्तरः,—इति का० ।

† दुर्गमोपप्लवादिषु,—इति का० ।

“आसेधकालआसिद्ध आसेध योऽतिवर्त्तते ।

स विनेयोऽन्यथा कुर्वन् आसेद्धा दण्डभाग्यवेत्”—इति ।

अन्यथा कुर्वन् अयोग्ये निग्रीथादिकाले तमासेधयन् । अनासे-
ध्यानाह कात्यायन,—

“वृक्षपर्वतमारूढा ह्येभरयनौगता ।

विषमस्याय ते सर्वे नासेध्या कार्यसाधके ॥

व्याध्यार्त्तव्यमनस्याय यजमानस्तथैवच ।

अनुत्तीर्णाय नासेध्या मत्तोन्मत्तजडास्तथा ॥

न कर्षको बीजकाले सेनाकालेऽथ सैनिका ।

प्रतिज्ञाय मयातय वृत्तकालय नान्तरा ॥

उद्युक्त कर्षक सखे तोयस्त्रागमने यदा ।

आरम्भसङ्ग्रह* चावत् तत्काल न विवादयेत्”—इति ।

वृक्षस्थितिरपि,—

“मन्त्रोदाहोचतो रोगी श्रोकार्त्ता मृतमालक ।

मत्तो वृद्धोऽभियुक्तय नृपकार्योचतो व्रतौ ॥

आमसे सैनिक सङ्ग्रह^(१) कर्षकश्चायमङ्ग्रहे ।

विषमस्याय नासेध्या स्त्रीमनाथाम्नायेवच”—इति ।

नारदोऽपि—

‘निवेष्टुकामो रोगार्त्ता यियद्युर्थमने म्रियत ।

* आरम्भा सङ्ग्रह—इति का० ।

(१) सङ्ग्रह यङ्गे आससे मति सैनिको नासेध ।

कात्यायनोऽपि,—

“आहृतस्त्वमन्येत यः शक्तो राजशासनम् ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मण ॥

हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः ।

गुरुकार्येषु दण्डः स्यात् नित्यं पञ्चशतावरः”—इति ।

आपन्नस्थामागमनेऽपि दण्डो नेत्याह व्यासः,—

“परामीकहते देशे दुर्मिचे व्याधिपीडिते ।

कुर्वीत पुनराकारं दण्डं न परिकल्पयेत्”—इति ।

इत्यासेधादिविधिः ।

अथ दर्शनोपक्रमः ।

अथ मतुः,—

“धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्”—इति ।

आरभ्य कर्त्तव्यमाह कात्यायनः,—

“काले कार्यार्थिनं शृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।

किं कार्यं का च ते पीडा मा भेषीर्ब्रूहि मानव ।

केन कस्मिन् कथं कस्मात् शृच्छेदेवं सभागतम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“आगतानां विवदतामसलुदादिनां नृपः ।

वादान् पश्येच्चात्महतान् न चाध्यवनिवेदितान् ॥

कार्यातिपातिस्थसनिनृपकार्यात्सवाकुलान्^(१) ॥

मत्तोन्मत्तप्रमत्ताश्च^(२) सजातिप्रभुका स्त्रियम् ।

धर्मात्सुकान् जडानार्त्तभृत्यान्नाङ्गानयेन्नृप ”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धर्मात्सुकान्भुदये रोगिणोऽथ जडानपि ।

अस्वस्थमत्तोन्मत्तार्त्तस्त्रियो नाङ्गानयेन्नृप ॥

म हीनपत्न्या युवती कुले जाता प्रसूतिकाम् ।

सजातिप्रभुकाश्चैव तथा नाङ्गानयेन्नृप ”—इति ।

सजातिप्रभुका तु मरौचिना निरुक्ता,—

“सर्ववर्णोत्तमा कन्या सजातिप्रभुका स्मृता ।

तदधीनकुटुम्बिन्य स्त्रैरिष्टो गणिकाश्च धा ॥

निष्कुला याश्च पतिता तासामाङ्गानमिष्यते”—इति ।

दृप्तस्य दण्डमाह वृहस्पति,—

“आहूतो धनु नागच्छेत् दर्पादन्धुवनान्वित ।

अभियोगातुरूपेण तस्य दण्ड प्रकल्पयेत्”—इति ।

(१) यस्य विषयः, कामजकोधजदोषविशेषोवा । स चाष्टादशप्रकार
मनुनीतः । यथा,—

“भृगयाऽक्षोदिवास्वप्न परिवार स्त्रियोमद ।

तौर्यत्रिक वृषाऽटाद्या कामजो दशक्रोगय ।

पैशून्य साहस दोह ईर्ष्याऽसुयाऽयंदूषणम् ।

वाग्दण्डजश्च पातय्य क्रोधजोऽपि गयोऽष्टक ’—इति ।

(२) मत्तोमदादिना, उन्मत्तोवातादिना, प्रमत्तोऽवबुद्धितः ।

कात्यायनोऽपि,—

“आहृतस्त्ववमन्येत यः शक्तो राजशासनम् ।

तस्य कुर्याच्चृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः ।

गुरुकार्येषु दण्डः स्यात् नित्यं पञ्चशतावरः”—इति ।

आपन्नस्यानागमनेऽपि दण्डो नेत्याह व्यासः,—

“परानीकहते देशे दुर्भिचे व्याधिपौडिते ।

कुर्वीत पुनराक्रान् दण्डं न परिकल्पयेत्”—इति ।

इत्यासेधादिविधिः ।

अथ दर्शनोपक्रमः ।

अथ मतुः,—

“धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्”—इति ।

आरभ्य कर्त्तव्यमाह कात्यायनः,—

“काले कार्यार्थिनं दृष्ट्वेत् प्रणतं सुरतः स्थितम् ।

किं कार्यं का च ते पौडा मा भेषीर्ब्रूहि मानव ।

केन कस्मिन् कथं कस्मात् दृष्ट्वेदेवं सभागतम्”—इति ।

दृष्टस्मृतिरपि,—

“आगतानां विवदतामसकृदादिनां नृपः ।

वादान् पश्येच्चात्मकतान् न चाध्यवनिवेदितान् ॥

पीडितः स्वयमायातः शास्त्रेणार्थी यदा भवेत् ।

प्राद्विवाकस्तं न पृच्छेत् पुरुषो वा शनैः शनैः"—इति ।

पृष्ट्य कार्यं यथावदावेदयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“स्रुत्याचारव्यपेतेन मार्गैर्नाधर्पितः परैः ।

आवेदयति चेद्राजे व्यवहारपदं हि तत्”—इति ।

यदि केनचिस्मिन्नेन स भावेदयेत्, तदा स व्यवहारो न बलात् कारयितव्य इत्यभिप्रेत्य चेदित्युक्तम् । आवेदनकाले सखादयो-
वर्जनीया इत्याह उग्रना,—

“ससखोऽनुत्तरीयो वा सुकृकच्छः सहासनः ।

वामहस्तेन वा सम्वी वदन् दण्डमवाप्नुयात्”—इति ।

अर्थिनः प्रतिनिधिमभ्युपगच्छति कात्यायनः,—

“अर्थिना मन्त्रियुक्ता वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो धर्मार्थं विवदते तयोर्जयपराजयौ”—इति ।

अन्तरेणापि नियोगं पित्रादयो विवादं कुर्युरित्याह पितामहः,—

“पिता माता सुहृदाऽपि यन्तुः ममन्धिमोऽपि वा” ।

यदि कुर्युरुपस्थानं वाढं तत्र प्रवर्त्तयेत् ।

यः कश्चित् कारयेत्किञ्चित् नियोगाद्येन केनचित् ।

तन्नेनेव एतं ज्ञेयमनियत्तं हि तत् सतम्”—इति ।

उक्तेभ्यो षण्तिरिक्तस्य विवादस्य निषेधति गारुडः,—

* ममन्धिमोऽपि वा,—इति शा० ।

† प्रवर्त्तते,—इति शा० ।

“सो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत्* ।

परार्थवादी दण्डः स्याद् व्यवहारेषु विबुधन्”-इति ।
कात्यायनोऽपि,—

“दासाः कर्मकराः शिष्याः नियुक्ताः वान्धवास्तथा ।

वादिनो न च दण्ड्याः सूर्यस्ततोऽन्यः स दण्डभाक्”—इति ।
आवेदितार्थी लेखनीय इत्याह नारदः,—

“रागादिना यदैकेन कोपितः† करणे वदेत् ।

तदोमिति लिखेत्सर्वे वादिनः कलकादिषु”—इति ।
करणे धर्माधिकरणे । लिखितस्य अर्थस्य सम्भाषितत्वे सति
प्रमुक्तस्य प्रवर्त्तते इत्याह कात्यायनः,—

“एवं वृष्टः स यद्ब्रूयात् तत्सम्भैर्वाङ्मणैः सह ‡

विमृश्य कार्यं न्याय्यञ्चेदाह्वानार्थमतः परम्॥

सुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत्”—इति ।

आह्वतं प्रत्यर्थिनं सुरक्षितस्थाने स्थापयेदित्याह पितामहः,—

“सभायाः पुरतः स्थाप्योऽभियोगी वादिना तथा ।

शमितेऽन्यत्र वा स्थाने‡ प्रमाणं वोऽन्यथा न तु”—इति ॥

स्थापितस्य कलवादित्वादि वाङ्मलिङ्गैर्निर्णयेयम् । अतएव मतुः,—

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

* नियोजितः,—इति पुस्तकान्तरीयः पाठः ।

† रागादिना यदैकेन कोऽपि वा,—इति शा० स० ।

‡ तत्स्थाने,—इति ३।०।

पौडितः स्वयमायातः शास्त्रेणार्थी यदा भवेत् ।

प्राद्विवाकस्तु तं पृच्छेत् पुरुषो वा शनैः शनैः"—इति ।

पृष्ट्य काय्यै यथावदावेदयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“स्तत्याचारव्यपेतेन मार्गैर्णाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्वाज्जे व्यवहारपदं हि तत्”—इति ।

यदि केनचिन्निमित्तेन स भावेदयेत्, तदा स व्यवहारो न
बलात् कारयितव्य इत्यभिप्रेत्य चेदित्युक्तम् । आवेदनकाले सखादयो-
वर्जनीया इत्याह उशना,—

“सखोऽनुत्तरीयो वा मुक्तकच्छः सधामनः ।

वामहस्तेन वा स्वग्वी वदन् दण्डमवाप्नुयात्”—इति ।

अर्थिनः प्रतिनिधिमभ्युपगच्छति कात्यायनः,—

“अर्थिना मन्त्रियुक्ता वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यम्यार्थं विवदते तथोर्जघपराजयौ”—इति ।

अन्तरेणापि नियोगं पित्रादयो विवादं कुर्युरित्याह पितामहः,—

“पिता माता सुहृदाऽपि बन्धुः ममन्धिनोऽपि वा” ।

यदि कुर्युरुपम्यानं वादं तत्र प्रवर्त्तयेत् ॥

यः कश्चित् कारयेत्किञ्चित् नियोगादथैव किञ्चित् ।

तत्तेनेव एतं ज्ञेयमनिवाद्यं हि तत् समतम्”—इति ।

समेभ्यो यनिरिक्तस्य विवादस्य निषेधति नारदः,—

“यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न-नियोगकृत्* ।

परार्थवादौ दण्डः स्याद् व्यवहारेषु विधुवन्”—इति ।
कात्यायनोऽपि,—

“दासाः कर्मकराः शिष्याः नियुक्ताः बान्धवास्तथा ।

वादिनो न च दण्ड्याः सूर्यस्ततोऽन्यः स दण्डभाक्”—इति ।
आवेदितार्यो लेखनीय इत्याह नारदः,—

“रागादिना यदैकेन कोपितः† करणे वदेत् ।

जदोमिति लिखेत्सर्वं वादिनः फलकादिषु”—इति ।

करणे धर्माधिकरणे । लिखितस्य अर्थस्य सम्भावितत्वे सति
प्रभुस्तत्र प्रवर्तते इत्याह कात्यायनः,—

“एवं वृष्टः स यद्ब्रूयात् तत्सम्यैर्नाह्वणैः सह ‡

विमृश्य कार्यं न्याय्यवेदाह्वानार्थमतः परम् ॥

मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत्”—इति ।

आहृतं प्रत्यर्थिनं सुरचितस्थाने स्थापयेदित्याह पितामहः,—

“सभायाः पुरतः स्थाप्योऽभियोगी वादिना तथा ।

शंसितेऽन्यत्र वा स्थाने प्रमाणं सोऽन्यथा न नृः”—इति ॥

स्थापितस्य कलवादित्वादि वाद्यलिङ्गेर्निर्णयेयम् । अतएव मतुः,—

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

* नियोजितः,—इति पुस्तकान्तरीयः पाठः ।

† रागादिना यदैकेन कोऽपि वा,—इति शा० स० ।

‡ तत्स्थाने,—इति ३।१।

नेत्रवक्त्रविकारेण गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः^(१)—इति ।

लिङ्गान्तराणि याज्ञवल्क्य आह,—

“देशाद्देशान्तरं याति सृक्कणी परिलेढि च ।

ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥

परिश्रयत्स्वलदाक्यो विरुद्धमज्ज भाषते ।

वाक् चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि^(२) ॥

स्रभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगेऽप्य साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः”—इति ॥

इलवादपक्षे अण्वाह,—

“उभयोः प्रतिभूर्याद्याः समर्थः कार्यनिर्णये”—इति ।

तत्र वर्ज्यानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिहतस्तथा ।

विरुद्धोदण्डितश्चैव संशयस्तो न च कश्चित् ॥

नैव रिक्थी न रिक्थश्च न चैवात्यन्तवासितः ।

राजकार्यनियुक्ताय ये च प्रव्रजिता नराः ॥

माश्रया धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

नाविज्ञातो यहीतयः प्रतिभूस्तत्क्रियाम्प्रति”—इति ।

* वक्त्रा,—इति शा० ।

(१) आकारो विकृतः । इङ्कितं खेदवेपथुरोमाद्यादि ।

(२) न परकीया वाचं प्रतिवचनदानेन पूजयति, चक्षुश्च परकीयवीक्ष-
णेन । निर्भुजति कुटिकीकरोति ।

यदि वादी विवादप्रतिभुवं दातुमशक्यः, तदाऽपि तेनैवोक्तम्,—

“अथ चेत् प्रतिभूनांस्ति दक्षोयस्य च* वादिनः ।

स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद् भृत्याय वेतनम् ॥

दिजातिः प्रतिभूहीनो रक्ष्यः स्यात् वाद्यचारिभिः ।

शूद्रादीन् प्रतिभूहीनान् बन्धयेन्निगडेन तु ॥

अतिक्रमेऽप्याते चां दण्डयेत् तं दिनाष्टकम् ।

नित्यकर्मापरोधस्तु न कार्यः सर्ववर्णिनाम्”—इति ।

अभियोक्तादीनां उक्तिक्रमोऽपि तेनैवोक्तः,—

“तत्राभियोक्ता प्राग् ब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम् ।

तथोरन्ते सदस्यास्तु प्राङ्निवाकस्ततः परम्”—इति ।

प्राग् ब्रूयात् प्रतिज्ञां कुर्यादित्यर्थः । तथाच नारदः,—

“आज्ञालेखे पट्टिके ग्रासने वा

आधौ परे विक्रये वा क्रये वा ।

राज्ञे कुर्यात् पूर्वभावेदमं यः

तस्य ज्ञेयं पूर्ववादो विधिज्ञैः”—इति ।

विदादे पूर्वाभियोक्तुरेव प्रतिज्ञावादित्वमित्यर्थः । अत्रापवाद-

माह सएव,—

“यस्य चाभ्यधिका पीडा कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

तस्यार्थवादो† दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

* वादयोग्यस्य,—इति शा० । वादयोग्यस्तु,—इति यस्यान्तरे ।

† अतिक्रमे च पाते च,—इति का० ।

‡ तस्यार्थभावो,—इति यस्यान्तरीयः पाठः ।

— कात्यायनः,—

“यस्य स्यादधिका षोडश कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

पूर्वपक्षो भवेत्तस्य न यः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

यत्रोभयोरपि परस्परमर्थित्वं प्रत्यर्थित्वञ्च साध्यभेदाद्युपपन्न-
वति, तत्रोत्पद्यमानेर्वज्रषोडशस्य वाऽर्थिनो वादः पूर्वं द्रष्टव्यः । तथाच
वृहस्पतिः,—

“अहंपूर्विकयाऽऽयातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।

वादो वणानुपूर्व्येण ग्राह्यः षोडशमवेक्ष्य च”—इति ॥

समानवर्णत्वे षोडापेक्षया ग्राह्यः । अनेकवादियुग्मानां युगपदु-
पस्थाने दर्शनक्रममाह भरुः,—

“अर्थानर्थानुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवली ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि यमेत्कार्याणि कारयिष्याम्”—इति ।

इति दर्शनोपक्रमो निरूपितः ।

अथ चतुष्पाद्विवहारः प्रस्तूयते ॥

प्रतिज्ञोत्तरं प्रमाणं निर्णययेति चत्वारः पादाः । तत्र प्रतिज्ञां
संगृह्णाति याज्ञवल्क्यः,—

“प्रत्यर्थिनोऽप्यतो लेख्यं यथाऽऽवेदितमर्थिना ।

समामासतदङ्गान् हर्नामजात्यादिचिह्नितम्”—इति ।

एतच्च वृहस्पतिना स्पष्टीकृतम्,—

“उपस्थिते ततस्तस्मिन् वादौ पक्षं प्रकल्पयेत् ।

निवेद्य सप्रतिज्ञश्च* प्रमाणगमसंयुतम् ॥
 देशस्थानसमाभासपक्षाहनाभिजाति च ।
 द्रव्यसङ्ख्योदयं पौडां चमालिङ्गश्च लेखयेत् ॥
 प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
 निश्चितं लोकसिद्धश्च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥
 अन्पाक्षरस्वसन्दिग्धो वङ्गर्थस्याप्यनाकुलः ।
 युक्तो विरोधकरणे विरोधिप्रतिषेधकः"—इति ।

ततः प्रत्यर्थाङ्गानानन्तरम् । तस्मिन्नुपस्थिते प्रत्यर्थिन्यागते सति ।
 निरवयं पक्षदोषरहितम् । पक्षदोषाश्च कात्यायनेन दर्शिताः,—
 "देशकालविहीनश्च द्रव्यसङ्ख्याविदर्जितः ।
 साध्यप्रमाणहीनश्च पक्षोऽनादेय इत्यते"—इति ।

सत्यन्तरेऽपि,—

"अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।
 असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्"—इति ।

अप्रसिद्धं, मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निराबाधं,
 अस्मद्गृहप्रदौपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहारं करोतीत्यादि । निरर्थक-
 मभिधेयरहितं कचटतप इत्यादि । निष्प्रयोजनं, यथा, अयं देवदत्तो-
 ऽस्मद्गृहमग्निधौ सुखरमधीते, इत्यादि । असाध्यं यथा, अहं देवदत्तेन
 समभूभङ्गं ग्रहसित इत्यादि । विरुद्धं यथा, अहं मूकेन शश इत्यादि ।

पुरराष्ट्रादिविरुद्धं भागश्च विषयपक्षदोषनिहितम् । निरवयं,

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निरवयप्रतिज्ञश्च,—इति पाठः
 प्रतिभाति । निरवयं पक्षदोषरहितमिति व्याख्यानदर्शनात् ।

मदीयं द्रव्यमनेन गृहीतं तत्प्रत्यर्पणीयमिति प्रतिज्ञा, तथा युक्तं
सप्रतिज्ञम् । प्रमाणं लिखितभुत्वादि । आगमो द्रव्यप्राप्तिप्रकारः
कात्यायनोऽपि स्पष्टमुदाहरति,—

“निर्दिष्टं कालं वर्षञ्च मासं पक्षं तिथिन्तथा ।

वेलां प्रवेशं विषयं स्थानं जात्याकृतौ वयः ॥

साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च सङ्ख्या नाम तथाऽऽत्मनः ।

राज्ञाञ्च क्रमज्ञो नाम निवासं साध्यनाम च ॥

क्रमात् पिढ्यानां नामानि पीडामाहर्हदायकौ ।

समालिङ्गानि वाक्यानि पक्षं सङ्कीर्त्य कल्पयेत् ॥

देशं कालं तथोन्मानं सन्निवेशं तथैवच ॥

जातिः संज्ञाऽधिवासश्च प्रमाणं चेचनाम च ।

पिढ्यैतामहश्चैव पूर्वराजासुकीर्तनम् ॥

स्वावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत्”—इति ।

देशादीनां स्वावरविवादेषु पुनरभिधानं, यच्च यावदुपयुज्यते
तच्च तावदेवोपादेयं न तु सर्वं सर्वचेति प्रदर्शनार्थम् । संप्रहकारोऽपि,—

“अर्थवद्भूतमसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।

साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतायांनुबन्धि च ॥

प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनत्तमम् ।

सद्भिन्नं निखिलार्थञ्च देशकालाविरोधि च ॥

वर्णतुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् ।

स्थानावसथसाध्याख्यं जात्याकारवयोर्युतम्

साध्यप्रमाणसङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥

समालिङ्गात्मपौडावत् कथितादृष्टदायकम् ।

यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते"—इति ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिः, परः प्रतिवादी, आत्मा वादी,
तयोः पूर्वजाः पित्रादयः, अनेके राजानो भुक्तिकालीनाः, तेषां
नामभिः । भाषादोषास्तु नारदेन दर्शिताः,—

“अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम् ।

लेख्यस्यानादिभिर्भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः”—इति ।

तांश्च स्वयमेव ध्याचष्टे,—

“दृष्टे साधारणेऽप्येको पद्यथैवानियुक्तकः ।

लेखयेद्यस्तु भाषायामन्यार्थञ्च विदुर्बुधाः ॥

गणिते तुलिते मेये तथा सेचगृहादिके ।

यत्र सङ्ख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता ॥

विद्यया प्राप्तमायातं बलं कौतं क्रमागतम् ।

न त्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा ॥

समा मासस्तथा पक्षस्थितिर्वारस्तथैवच ।

यथैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनान्तु तां विदुः ।

लेखयित्वा तु यो भाषां निर्दिष्टेन तथोत्तरे ।

उद्दिशेत् साक्षिणः पूर्वम् अधिकानां विनिर्दिशेत् ।

यत्र स्यादुभयं सर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना ।

सन्दिग्धमिव लिख्येत भ्रष्टां भाषां तु तां विदुः”—इति ।

अर्थे साधारणे बहूनां समन्विनि कार्ये । पुनरपि सएव हेयपक्षं
संगृह्य विवृणोति,—

“भिन्नक्रमोऽनुत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थानिरर्थकः ।

अतीतकालोऽदिष्टश्च पक्षोऽनादेय इत्यते ॥

यथास्थाननिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना ।

गच्छते न च पक्षस्तु भिन्नक्रम उदाहृतः ॥

मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यच्च लिख्यते ।

निरर्थकः स वै पक्षोऽभूतसाधनवर्जितः ॥

भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यच्च हि लिख्यते ।

अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः ॥

यस्मिन् पक्षे द्विधा साधं भिन्नकालविमर्शणम् ।

विमृश्यते क्रियाभेदात् स पक्षोऽदिष्ट उच्यते”—इति ।

एकेन अर्थिना बहुमाध्यनिर्देशो युगपन्न कर्त्तव्यः, कालभेदेन
तु कर्त्तव्यः । तदुभयं कात्यायन आह,—

“पुरराष्ट्रविद्वद्भ्यः यस्य राज्ञा विवर्जितः ।

अनेकपदमङ्गीर्णः पूर्वपक्षो न मिथ्यति ॥

बहुप्रतिज्ञं यत्काये व्यवहारेषु निश्चितम् ।

कामन्तदपि गृहीयात् राजा तत्त्वबुभुक्षया”—इति ।

पूर्ववादिनो नियममाह वृहस्पतिः,—

“मृषायुक्तं क्रियाहीनमसारान्यार्थमाकुलम् ।

पूर्वपक्षं लेखयतो वादहानिः प्रजायते ॥

उपदिग्नाभियोगं यत् ममनोऽप्यपरं वदेत् ।

क्रियासुक्ताऽन्यथा ब्रूयात् स वादी क्षान्तिमाप्नुयात् ॥

न्यूनाधिकं* पूर्वपक्षं तावदादी विप्रोधयेत् ।

न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सन्तुष्टो भवेत्—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“अधिकान् छेदयेदर्थान् हीनांश्च प्रतिपूरयेत् ।

भूमौ निवेगयेत्तावद् यावदर्थाऽभिबर्णितः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाषायासुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी नाभिलेखयेत् ।

यस्यान्तु लेखयेत्तावद् यावदस्य विवक्षितम्”—इति ।

अप्रगल्भं वादिनं प्रति वृहस्पतिराह,—

“अभियोक्ताऽप्रगल्भत्वात् वक्तुं नैतच्छते यदा ।

तस्य कालः प्रदातव्यः कार्यग्रन्थनुरूपतः”—इति ।

कालेयतामाह कात्यायनः,—

“मलेखनं वा लभते अहं सप्ताहमेव वा ।

मतिरुत्पद्यते यावद्विवादे वक्तुमिच्छतः”—इति ।

पूर्वपक्षस्य चातुर्विधं प्रतिपादयति वृहस्पतिः,—

“चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैव च ।

चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कैश्चिदष्टविधः सतः ॥

शङ्काऽभियोगस्तथैव लभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं तथा ।

वृत्ते वादे पुनर्न्यायः पक्षो ज्ञेयश्चतुर्विधः ॥

भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा तथ्यं नष्टार्थदर्शनम् ।

लभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं मोहः तथा वृत्ते पुनः क्रिया” ॥

एतत् पाण्डुलेख्येन लिखित्वाऽऽवापोद्गारेण^(१) शोधितं पत्रं
निवेद्येदित्याह कात्यायनः,—

“पूर्वपत्रस्य भावोक्तं प्राद्विवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेख्येन कलके ततः पत्रे च शोधितम्”—इति ।

शोधनं यावदुत्तरदर्शनं, नातः परम् । अतएव नारदः,—

“शोधयेत्पूर्ववादन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

अवष्टम्भ्यन्नोत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्”—इति ।

हेयोपादेयौ पूर्वपक्षौ विविनक्ति वृहस्पतिः,—

“राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकः ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतौनां तथैवच ॥

अन्ये वा ये मुरगाममहाजनविरोधकाः ।

अनादिसासु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः ॥

न्यायं वा नेच्छते कर्तुं नान्याथं वा करोति यः ।

य लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्ध्यति ॥

विरुद्धं वाऽविरुद्धं वा दावप्यर्थौ निवेगितौ ।

एकस्मिन् यत्र दृग्गतां तं पत्रं दूरतस्थयेत् ॥

* विशोधितम्,—इति का० ।

† कुम्भमन्यायं वा,—इति का० ।

(१) आवापः पूर्वमलिखितस्य निवेदनम् । उद्गारेण पत्रं निवेगितस्या-
पवादः ।

उन्नतमत्ताभिभूता महापातकदूषिताः ।
जडातिवृद्धबालाश्च विज्ञेयाः स्युर्निरुत्तराः ॥
पचः प्रोक्तस्त्वनादेयो वादौ चानुत्तरस्तथा ।
यादृग्वादौ न यः पचो यादृगस्तत्कथयाम्यहम् ॥
पीडातिशयमाश्रित्य यद्व्रवीति विवक्षितम् ।
स्वार्थसिद्धिपरो वादौ पूर्वपचः स उच्यते—इति ॥
इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः ।

अथ उत्तरपादो निरूप्यते ।

तच्च यागवक्ष्यः संमृच्छाति,—
“श्रुतार्थस्योत्तरं लेखं पूर्वावेदकसन्निधौ”—इति ।
तदेतद् वृक्षस्यतिर्विवृणोति,—
“यदा चैवविधः पचः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादौ तदोत्तरम् ॥
विनिश्चिते पूर्वपचे यादृग्वाद्याद्विज्ञेयिते ।
प्रतिज्ञार्थं स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरं ततः”—इति ।
उत्तरे स्तुतः प्रवृत्त्यभावे च तद्दापनीयमित्याह^(१) सएव,—
“पूर्वपचे यथार्थं तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।
प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ॥

(१) तथाच प्रत्यर्थी यदि स्वयमुत्तरं दातुं न प्रवर्तते, तथा राज्ञास
उत्तरं दापनीय इत्यर्थः ।

सर्वेऽर्थेऽभ्यर्थन मोह तथा दृत्ते पुन क्रिया” ॥

एतत् पाण्डुलेख्येन लिखित्वाऽऽवापोद्गारेण^(१) शोधितं पत्रे निवेशयेदित्याह कात्यायन,—

“पूर्वपक्षस्य भावोक्त प्राद्विवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेख्येन फलके सत पत्रे च शोधितम्”—इति ।

शोधनं दावदुत्तरदर्शनं, नात परम् । अतएव नारद,—

“शोधयेत्पूर्ववादन्तु दावदुत्तरदर्शनम् ।

अवष्टब्धोत्तरेण निवृत्त शोधन भवेत्”—इति ।

हेयोपादेयौ पूर्वपक्षौ विविनक्ति दृष्टस्यति,—

“राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकः ।

राष्ट्रस्य वा ममस्तस्य प्रकृतीना तथैव च ॥

अन्ये वा ये पुरयाममहाजनविरोधका ।

अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहारा प्रकीर्तिता ॥

न्याय वा नेच्छते कर्तुं नान्याय वां करोति यः ।

स लेखयति यस्त्वेव तस्य पक्षो न सिद्ध्यति ॥

विरुद्ध वाऽविरुद्ध वा दावयथां निवेशितौ ।

एकस्मिन् यश्च दृश्येता त पक्ष दूरतक्ष्यजेत् ॥

• विद्योशोधितम्,—इति का० ।

† कुर्वन्प्रत्याय वा —इति का० ।

(१) आवाप एवमभिलिखितस्य निषेधनम् । उद्गारं मूर्ध्नि निवेशितस्यापनयः ।

उन्नतमन्ताभिभूता महापातकदूषिताः ।
 जडातिवृद्धबालाश्च विज्ञेयाः स्युर्निरुत्तराः ॥
 पक्षः प्रोक्तस्त्वनादेयो वादी चानुत्तरस्तथा ।
 यादृग्वादी न यः पक्षो यादृक्स्तत्कथयाम्यहम् ॥
 पौडातिशयमाश्रित्य यद्भ्रवीति विवक्षितम् ।
 स्वार्यसिद्धिपरो वादी पूर्वपक्षः स उच्यते—इति ॥
 इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः ।

अथ उत्तरपादो निरूप्यते ।

तच्च याज्ञवल्क्यः संगृह्णाति,—
 “श्रुतार्थस्योत्तरं लेखं पूर्वावेदकसन्निधौ”—इति ।
 तदेतद् वृक्षस्यतिर्विष्टणोति,—
 “यदा चैवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
 दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥
 विनिश्चिते पूर्वपक्षे यादृक्पादविशेषिते ।
 प्रतिज्ञार्थं स्थिरौभूते लेखयेदुत्तरं ततः”—इति ।
 उत्तरे स्तुतः प्रवृत्त्यभावे च तद्दापनीयमित्याह^(१) सएव,—
 “पूर्वपक्षे यथार्थं तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।
 प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ॥

(१) तथाच प्रत्यर्थी यदि स्वयमुत्तरं दातुं न प्रवर्तते, तथा राज्ञास्य उत्तरं दापनीय इत्यर्थः ।

प्रियपूर्वं श्रयेत्साम* भेदस्त्रभयदर्शिनः ।

यथापकर्षणं दण्डः ताड़नं बन्धनं तथा”—इति ॥

उत्तरस्तवणमाह प्रजापतिः,—

“पक्षस्य व्यापकं साध्यमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

श्रव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरन्तद्दिदौ विदुः”—इति ॥

शारीतोऽपि,—

“पूर्वपक्षस्य सम्बन्धमनेकार्थमनाकुलम् ।

अनल्पमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभृरि च ॥

धारभूतमसन्दिग्धं स्वपक्षैकांगसम्भवम् ।

अर्थिश्रवणमूढाधे देयमुत्तरमीदृशम्”—इति ॥

स्वपक्षैकांगसम्भवं अनवग्रेषितस्वपक्षैकदेशं, सम्पूर्णस्वपक्षमिति धा-
वत् । महमोत्तरन्दातुमसक्तं प्रति कात्यायन आह,—

“श्रुत्वा लेख्यममत्याये प्रत्यर्थी कारणस्यदि ।

कासं विवादे धाचेत तस्य देयो न संग्रहः”—इति ॥.

कासभेदं कारणाये ग्रेषञ्चाह नारदः,—

“शास्त्रीमत्वाद् भयार्जसात् प्रत्यर्थी स्वतिविभ्रमात् ।

कासं प्राययते यच्च तच्च तन्मभुमर्हति ॥

एकासं श्रवणपक्षस्यं मन्नासं पक्षमेववा ।

मासं मासपक्षं यच्च लभते श्रवणपक्षेयवा”—इति ॥

तच्च व्यवस्थामाह मण्ड,—

“सद्यः कृते सद्यवादः* मासेऽतीते दिन विप्रेत् ।

षडब्दिके विराचन्तु सप्ताह द्वादशाब्दिके ॥

विश्रत्यन्दे दशाहन्तु मासाद्वै वा लभेत स ।

मास विश्रत्यमातीते विपक्ष परतो भवेत् ॥

अस्त्रतन्त्रजडोग्नस्तबालदीचितरोगिणाम् ।

कालः स्वसुरादर्वाक् स्वयमेव यथेष्टितम्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“सवत्सर जडोग्नस्तेऽमनस्को व्याधिपीडिते ।

दिगन्तरप्रपञ्चेन अज्ञातार्ये च वस्तुनि ॥

मूल वा साक्षिणो वाऽप्य परदेशे स्थितो यदा ।

तत्र कालो भवेत् पुमान्मा स्वदेशसमागमात् ॥

दत्तेऽपि काले देय स्यात्पुनः कार्यस्य गौरवात्”—इति ॥

कालदानस्य विषयमाह नारदः,—

“गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् स्वतेरपि ।

श्रृणादिषु हरेत् कालः कामन्तत्त्वबुभूक्षया”—इति ॥

श्रृणादीन् दर्शयति पितामहः,—

“श्रृणोपनिधिनिक्षेपैः दाने समुपकर्मणि ।

समये दायभागे च कालः कार्ये प्रयत्नतः”—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“साहसस्तेयपारुथ्यगोऽभिप्राये तथात्यये ।

* तदा वादः —इति का० ।

† अलसे,—इति शा० स० ।

‡ अद्वेऽपि च निधिनिक्षेपे,—इति का० ।

भूमौ विवादयेत् चिममकालेऽपि दृढस्यतिः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धेनावनडुहि चेवे स्त्रीषु प्रजनने तथा ।

न्यासे याचितके दप्ते तथैव क्रयविक्रये ॥

कन्याया दूषणे स्त्रेये कलहे साहसे विधौ ।

उपधौ कूटमाच्छे च सद्यएव विवादयेत्”—इति ॥

उपधिर्भयादिवशात् प्राप्तं कार्यम् । उत्तरस्य भेदानाह नारदः,—

“मिथ्या मन्त्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

प्राड्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः”—इति ॥

मिथ्यादीनां स्वरूपमाह दृढस्यतिः,—

“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यात्तु निष्ठवम् ।

मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं अवधारतः ॥

श्रुत्वाऽभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।

सा तु मन्त्रतिपत्तिस्तु शास्त्रविद्विद्दाहता ॥

अर्थिनाऽभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्तथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥

आचारेणावमन्त्रोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।

स विनेयो जितः पूर्वं प्राड्न्यायस्तु स उच्यते”—इति ॥

प्रजापतिरपि,—

“यावदावेदितं किञ्चित् मन्त्रान्धमिहार्थिना ।

नावत्सर्वमभूतमिति मिथ्योत्तरं सत्यम् ॥

* इत्यनेन पाठः सम्भवः । अत्र तु, तावत् सम्भ्रमसङ्कटः,—इति पाठः
प्रतिपाति ।

यस्यैव देयमेवैतं* नासम्भावितमर्थिना ।

इति सम्प्रतिपत्त्याख्यं द्वितीयमिदमुत्तरम् ॥

दत्तमेव ममानेन किन्त्वस्यापि मया पुनः ।

प्रतिदत्तमितीदृक् च प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥

अस्मिन्नर्थान्तरे पूर्वं प्रारब्धोऽस्य ह्यर्थिना ।

जितश्चायं मया तच्च प्राङ्न्यायविधिरुच्यते”—इति ॥

मिथ्योत्तरस्यावान्तरभेदमाह सएव,—

“मिथ्यैतत् आभिजानामि तदा तच्च न सन्निधिः ।

अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम्”—इति ॥

उत्तराभाषानाह कात्यायनः,—

“अप्रसिद्धं विरुद्धं यदत्यल्पमतिभूरि च ।

सन्दिग्धासम्भवाद्यक्रमन्यार्थञ्चातिदोषवत् ॥

यद्वास्तवपदमपि निगूढार्थं तथाऽऽकुलम् ।

व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं स्वार्थमिद्धये”—इति ॥

अप्रसिद्धादीन् सएव व्याचष्टे,—

“चिह्नाकारसहस्रान्तु समर्थं वाऽविजानता ।

भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धन्तदुत्तरम् ॥

प्रतिदत्तं मया वाक्ये प्रतिदत्तं मया न हि ।

यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्धं तदिहोत्तरम् ॥

जितः पुरा मया तन्न अर्थेऽस्मिन्निति भाषितम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममनु, तस्यैव देयमेवैतत्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

पुरा मया च प्रमितमङ्गीकारोत्तरं स्मृतम् ॥
 गृहीतमिति चाग्नार्त्तं कार्यन्तेन कृतं मया ।
 पुरा गृहीतं यद्व्यामिति चेत् वस्तुभारि तत् ॥
 देयं मयेति वक्तव्यं मया देयमितीदृशम् ।
 मन्दिगधमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहारे बुधैस्तदा ॥
 यन्नावलेन चैतेन माहमं व्यापितं पुरा ।
 अनुक्रमेताग्रन्यन्ते तदन्यार्थमितीरितम् ।
 अग्रे दत्तं मया माहं मद्यमिति भाषिते ॥
 प्रतिदत्तं तदर्थं यत्तद्विहायापकं स्मृतम् ॥
 पूर्ववाटक्रियां यावत् सम्यग् नैव निवेशयेत् ।
 मया गृहीतं पूर्वं न तद्व्यपदमुच्यते ॥
 तत्किं नामरमं किञ्चिद् गृहीतं न प्रदाम्यति ॥
 निगूढार्थं तु तज्ज्ञेयमुत्तरं व्यवहारतः ॥
 किमेतैः श्रुता देयं मया देयं भवेदिति ।

एतदाकुलमित्युक्तमुत्तरं तदिदो विदुः ॥

काकस्य कति वा दन्ताः सन्तीत्यादि तदुत्तरम् ।

असारमिति तत्तेन सम्यङ् नोत्तरमिष्यते—इति ।

अथ चिह्नेत्यादेरयमर्थः । विवादविषयस्य गोहिरण्यादिद्रव्यस्य
वर्णविशेषादिकं चिह्नं, दीर्घशृङ्गत्वादिराकारः, सहस्रादि संख्या,
समयः कालविशेषः ग्रन्थविशेषो वा, तत्सर्वमज्ञानता यत्प्रोक्तं, जानता
वा सभ्यानामपरिचितया भाषया यदुक्तं, तदुभयमप्रसिद्धम् । वाच्य-
एव मया सर्वं द्रव्यं प्रतिदत्तमित्युक्त्वा, स पुनरपि विस्तृत्य वा प्रति-
वादिबुद्धिप्रच्छादयितुकामो वा न दत्तमिति यद्भूयात्, तदि-
दम् । पुरा मयाऽयं जित इति वक्तव्ये, सति जितग्रन्थं परित्यज्य
तदुभयम् । गृहीतमित्येतावत्येव वक्तव्ये सति प्रथमतः तदनुक्त्वा तेन
कर्त्तव्यं तत्कार्यं मया कृतमित्येतादृशं प्रकृतानुपयोगि किञ्चिदुक्त्वा
पश्चाद्गृहीतमिति यद्भूयात्, तदुत्तरमतिभ्ररि । देयं मयेत्युक्ते सति
सन्देशमन्तरेण दातव्यमिच्छयो भवति, तदनुक्त्वा मया देयमिति यदि
ब्रूयात्, तदानौमस्य देयं इति वा अदेयमिति वा पदं हेतुं शक्यत्वा-
दुत्तरं सन्दिग्धम् । यदि षोडशवर्षः प्रतिवादी मत्पौत्रेण दत्तमिति
ब्रूयात्, तदसम्भवि । एकादशवस्त्राणि मया दत्तानीति वक्तव्ये सति,
रुद्राकाशनामकानि युष्मत्पतियोगिशब्दवाच्यत्वेन विभाषितानीत्येव-
मप्रसिद्धैः पदैरभिहितमुत्तरमुक्तम् । प्रकृतस्य प्रतिशार्थस्य उचित-
मुत्तरमनुक्त्वा चानुपयुक्तमेव किञ्चिद्भूते, एतेन वादिना प्राबल्येन

* काकस्य दन्तागोचरान्ति,—इति का० ।

† सभ्यादिबुद्धिप्रच्छादयितुकामो वा,—इति का० ।

दौर्बल्येन वा किञ्चित्साहचरं कृतमित्यादि । तत्र प्रकृतस्य अनुकृतात्
 उत्तरमन्यार्थं भवति । श्रुतं देयमिति प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य श्रुतद्वय-
 मित्युत्तरं दोषवत् । माह्वं सहस्रं मद्यं देयमिति प्रतिज्ञातस्य तदहं
 प्रमितमिति वक्तव्ये सति विषयं न वदति, किन्तु लोके यः को-
 ऽपि किमगृहीतनामरसं दास्यतीत्येवमप्रसिद्धशब्देन व्यतिरेकमुखेन
 काकसुरेणाभिहितमुत्तरं निगूढम् । किन्तेनैव सदा देयं मया
 देयमित्यपोभयोवाक्ययोरादेयमिति वा पदच्छेदसम्भवादर्थस्य अनि-
 श्रयात् किमिति काका व्यव्यमानस्याप्यनिश्चयादिदमुत्तरं व्या-
 कुलम् । तत्पित्रा सुवर्णश्रुतं गृहीतमित्यभियोगे नाहं पितुर्वाक्यं
 जानामीति वक्तव्ये सति व्यत्यस्तान्वयेन दुर्बोधं वचो ब्रूते, गृहीतं
 श्रुतं वचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । तदिदमुत्तरं व्याख्या-
 गम्यम् । काकदन्तादिविषयं निष्प्रयोजनं असारमिति । संकरा-
 ल्यमुत्तराभाषमाह कात्यायनः,—

“एकैकदेशे यस्यत्यमेकदेशे च कारणम् ।

मिथ्या चैकैकदेशे यत् संकरं तदनुत्तरम्”—इति ॥

तच्च सएव विशदयति,—

“न चेकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्यादादिनोदयोः ।

न चार्थमिद्विरुभयोर्न चेकच क्रियाद्वयम्”—इति ॥

मिथ्याकारणोत्तरयोः मङ्गरे अर्थिप्रत्यर्थिनोदयोरपि क्रिया
 प्राप्नोति ।

“मित्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि”—इति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णं रूपकशतं च अनेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णञ्च गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तमिति । कारणप्राङ्न्यायसङ्करे प्रत्यर्थिनएव क्रियाद्वयम् ।

“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्”—इति स्मरणात् । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं, रूपकै व्यवहारभार्गेण पराजित इति । अत्र प्राङ्न्यायेन* जयपत्रेण वा न्यायदर्शिभिर्वा भवितव्यं । कारणोत्तरे तु सात्त्विलेखादिभिः भावयितव्यमित्यविरोधः । एवमुत्तरत्रां सङ्करेऽपि द्रष्टव्यम् । यथाऽनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे ; सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदास्यामि, रूपकशतं न गृहीतं, वस्त्रविषये पूर्वं न्यायेन पराजित-इति । एवं चतुःसङ्करेऽपि । एतेषां चानुत्तरत्वं यौगपद्येन, तस्य तस्यांशस्य तेन तेन विवादप्रसिद्धेः । क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमस्वार्थिनः प्रत्यर्थिनः सम्मानाच्चेच्छ्या भवति । यत्र पुनरुभयोः सङ्करः,† तत्र यस्य प्रभृतार्थविषयत्वं तत्र क्रियोपादानेन व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । पश्चादन्यविषयोत्तरोपादानेन॥ । यत्र च सम्प्रतिपत्तेरुत्तरान्तरस्य

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्राङ्न्याये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, भावयितव्यम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एवमुत्तरत्रयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ पुनरुभयोरसङ्करः,—इति शा० सू० ।

॥ पश्चादन्यविषयान्तरोपादानेन,—इति का० ।

च सङ्करः, तत्रोत्तरोपादानेन* व्यवहारोद्भूतः । सम्प्रतिपत्तेः
प्रयोगाभावात् । यथा हारीतेनोक्तम्,—

“मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे ।

सत्यञ्चापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम्”—इत्युक्त्वा,

“यत् प्रभृतार्थविषयं यच्च वा स्यात् क्रियाफलम् ।

उत्तरं तच्च विज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा—इति ।

संकीर्णं भवतीति शेषः । ऐच्छिककर्मं भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभृतार्थ-
विषयं यथा, अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानि
प्रत्यभियोगे, सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि गृहीतानि प्रतिदत्तानि
चेति । अत्र मिथ्योत्तरं प्रभृतविषयत्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं
व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः, पश्चादग्नविषये व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राड-
न्यायसङ्करे कारणप्राडन्यायसङ्करे च योजनीयम् । यथा तस्मिन्नेवा-
भियोगे, मत्तं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं दास्यामि, वस्त्राणि तु
न गृहीतानि प्रतिदत्तानि वा वस्तुविषये पूर्वं पराजित इति
शोचतरे, सम्प्रतिपत्तेर्भ्रंशविषयत्वेऽपि तच्च क्रियाभावात् मिथ्योत्तर-
क्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तत्रोत्तरान्तरोपादानेन,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु सुवर्णं रूपकशतं च न गृहीतं, वस्त्राणि
गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मिथ्योत्तरस्य,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्यपक्षव्यापित्वं; यथा शृङ्गा-
दिकया कश्चिददति, इयं गौर्मदीया अमुकस्मिन् काले नष्टा अस्य
गृहे दृष्टेति, अन्यस्तु मिथ्यैतत् प्रदर्शितकालात् पूर्वमेव अस्मद्गृहे
ज्ञाता भेति वदति । इदं तावत् पञ्चनिराकरणसमर्थत्वात् नानु-
त्तरम् । नापि मिथ्यैव, कारणोपन्यासात् । नापि कारणम्,
एकदेशाभ्युपगमाभावात् । तस्मात् सकारणं मिथ्योत्तरमिदम् ।
अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया “कारणे प्रतिवादिनि”—इति वचनात् ।

ननु “मिथ्याक्रिया पूर्ववादे”—इति पूर्ववादिनः कस्मात् क्रिया न
भवति ? * तस्य शृङ्गमिथ्याविषयत्वात् । कारणे प्रतिवादिनीत्येतदपि
तस्माच्छृङ्गकारणविषयं न भवति ? नैतत् । सर्वस्यापि कारणो-
त्तरस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात् शृङ्गकारणोत्तरस्याभावात् । प्रमि-
द्वकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम् ।
यथा सत्यं रूपकग्रतं गृहीतं न धारयामि† दत्तत्वादिति । प्रकृतो-
दाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याप्यभ्युपगमो नास्तीति विशेषः । एतच्च
हारीतेन स्पष्टमुक्तम्,—

“मिथ्याकारणयोर्वाऽपि ग्राह्यं कारणमुत्तरम्”—इति ।

यत्र मिथ्याप्राङ्मन्याययोः पक्षव्यापित्वं; यथा रूपकग्रतं धारयती-
त्यभियोगे मिथ्यैतत्तस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजित इति, अत्रापि वादिन-
एव क्रिया ।

* अत्र, न,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । अमनु, कस्माच्छृङ्गकारणविषयं,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

‡ न दास्यामि,—इति का० ।

“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थौ निर्दिशेत् क्रियाम्—”इति

वचनात् । शृङ्खलाप्राङ्न्यायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात् । सम्प्रतिपत्ते-
रपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराक-
रणाद्भूतोत्तरत्वम् । यच्च तु कारणप्राङ्न्यायमङ्गरः ; यथा शतमनेन
गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्तस्मिन्ने-
वार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति । तच्च प्रतिवादिनो यथा-
रुचौति न कचिद्वादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन् व्यवहारे क्रियाप्रसङ्ग-
इति निर्णयः । निरुत्तरं प्रत्यर्थिनं प्रति कात्यायन आह,—

“उपायैश्चोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरन्तु यः ।

सुकस्थान्ते सप्ररात्रे जितोऽपौ दातुमर्हति”—इति ।

हीनवादिनं दर्शयति नारदः,—

“पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥

समयाभिहितं* कार्यमभियुक्तं परं वदेत् ।

विब्रुवंश्च भवेदेवं हीनन्तमपि निर्दिशेत् ॥

अन्यवादी क्रियादेयौ नोपन्यायौ निरुत्तरः ।

आहतोऽप्यपलापी चां हीनः पञ्चविधः स्मृतः”—इति ॥

तान् वादिनो विवृणोति सश्व,—

* न मयाऽभिहितं,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । आहतः प्रपलायी च,—इति पाठस्तु भवितु-
मुचितः । वक्ष्यमाणकात्यायनवचने तथा दर्शनात् । एवं परच ।

“लेखयित्वा तु यो वाक्यं मूलवाद्याधिसंयुतः* ॥
वदेद्वादी स हीयेत नाभियोगन्तु सोऽर्हति ।
सभ्याश्च† साचिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिणाम् ॥
तां क्रियां देष्टुं योमोहात् क्रियादेशौ स उच्यते ।
आह्वानादनुपस्थानात्सद्य एव प्रहीयते ॥
ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सद्यो बन्धनमर्हति ।
द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धेर्विद्यान्तस्य पराजयम्”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“आहृतोऽप्यपलापी च मौनौ साचिपराजितः ।
स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्विधः,—इति ।

हीनत्वकालावधिमाह स एव,—

“प्रपलायी तु पक्षेण मौनकृत् सप्तभिर्दिनैः ।
साचिभिः तत्क्षणेनैव प्रतिपन्नश्च हीयते”—इति ।

दैविकादिविघ्नेन यथोक्तकालातिक्रमेऽपि नापराध इत्याह स एव,—

“दैवराजकृतो दोषः तत्काले तु यदा भवेत् ।
अवधित्यागमाच्चेन न भवेत् स पराजितः”—इति ॥

हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारमाह कात्यायनः,—

“अन्यवादी पणान् पक्ष क्रियादेशौ पणान् दश ।
नोपस्थाता दश द्वौच षोडशैव निरुत्तरः ।
आहृतः प्रपलायी च पणान् घाघ्रास्तु विंशतिम् ॥
चिराहृतमनायातमाहृतव्यपलायिनम्‡ ।

* मूलवाक्याधिसंयुतः,—इति का० ।

† सभ्यानां,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्रपलायिनम्,—इति पाठस्तु भवितुमुचितः ।

पञ्चरात्रमतिक्रान्तं विनयेत्तं महीपतिः”-इति ।

यत्तु तेनैव पुनर्वादनियेधः कथितः,—

“दोषानुरूपं मंग्राह्यः* पुनर्वादो न विद्यते”-इति ।

तदेतन्मन्युक्तविवादविषयम् । इतरत्र तु प्रकृतज्ञानिर्नास्तीत्याह नारदः,—

“सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्कुले नावसीदति ।

परस्त्रीभूम्युणादाने शास्त्रोऽप्यर्थाच्च हीयते”-इति ॥

नावसीदतीति प्रतिज्ञातार्थस्य न हीयत इत्युपपादनम् ।

अत्रापवादमाह कात्यायनः,—

“उभयोर्निखिते वाक्ये प्रारब्धे कार्यनिर्णये ।

अयुक्तं तत्र थो ब्रूयात् तस्मादर्थात् हीयते”-इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“मन्दिगार्थं स्तुतश्चो† यः साधयेद्यस्य निष्यतेत् ।

न चाकृतो वदेत् किञ्चिद्धीनो दण्ड्यश्च स स्तुतः”-इति ॥

अथ दण्डग्रहणेनैव हीनत्वसिद्धेः पुनर्हीनग्रहणं प्रकृतार्थात् हीयते इति ज्ञापनार्थम् । वादमुपक्रमतोर्निवृत्तयोर्द्वयोरपि दण्डमाह वृक्षस्यतिः,—

“पूर्वरूपे सन्निविष्टे विचारे मग्नवर्त्तिते ।

प्रथमं ये मिथो यान्ति दायासे द्विगुणन्दमम्”-इति ॥

तदेतन्नृपवक्ष्यमविषयमित्याह कात्यायनः,—

“आवेद्य प्रगृहीतार्थं प्रथमं यान्ति ये मिथः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममनु, स ग्राह्यः,—इति पाठः प्रतिमाति ।

स हीनवादी दोषानुरूपं दण्डं ग्राह्य इति तदर्थः ।

† स्तुतम्,—इति का० ।

‡ वादं प्रकृतमनोरथग्रहणयोः,—इति का० ।

सर्वे द्विगुणदण्ड्याभ्युर्विप्रलम्भानृपस्य ते”—इति ॥

एवञ्चावञ्चनया प्रशान्तानां न दण्डः । अतएव वृहस्पतिः,—

“पूर्वोत्तरेऽभिसिखिते प्रकान्ते कार्यनिर्णये ।

दयोः सन्तप्रयोः सन्धिः स्यादयःखण्डयोरिव ॥

साक्षिसभ्यविकल्पसु भवेत्तत्रोभयोरपि ।

दोषायमानयोः सन्धिं प्रकुर्यातां विचक्षणैः* ॥

प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रपरिचयोः ।

तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि ग्रस्यते”—इति ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोरभियोगे कश्चिन्नियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“अभियोगमनिसौख्यं नैनमत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तं न चान्येन नोक्तं विप्रकृतिस्रजेत्”—इति ॥

प्रत्यर्थिनि यस्मिन् वादिना मत्पादितमभियोगमपरिहृत्य
प्रत्युत्तेनं प्रत्यभियोगं न कुर्यात् । अर्थी† च अन्येनार्थिना अभियुक्ते
प्रत्यर्थिनि तदभियोगपरिहारात् पुरा स्वयं नाभियुञ्ज्यात् । उभाभ्या-
मपि प्रतिशारूपसुत्तररूपं वा वचोयत् यथाऽभिहितं, तत्तथैव समा-
प्तिपर्यन्तं निर्वाह्यम् । प्रत्यभियोगनिषेधस्य अपवादमाह सएव,—

“कुर्यात् प्रत्यभियोगन्तु कलहे साहसेषु च”—इति ।

कलहे वाग्दण्डपादव्यात्मके, साहसेषु विषग्रस्त्रादिनिमित्तप्राण-
व्यापादनादिषु, प्रत्यभियोगसम्भवेनाभियोगमनिसौख्यापि स्वाभि-
योक्तारं प्रत्यभियोजयेत् । नन्वचापि पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपत्वे चानुत्त-

* सवेद्यभोभयोरपि । दोषायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातां तौ विचक्ष-
णौ,—इति सञ्ज्ञान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† अर्थिनि,—इति शा० ख० ।

रत्नात्* प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्व्यवहारासम्भवः समा-
नः । सत्यम् । नात्र युगपद्व्यवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः, अपि
तु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये च । तथाहि । अने-
माहं ताडितः शप्तो वेत्यभियोगे पूर्वमहमनेन ताडितः शप्तो वेति
प्रत्यभियोगे दण्डास्पत्नम् । यथाह कात्यायनः,—

“पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दण्डभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारौ पूर्वं तु विनयो गुरुः”—इति ॥

पश्चाद्यः चारयेत्, सोऽप्यसत्कारौ दण्डभाक् । तयोर्मध्ये पूर्वस्य
दण्डाधिक्यम् ।

इत्युत्तरपादः ।

अथ क्रियापादः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“ततोऽर्थीं लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्”—इति ।

वृहस्पतिस्तु तं विवृणोति,—

“पूर्ववादे विलिखितं यदक्षरमशेषतः ।

अर्थीं तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत्”—इति ॥

क्रियाया उपयोगमाह कात्यायनः,—

“कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वं प्रपद्यते ।

अतः क्रिया मदा प्रोक्ता पूर्वपक्षस्य साधनी”—इति ॥

क्रियाभेदानाह वृहस्पतिः,—

“दिप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।

एकीकाऽनेकधा भिन्ना अपिभिन्नलवेदिभिः ॥

• अपत्येनानुत्तरत्वात्,—इति का० ।

साचिलेख्यानुमानञ्च* मानुषी चिविधा क्रिया ।

साची द्वादशमेदस्तु लिखितं त्वष्टधा स्यतम् ॥

अनुमानं विधाप्रोक्तं* मानुषी दैविकी क्रिया"—इति ।

देवमानुषक्रिययोः मानुष्याः प्राबल्यमाह कात्यायनः,—

“यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् ।

मानुषीं तत्र गृहीयात् न तु दैवीं क्रियां मृषः”—इति ॥

मानुषयोः साचिलेख्ययोः सन्निपाते लेख्यस्य प्राबल्यमाह सएव,—

“क्रिया तु दैविकी प्राप्तां विद्यमानेषु साचिषु ।

लेख्ये च प्रतिवादिषु न दिव्यं न च साचिणः”—इति ॥

लेख्यप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—

“पूगश्रेणिगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता ।

तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साचिणः”—इति ॥

साचिप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—

“दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ।

विक्रियादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति† ॥

धूते समाकृते चैव विवादे समुपस्थिते ।

साचिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्”—इति ॥

कचिदनुमानं प्रवक्तुम् । अनुमानं नाम भुक्तिः । याज्ञवल्क्येना-

नुमानस्थाने भुक्तिशब्दप्रयोगात्,—

“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साचिण्येति कीर्त्तितम्”—इति ॥

भुक्तिप्राबल्यस्य विषयमाह व्यासः,—

* नास्त्ययमंशः स० शा० पुस्तकयोः ।

† क्रिया न दैविकी प्रोक्ता,—इति यस्यान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ क्रियादानस्य सम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति,—इति स० शा० ।

“रहःकृतं प्रकाशञ्च द्विविधं कार्यमुच्यते ।

प्रकाशं साक्षिभिर्भावं दैविकेन रहःकृतम्”—इति ॥

प्रकाशं साक्षिभिर्भावमित्यस्यापवादमाह वृहस्पतिः,—

“महापापाभिग्रासेषु निक्षेपे हरणे* तथा ।

दिव्यैः कार्यं परीचेत् राजा सत्सुपि साक्षिषु ॥

प्रदुष्टेष्वनुमानेषु दिव्यैः कार्यं विशोधयेत्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तथापि शोधयेत् ।

प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥

दिव्यमालम्बते वादौ न दृष्टेत् तत्र साक्षिणः ।

उत्तमेषु च सर्वेषु साक्षिषु विचारयेत् ॥

सर्वम् दिव्यदृष्टेन मनु साक्षिषु वै भृगुः”—इति ।

श्यामोऽपि,—

“न मयैतत्कृतं एवं कृतमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पत्रं ह्यर्थं दिव्येन निर्णयः ॥

यन्नामलेखं तमेखं तुभ्यं लेखं कश्चित् भवेत् ।

अदृष्टोते धने तत्र कार्यो देवेन निर्णयः”—इति ॥

कात्यायनः,—

“यत्र स्यात् सोपधं लेखं सप्रज्ञेयास्मितं यदि ।

दिव्येन शोधयेत्तत्र राजा धर्मात्मनश्चितः”—इति ॥

दिष्यन्नाक्षिविकल्पविषयमाह सएव,—

“प्रक्रान्ते माहसे वादे पादयो दण्डवाचिके ।

बलोज्ज्वलेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव वा ॥

* निक्षेपहरणे,—इति व्या० ।

ष्टणे लेख्यं साक्षिणो वा युक्तिलेख्यादयोऽपि च ।

दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्यया"—इति ॥

युक्तिलेखनैव दर्शिता,—

• "साक्षिणो लिखितं भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं विदुः ।

लिङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्याद्विद्यानाह विषादयः"—इति ॥

चोदनादीनान्तु मुख्यानुकल्पभावमाह च एव,—

"चोदना प्रतिकालन्तु युक्तिलेखस्यैव च ।

तृतीयः शपथः प्रोक्तः तरुणं† साधयेत् क्रमात्"—इति ॥

अर्थार्थलेखनैव विवृतः,—

"अभीष्टं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः ।

विषयः पञ्चकलो वा परतोऽर्थं समाचरेत् ॥

चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिलेखैस्तमन्विधात् ।

देशकालार्थसम्बन्धपरिणामक्रियादिभिः ॥

युक्तिष्वयसमर्थास्तु शपथैरेनमर्दयेत् ।

अर्थकाले वलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः‡"—इति ॥

शपथमयुक्तिप्रमाणव्यवस्थयाऽवश्यं परिपालनीयम्§ तदाह नारदः,—

"प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः पालनीयानि यत्नतः ।

चौदन्ति हि प्रमाणानि पुरुषस्यापराधतः"—इति ॥

प्रमाणज्ञैः प्रमाणं प्रत्याकल्पितव्यमित्यर्थः । यच्च प्रमाणेर्निर्णयं कर्तुं न शक्यते, तदा राजेष्क्या निर्णयः कार्यः । तदाह पितामहः,—

* युक्तिदेशस्तथैव च,—इति शा० ।

† भरणं,—इति का० ।

‡ वलापेक्षमग्नियुः सुकृतादिति,—इति का० । अर्थकालवलापेक्षम-
ग्न्यम्बुसुकृतादिति,—इत्यन्यत्र पाठः ।

§ शपथमयुक्तिप्रमाणव्यवस्था, सा चावश्यं परिपालनीया,—इति का० ।

“लेख्य यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिण ।
 न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिव ॥
 निश्चेत्तु ये न शक्या सुर्वादास्तन्दिग्धरूपिण ।
 तेषां मृषा प्रमाणं स्यात् सर्वं तस्य प्रभावतः”—इति ॥
 इति क्रियाभेदा निरूपिता ।

अथ साक्षिनिरूपणम् ।

तत्र साक्षिशब्दार्थं निर्वक्ति मनु,—

“समक्षदर्शनात् साक्षी अवणाच्चैव* सिध्यति”—इति ।

विष्णुरपि । “समक्षदर्शनात् साक्षी अवणाद्वा”—इति । यद्युपा
 सह मनोव्यापारो यस्य, स साक्षी । “साक्षात् द्रष्टरि सञ्जायाम्”—
 इति पाणिनिस्मरणात् । साक्षिण प्रयोजनं मनुरेवाह,—

“सन्दिग्धेषु तु कार्येषु दूषोर्विवदमानयो ।

दृष्टान्तानुभूतत्वात् साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम्”—इति ॥

साक्षिलक्षणं स एवाह,—

“यादृशा अर्थिभि† कार्य्या अवहारेषु साक्षिण ।

तादृशान्‍सं सम्भवच्छामि यथा वाच्यमृतञ्च ते ॥

गृहिण पुचिणो मौला चत्रविद्शूद्रयोनय ॥

प्रवक्तु साध्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ।

आप्ता सर्वेषु वर्णेषु कार्य्या कार्य्येषु साक्षिण ॥

सर्वधर्मविदोऽस्तुत्या विपरीतांसु वर्जयेत्”—इति ।

* सच तथैव,—इति शा० ।

† धनिभिः,—इति शा० ।

‡ तादृश,—इति शा० ।

व्यासोऽपि,—

“धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 श्रौतस्मार्त्तक्रियायुक्ताः विगतदेषमत्सराः ॥
 श्रोत्रिया न पराधीनाः सूरयशप्रवासिनः ।
 युवानः साक्षिणः कार्य्यं श्रद्धादिषु विजगता”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 धर्मप्रधाना श्रजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ।
 व्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः शुचयश्च सुवृत्तयः ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्रा ये चाप्यभिन्दिताः ।
 प्रतिवर्षं भवेयुस्ते सर्वे सर्वेषु वादिनः ॥
 श्रेष्ठिषु श्रेष्ठिपुरुषाः स्त्रेषु वर्गेषु वर्गिणः ।
 बहिर्वांसिषु बाह्याश्च स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः”—इति ॥

संख्यामाह वृहस्पतिः—

“नव सप्त पञ्च वा सुखत्वारस्तथैववा ।
 उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं धृक्ते कदाचन”—इति ॥

यत्पुनस्तेनैवोक्तम्,—

“हृतकः खटिकायाश्चौ कार्य्यमध्यगतस्तथा ।
 एकैव प्रमाणं स्यात् नृपोऽध्यवस्तयैवच”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी योऽहानुभूतवाक् ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु* विशेषतः"—इति ॥
कात्यायनोऽपि,—

“अभ्यन्तरस्तु विज्ञेयो साक्षिष्वेकोऽपि वा भवेत्†"—इति ॥
तदेतत् सर्वमुभयानुमतसाक्षिविषयम् । तथाच नारदः,—

“उभयानुमतो यस्तु द्वयोर्विवदमानयोः ।

स साक्ष्येकोऽपि? साक्षिले प्रष्टव्यः स्यात्तु संवदि"—इति ॥
साक्षिषु वर्ज्यानाह मनुः,—

“नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।

न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यान्ता न दूषिताः ॥

न साक्षी नृपतिः कार्य्यो न कारककुलीलवौ ।

न ओषियो विलिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः ॥

नान्याधीनो न वक्रत्यो न दस्युर्न विकर्मणः ।

न दृढो न शिष्टैर्नैको नाक्यो न विकलेन्द्रियः ॥

नार्त्तो न मत्तो गोकमत्तो न चुत्तृष्णोपपीडितः ।

न अमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः"—इति ॥
नारदोऽपि,—

* साहसेषु,—इति का० शा० ।

† यदपि कात्यायनः,—इति का० ।

‡ साक्ष्यमेकोऽपि साहसेषु,—इति का० ।

§ स साक्ष्यपिच,—इति शा० ।

“दामनैकृतिक”क्रुद्धदृष्टस्त्रीबालचाक्रिकाः ।
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तकितवयामयाजकाः ॥
 महापथिकसामुद्रवणिकप्रमजितानुगाः ।
 युग्मैकश्रोत्रियाचारहीनक्रीवकुशीलवाः ॥
 नास्तिकमात्यदाराग्नित्यागिनोऽप्याव्ययाजकाः ।
 एकस्यास्त्री त्वरिचरः अरिश्रान्तिसमाभयः ॥
 वाग्दुष्टदोषिगैलूपविषजीव्यहितुण्डिकाः ।
 गरदद्याग्निदसैव शूद्रापत्योपपातकाः ॥
 क्लान्तसाहसिकश्रान्तनिर्धूतान्यावसायिनः ।
 भिन्नवृत्ताः समावृत्ता जडतैलिकपौलिकाः† ॥
 भृताविष्टनृपद्विष्टवर्णानक्षत्रसूचकाः ।
 अथग्रंथात्मविष्कम्भविहीनाग्रनवृत्तयः ॥
 कुमखी श्यावदन्तश्च शिचिमिचधुक्शौण्डिकाः‡ ॥
 ऐन्द्रजालिकलुब्धोदश्रेणीगणविरोधिनः ॥
 बन्धकस्त्रिचक्रतूर्खः पतितः कूटकारकः§ ॥
 कुष्ठकः प्रत्यवसितः तस्करो राजपूहवः ॥

* नैकृतिक-स्थाने, नैष्कृतिक,—इति पाठः का० पुस्तके । एवं परत्र ।

† भिन्नवृत्ताः समावृत्तजनतैलिकमौलिकाः,—इति का० । भिन्नवृत्ता-
 स्तमोवृत्ताः,—इत्यादि शा० ।

‡ कुमखी श्यावदन् शिचो मिचधुक् शवशौण्डिकाः,—इति का० ।

§ बन्धकस्त्रिचक्रतु शिचो पतितः कूटकारकः,—इति का० ।

मनुष्यविषमांशस्त्रिमधुवीरानुसर्पिणाम् ।

विक्रेता ब्रह्मण्यैव दिजो वार्धुपिकस्य चः ॥

प्युतः स्वधर्मात्कुलिकः सूचको हौनसेवकः ।

पित्रा विवदमानस्य भेदरुसेत्यसाचिणः"—इति ॥

नैष्ठिकः पररग्नाश्वेषणशीलः । चाक्रिको वैतालिकः । समुद्र-
यणिक् स्वाहितयायी । युग्मो द्वित्वविशिष्टः । एकस्थालीत्यत्र देधा-
विषयः ; एका पाकसाधनस्थाली यस्य सः, यदा पाकस्थाली भोज-
नस्थाली वा एकं भोजनपात्रं स्थानां यस्य । चरिषु चरतीत्यचिरः,
गङ्गुसमन्वीति यावत् । मनाभयस्तु कात्यायनेन दर्शिताः,—

"माह्व्यरुसुनादैव मोदर्यसुतमातुलाः ।

एते मनाभयप्लुकाः माह्व्यन्तेषु न योजयेत्"—इति ॥

“पिता बन्धुः पित्रव्यश्च शशुरो गुरवस्तथा ।

नगरग्रामदेशेषु नियुक्ता ये परेषु च* ।

वस्रभांश्च न पृच्छेयुः भक्तास्ते राजपूरुषाः”—इति ॥

न पृच्छेयुर्भवदीयो विवादः स कौटुम्ब इति तैर्न प्रपृथ्यं, सा-
क्षिणो न भवन्तीति यावत् । एतेषामसाक्षिणे हेतुमाह नारदः,—

“असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासगैकृतिकादयः ।

तेषामपि न बालः स्यान्नैव स्त्री न च कूटक्षत् ।

न बान्धवो न चारातिः ब्रूयुस्ते सार्वभौमन्यथा ॥

बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापान्यायाच्चा कूटक्षत् ।

विब्रूयुर्बान्धवाः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिः ॥

एकोऽप्यलुब्धः साक्षी स्यात् बह्वः श्रुत्योऽपि न स्तियः ।

स्त्रीबुद्धेरक्षिरत्नाच्च दोषैश्चान्यैश्च ये वृताः”—इति ॥

वृक्षस्यतिरपि,—

“स्तेनास्त्राहसिकाः यण्डाः कितवा वज्रकास्तथा ।

न साक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु मत्वं न विद्यते”—इति ॥

• याज्ञवल्क्योऽपि,—

“श्रोत्रिथास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः ।

असाक्षिणस्ते वचनाच्चाच हेतुर्बुदादतः”—इति ॥

* पदेषु च,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पापाभ्यासाच्च,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः
समीचीनः प्रतिभाति ।

‡ एकोऽलुब्धस्तु,—इति का० ।

उक्तानां साक्षिणमसम्भवे कार्यगौरवे च प्रतिप्रसवमाह नारदः,—

“साक्षिणो ये च निर्दिष्टाः* दासनेकतिकादयः ।

कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः”—इति ॥

मतुरपि,—

“स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्वविरेण वा ।

ग्रिथेण वाऽपि दासेन बन्धुना भृतकेन वा”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“क्षेत्रे चां साहसे चैव पारुथ्ये सङ्गमे स्त्रियाः ।

अणादीनां प्रयोगे च न दोषः† साक्षिषु स्मृतः”—इति ॥

व्याघ्रोऽपि,—

“साहसेषु च सर्वेषु क्षेत्रे सङ्ग्रहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुथ्ये परीक्षेत न साक्षिणः”—इति ॥

यत्पूर्वमुक्तं साक्षी दादग्रभेदस्त्विति, तान् भेदानाह बृहस्पतिः,—

“लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुक्ष्यदूतकौ ।

यदृच्छोत्तरसाक्षी च कार्यमध्यगतोऽपरः ॥

नृपोऽथ्यक्षया धामः साक्षी दादग्रधा स्मृतः ॥

प्रभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वगः ।

आतिनामाभिलिखितं येन खं पिदनाम च ।

निवासं च ममुद्दिष्टं न साक्षी लिखितः स्मृतः ॥

* इत्यनेन पाठो र्ध्वजः । असाक्षिणो ये निर्दिष्टा —इति तु यस्यात्त-
रीयः पाठो सतीक्षी ।

† खोत्रधे,—इति शा० ।

‡ न दोषः,—इति शा० ।

सन्धिक्रियादिभेदैर्यत्तत्त्वत्वा च* चण्टादिकम् ।
 प्रत्यक्षं लेख्यते यस्य लेखितः स उदाहृतः ॥
 कुशव्यवहितो यस्तु आच्यते चण्टभाषितम् ।
 विनिर्द्भुते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्तितः ॥
 आह्वय यः कृतः साक्षी चण्टन्यासक्रियादिके ।
 स्मार्यते च मुञ्जस्तत्र स्मारितः सोऽभिधीयते ॥
 विभागे दानमाधाने ज्ञातिर्यत्रोपदिश्यते ।
 दयोः समानधर्मज्ञः कुक्ष्यस्तु परिकीर्तितः ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिवचने शृणुयात् प्रेषितस्तु यः ।
 उभयोः समतः साधुः दूतकः स उदाहृतः ॥
 क्रियमाणे तु कर्त्तव्ये यः कस्यित् स्वयमागतः ।
 अत्र साक्षी तमस्माकमुक्तोयादृच्छिको मतः ॥
 यत्र साक्षी दिशङ्गच्छन् सुमूर्ध्वा यथासूतम् ।
 अन्यं संश्रावयेत्तन्तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ॥
 उभाभ्यां यस्य विश्वसं कार्य्यञ्चापि निवेदितम् ।
 गूढसाक्षी स विज्ञेयः कार्य्यमध्यगतस्तथा ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाऽपि यदृक्षं भूभृता स्वयम् ।
 स एव तत्र साक्षी स्यात् विसंवादे दयोस्तथा ॥
 निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ।
 अथ्यक्षः सभ्यसहितः साक्षी स्यात् तत्र नान्यथा ॥
 उपितं क्वादितं यत्र सीमायाञ्च समन्ततः ।

स हतोऽपि* भवेत् साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः"—इति ॥

तेष्वेव द्वादशसु विशेषान्तरमाह सएव,—

“लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुःपञ्च लेखिताः ।

षट्च्छास्मारिताः कुल्याः तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥

दूतकः पृच्छकायाक्षीं कार्यमध्यगतस्तथा ।

एकएव प्रमाणं स्यात् नृपोऽध्यक्षस्तथैवच"—इति ॥

लिखितादावपरं विशेषमाह नारदः,—

“सदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।

आत्मनैव लिखेज्ज्ञातमज्ञस्त्वन्येन लेखयेत्"—इति ॥

यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—

“अष्टमादक्षरात् सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः ।

आ पञ्चमाक्षरात् सिद्धिः षट्च्छोपगतस्य तु ॥

आ द्वातीयाक्षरात् वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।

आ च सर्वक्षरात्† सिद्धिर्वदन्युत्तरसाक्षिणः"—इति ॥

तदेतत् परमताभिप्रायेणोक्तम् । यतः स्वमतमुपरिष्ठादाह

सएव,—

“न कालनियमो दृष्टो निर्णये साक्षिणं प्रति ।

सत्यपेक्षं हि साक्षितमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥

* अहतोऽपि,—इति यस्यान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† खटिकायाक्षी,—इति का० ।

§ आ पञ्चमक्षरात्,—इति शा० ख० ।

यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रे च नित्यशः ।

सुदीर्घेणापि कालेन स साची साध्यमर्हति"—इति ॥

साचिदोषोद्भावने विदधाति दृढस्थितिः,—

“साचिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् यस्तु दोषेण दूषयेत् * ।

अदुष्टं दूषयेदादौ तत्समं दण्डमर्हति ॥

साचिणो दूषणं ह्यर्थं पूर्वं साचिपरौचणात् ।

शुद्धेषु साचिषु ततः पश्चात् कार्यं विप्रोधयेत्"—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“सभासदा प्रसिद्धं यत्लोकप्रसिद्धं तदापि वा ।

साचिणां दूषणं साध्यमसाध्यं नान्यदिष्यते"—इति ।

संसदि प्रतिवादिना साचिदूषणे कृते साचिणः प्रष्टव्याः, युष्मा-
कमभिहितो दोषः सत्यन्न वेति । ते च यदि दूषणमभ्युपगच्छन्ति,
तदा न साचिणः । अथ नाङ्गीकुर्वन्ति, तदा दूषणवादिना दूषण-
क्रिया भाव्या । अथ सम्भावयितुं न शक्नोति, तदा दूषणवादी तदनु-
सारेण दण्डः । यदि विभावयति, तदा ते न साचिणः † मर्वएव
दुष्टाभवन्ति । तदाऽर्थिनः पराजयः, विपर्ययस्य निश्चितत्वात् । अथ
साचिणां दोषैः सभासां साध्यार्थसन्देहः, तदा वादविरोधः साधना-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साचिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् यस्तु दोषेषु दूष-
येत्,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सभासदां प्रसिद्धं यत् लोकप्रसिद्धमपि वा,
—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तदा ते साचिणः,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

नन्तरं प्रवर्त्तयितव्यः* । यदि साधनान्तरं पूर्वं न निर्दिष्टं, तदा वादस-
माप्तिः । पूर्वमावेदितं न चेदिति वचनात् । न चैतत् प्रस्तुतव्य-
वहाराद्व्यवहारान्तरं, तस्मिन्नेव व्यवहारे प्रमाणसाधनदूषणव्यवहारा-
दिति । तत् सर्वं कात्यायन आह,—

“साचिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना ।

अभावयन् धन दाय्यः प्रत्यर्थी साचिणं स्फुटम् ॥

भाविताः साचिणः सर्वे साचिधर्मनिराकृताः ।

प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽपि साचिदूषणसाधने ॥

प्रस्तुतार्थोपयोगेन व्यवहारान्तरं न च ।

जितः स विजय प्राप्तः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

यदि वादी निराकाङ्क्षः साची सत्ये व्यवस्थितः”—इति ॥

दोषोद्भावनकालमाह सएव,—

“लेप्यदोषास्तु ये केचित् साचिणां चैव ये सताः ।

वादकालेषु वक्तव्याः पश्चादुक्ताश्च दूषयेत्”—इति ॥

उक्तान् पश्चाद्दूषयतो दण्डमाह सएव,—

“उक्तेऽर्थे साचिणो यस्तु दूषयेत् प्रागदूषितान् ।

स च तत्कारणं ब्रूयात् प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, वादविषयं साधनान्तरं प्रवर्त्तयि-
तव्यम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न च तत्कारणं ब्रूयात्,—इति पाठः
प्रतिभाति । पूर्वपाठे तु, यत्तदानीं दूषयेत्, सएव तदानीं दूषयत्य-
कारणं ब्रूयात् । यदि तत्कारणं न ब्रवीति, तदा पूर्वसाहसं
प्राप्नुयादिति कथञ्चित् तत्सङ्गतिः कल्प्या ।

नातथ्येन प्रमाणं तु दोषेष्वेव तु दूषयेत् ।

मिथ्याऽभियोगे दण्डः स्यात् साधार्याश्चापि हीयते”—इति॥

साचिपरीक्षामाह कात्यायनः,—

“राजा क्रियां समीक्ष्यैव यद्वात् न्यायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साध्याचारेण साचिषः”—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“उपस्थिताः परीक्ष्याः सुः स्वरवर्णैर्द्वितादिभिः”—इति ।

द्विजितादीन् विप्रदधति नारदः,—

“यस्त्वात्मदोषदृष्टत्वादस्मत्त्वं इव लक्ष्यते ।

स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेदेकैकञ्चानुधावति ॥

कासत्यकस्माच्च भ्रममभीक्ष्णं निश्चसत्यपि ।

विलिखत्यवनीं पद्मां बाह्व नासाञ्च धूनयेत् ॥

भिद्यते मुखवर्णोऽथ ललाटं स्विद्यते तथा ।

सोऽयमागच्छते चेष्टां* पूर्वं निर्णीय वीचते ॥

वरमाण इवात्ययमपृष्टो बड् भाषते ।

कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भ्रमम्”—इति ॥

साध्यतुयोजनमाह मनुः,—

“सभाऽन्तः साचिषः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।

प्राङ्निवाकः प्रयुञ्जीत विधिनाऽनेन सान्त्वयन् ॥

यद्दूयोरनयोर्वेत्य कार्येऽस्मिन् चेष्टितं मिथः ।

तद्भूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साचिता ॥

सत्यं सत्यं ब्रुवन् साक्षी लोकान् प्राप्नोति पुष्कलान् ।
 इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥
 ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव ।
 शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥
 सत्येन पूज्यते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते ।
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥
 सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
 सत्यमेव परो धर्मो लोकोत्तरमिति स्मृतिः ॥
 सत्ये देवाः समुद्दिष्टा मनुष्यास्तृणमृतं स्रुतम् ।
 इदमेव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥
 नास्ति सत्यात् परो धर्मो मानृतात् पातकं परम् ।
 साक्षिधर्मं विशेषेण सत्यमेव वदेत्ततः"—इति ॥

यासोऽपि,—

“साक्षिणा धर्मसंख्येन सत्यमेव वदेत्ततः ।
 साक्षिभावे नियुक्तानां देवता विंशतिः स्थिताः ॥
 पितरस्यावसन्मन्तेऽवितयाख्यानतो न तु ।
 सत्यवाक्याद् ब्रह्मसूक्तमधो यान्ति तथाऽनृतात् ॥
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं भवद्भिः सभ्यसन्निधौ”—इति ।

नारदोऽपि,—

“कुबेरादित्यवरुणग्रहवैवस्वतादयः ।

पश्यन्ति लोकपालाय मित्रं दिव्येन चक्षुषा”—इति ॥

मधुरपि,—

“आत्मैव ज्ञात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः ।

माऽवमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥

मन्यन्ते वै पापहतो न कश्चित् पश्यतीति नः ।

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति यथैवान्तरपूरुषः* ॥

द्यौर्भूमिरापोऽदयं चन्द्रार्काग्निमानिक्ताः ।

राविः सन्ध्या च धर्मस्तु तनुगाः सर्वदेहिनाम्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“अथ चेदनृतं ब्रूयात् सर्वतोऽसाध्यलक्षणम् ।

मृतो नरकमायाति तिर्य्यक्त्वं यात्यनन्तरम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“बध्यन्ते वारुणैः पात्रैः साक्षिणोऽमृतवादिनः ।

षष्टिवर्षसहस्राणि तिष्ठन्ते नरके भुवम् ॥

तेषां वर्षशते पूर्णं पात्र एकः प्रमुच्यते ।

कालेऽतीते मुक्तपात्रः तिर्य्यग्योनिषु जायते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“शूकरो दशवर्षाणि शतवर्षाणि गर्हभः ।

श्या चैव दशवर्षाणि भासो वर्षाणि विंशतिम् ॥

किमिकीटपतङ्गेषु चत्वारिंशत् तथैव च ।

मृगस्तु दशवर्षाणि जायते मानवस्ततः ॥

* तथैवान्तरपूरुषः,—इति का० । भम तु, स्वैवान्तरपूरुषः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† सर्वतः साध्यलक्षणम्,—इति का० ।

मानुषं तु यदाऽऽप्नोति मूकोऽन्वस्तु भवेत्तु सः ।
 दारिद्र्यं तु भवेत्तस्य पुनर्जन्मानि जन्मानि ॥
 म नरो जायते पश्चात् परित्यक्तस्तु बान्धवैः ।
 पङ्क्त्यन्वधिरौ मूकः कुष्ठौ नग्नः पिपासितः ॥
 बुभुक्षितः शत्रुगृहे भिक्षते भार्यया सह ।
 ज्ञात्वा त्वनृतदोषांश्च ज्ञात्वा सत्ये च सहृणान्* ॥
 अयस्करमिहामुच सत्यं साध्यं वदेत्ततः"—इति ।

साक्षिप्रश्नप्रकारं दर्शयति मनुः,—

“देवप्राद्व्यणसाक्षिधे साध्यं पृच्छेत्ततो द्विजाम् ।
 उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा सर्वानेवोपवेष्टयितुम् ॥
 सत्येन प्रापयेद् विप्रं साक्षियं वाहनायुधैः ।
 गोवीजकासुनैर्वैशं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥
 ब्रह्मघ्नोये स्यता लोका ये च स्त्रीभालघातिनः ।
 मिषद्रोहिणस्तप्राश्च ते ते स्युर्मुवतस्तर्वा ॥
 जन्मप्रभृति घत् किञ्चित् पुण्यं भद्रं त्वया कृतम् ।
 तप्ते मयं शूणो गच्छेद् यदि ब्रूयाः त्वमन्यथा ॥
 यावन्तो बान्धवास्तोऽस्मिन् हन्ति साध्येऽनृतं वदन् ।

* ज्ञात्वा त्वनृतदोषांश्च ज्ञात्वा सत्ये सहृणान्—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ते ते स्युर्मुवतोऽपि,—इति यज्यान्तरोपक्ष
 पाठः समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भद्रः,—इति यज्यान्तरोपक्ष पाठस्तु समीचीनः ।

तावत्तत्संख्यया तस्मिन् ग्रहणं सौम्यानुपूर्वशः ॥
 पञ्च पश्यन्ते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
 हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदः ॥
 यच्च भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।
 अन्येषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वग्नयेषु च ॥
 एवं दोषामवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ।
 यथाश्रुतं यथादृष्टं सत्यमेवाश्रया वद"—इति ॥

वृक्षस्यतिरपि,—

“विहायोपानदुष्णीषौ दक्षिणं पाणिमुद्धरन् ।
 हिरण्यं गोशृङ्गद्वर्मान् समदाय शतं वदेत्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“सभाऽन्तःस्थेभ्यो वक्तव्यं साक्ष्यं नान्यत्र साक्षिभिः ।
 सर्वसाक्षिव्ययं धर्मे नित्यः स्यात् स्यावरेषु च ॥
 अर्थस्योपरि वक्तव्यं तयोरपि विना कश्चित् ।
 चतुस्रदेव्ययं धर्मे द्विपदस्यावरेषु च”—इति ॥

तयोः पूर्वाक्तयोः स्थानयोः । कश्चित् बध्नीरूपविवादे, ताभ्यां
 स्थानाभ्यां विनाऽपि साक्ष्यं वदेत् । तथाच सएव,—

“बधे चेत् प्राणिनां साक्ष्यं वादयेत् श्वसन्निधौ ।
 तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैव प्रवादयेत्”—इति ॥

शतं वदेदित्यस्य कश्चिदप्येवमपवादमाह मनुः,—

“शूद्रविट्चविप्राणां यथोक्तौ तु भवेद्वधः” ।

तत्र वक्तव्यमनृतं तद्विशिष्यादिविशिष्यतां—इति ॥

माघ्युक्तौ कश्चित् विशेषमाह वसिष्ठः,—

“ममवेतैस्तु यद्वह्णं वक्तव्यं तु तथैव तत् ।

विभिन्नेनैव यत्काव्यं वक्तव्यं तत् पृथक् पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्काव्यं ज्ञातं वा यत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेव प्रकीर्तितः”—इति ॥

माघ्यमुपादेयं हेयञ्च विभजते मनुः,—

“सुभावेनैव यद्व्युत्तद् वाह्यं व्यावहारिकम् ।

अतो यदन्यात् त्र्युक्ते धर्माणं तदपार्यकम्”—इति ॥

एहस्पतिरपि,—

“देशकालवयोद्वयमंज्ञाजातिप्रमाणतः ।

अन्यूनं चेन्निगदितं सिद्धं माध्यं विनिर्दिशेत् ॥

निर्दिष्टेष्वप्यंशतेषु साक्षी चेत् साक्ष्य आगतः ।

न त्रयादवरममं न तन्निगदितमभवेत् ॥

यस्य त्रेधा प्रतिज्ञाऽयं साक्षिभिः प्रतिवर्णितः ।

सोऽज्ञयो व्यादन्यनोतं माध्यायं न समापद्यात् ॥

ऊनमभ्यधिकञ्चार्यं विमूयुर्यच साक्षिणः ।

तदर्थानुक्तं विज्ञेयमेव साक्षिविधिः स्मृतः—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“अष्टादिषु विवादिषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।

ऊने साभ्यधिके चार्यं प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति ॥

देशं कालं धनं संख्यां मासं जात्याकृतौ वयः ।

विमंवेदेद् यत्र साक्ष्ये तदनुक्तं विदुर्बुधाः”—इति ॥

कूटसाक्षिणमाह नारदः,—

“आवयित्वा ततोऽन्येभ्यः साक्षित्वं यो विनिर्मुक्ते ।

स विनेद्यो भृशतरं कूटसाक्षी भवेद्धि सः”—इति ॥

पाशवत्कथः,—

“न ददातौह यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

स कूटसाक्षिणं पापैस्तुल्योदण्डो न चैव हि”—इति ॥

कूटसाक्षिणो दण्डमाह मनुः,—

“लोभाग्नोदात् भयान्मैत्र्यात् कामात्क्रोधात्तथैवच ।

अज्ञानाद्दालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदप्यनुक्तं,—इति अश्वान्तरौपक्ष पाठः समीचीनः ।

† रूपं,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । दण्डेन चैव हि,—इति अश्वान्तरौपक्षः पाठस्तु समीचीनः ।

एवामन्यतमत्वेन यः साध्यमनृतं वदेत् ।
 तस्य दण्डविशेषन्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
 लोभात् सहस्रं दण्डसु मोहात् पूर्वं तु सारुधम् ।
 भयाद्द्वै मध्यमं दण्डो मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
 क्रमाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधान्तु द्विगुणं परम् ।
 अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णं धास्त्रिग्राह्यतमेव तु ॥
 एतानाञ्जः कूटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः ।
 धर्मस्यायमिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥
 कूटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणान् चीन् वणान् धार्मिको नृपः ।
 प्रवासयेद् दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥
 यस्य पश्रेन्तु सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
 रोगान्तिज्ञातिमरणमृणं* दाप्यं दमश्च सः—इति ॥

कात्यायनः,—

“माक्षी साक्ष्यं न चेद्भूयात् समन्दण्डं वहेद्भूषाम् ।
 अतोऽन्येषु विवादेषु विशतं दण्डमर्हति”—इति ॥

शृङ्गसूतिः,—

“आहूतो यस्य नागच्छेत् माक्षी रोगविवर्जितः ।
 अथं दमश्च दाप्यः स्यात् विषयात् परतस्तु सः ॥
 अष्टमव्यवचने शृष्ट्याकथने तथा ।

माक्षिण्य निरोद्धव्या गच्छां दण्डास्य धर्मतः”—इति ॥

* रोगोऽन्तिज्ञातिमरणमृणं—इति शा० च० ।

† इत्यमेव याठ खन्येन । मम तु, वहेद्भूषाम्,—इति याठः प्रतिभाति ।

साक्षिणामनेकविधाव्याघ्रान् विभजते वृद्धस्यति,—

“साक्षिदैधे प्रभृतास्तु व्याघ्रा साम्ये गुणान्विता ।
गुणिदैधे क्रियायुक्ता साम्ये तु श्चिमत्तरा”—इति ॥

मनुरपि,—

“न हि त प्रतिगृह्णीयात् साक्षिदैधे नराधिप ।
समेयु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिदैधे द्विजोत्तमान्”—इति ॥

यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“साक्षिणा लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादिनाम् ।
तेयामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वे न साक्षिण”—इति ॥

तत्र सर्वग्रन्थेनान्यथावादिसहितानामेव बहूनामसाक्षित्वमुक्तं,
न पुन केवलानामिति भन्तव्यम् । अन्यथा, दैधे बहूनामिति वचन-
विरोधात् । साक्षित्वे विशेषान्तरमाह नारद,—

“द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।
पूर्वपक्षो भवेद् यस्य भावयेत् तस्य साक्षिण ॥
आध्वर्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्या प्रतिवादिनः”—इति ॥

अत्रोदाहरणम् । यत्रैक क्षेत्र प्रतियहेण प्राप्य भुक्त्वा त्यक्त्वा सकु-
टुम्बो देशान्तरं प्राप्तः । पुनरन्येन क्षेत्रं भुक्तञ्च । सोऽपि देशविप्लवा-
दिना देशान्तरं सकुटुम्बो गतः । पुनस्तौ दावपि चिरन्तनकाला-
पगमे स्मृत्यन्तर्लोभेन स्वकीयमागत्य क्षेत्रम्* । अन्योऽपि प्रतिजानीते

* एतावन्मात्रमेव प्रकृतं सर्वेषु पुस्तकेषु । मम तु, स्वकीयमागत्य क्षेत्रं
मेकं प्रतिजानीते नयवर्ध्माख्येन मया दत्तं मदीयमेवैतत् क्षेत्रम्,—
इति पाठः । “म” ।

धर्मपालेन राज्ञा मङ्गं दत्तं मदीयमेवेतत् चेचम् । अथ चैकस्यैवं प्रतिज्ञा,—मत्तं नयवर्माख्येन दत्तम्, एतस्य हस्ताद्धर्मपालेनैतत् चेत्तं क्रयेण गृहीत्वा मङ्गं दत्तम्,—इति । सन्ति च द्वयोरपि वादिनोः साक्षिणः । तत्रेदमुक्तम्,—दयोर्विवदतोरर्थे—इति । अयमर्थः । यस्य विवदमानस्य पूर्वपक्षो भवेत् ; पूर्वकालिकस्य दानस्य स्वत्वहेतुतपोपन्यासेन यः पक्षो भवेत्, तस्य साक्षिणः सभ्यैः प्रष्टव्या भवेयुः । अन्यतरस्य साक्षिणश्च* । तेषामुत्तरकालदानसाक्षिणामसाक्षिप्रायत्वात् । यदा पुनरितरप्रतिज्ञा, तदाऽर्थवशेन एतस्य हस्तात् क्रीत्वा मङ्गं दत्तमित्यादि तु पूर्वदानोपन्यासपक्षसाध्यर्थमकिञ्चित्करत्वं भवेत्, तदा पश्चात्प्रतिज्ञानामस्य साक्षिणः । पूर्ववादिनः पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवत्युत्तरवादिनः,—इति । साध्यमन्तरेण ज्ञानोपायानाह नारदः,—

“असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये षड्वादाः परिकीर्त्तिताः ।

उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिस्तु घातकः ॥

केशाकेशि गृहीतस्तु युगपत्पारदारिकः ।

कुडालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता ममीयगः ॥

तथा कुठारपाणिस्तु वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः ।

प्रत्ययचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपास्त्यलक्षरः ।

असाक्षिप्रत्यया ह्येते पास्त्ये तु परीक्षणम्”—इति ।

ग्रन्थलिखितावपि । “केशाकेशिगृहणात् पारदारिक उल्काहस्तोऽग्निदग्धा शस्त्रपाणिर्घातकः लोभहस्तश्चोरः”—इति । साक्षि-
निरूपणोपसंहारपुरःसरं लिखितनिरूपणं करोति ब्रह्मपतिः,—

* यत्र, न प्रष्टव्या,—इति भवितुमुचितम् ।

“साक्षिणामेव* निर्दिष्टः सञ्चालचणनिश्चयः ।

लिखितस्याधुना वक्षि विधानमतुपूर्वम् ॥

चणदिकेऽपि समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः ।

धावाऽचराणि सृष्टानि पचाहृद्गान्तः पुरा ॥

देशाचारयुतं वर्षमासपक्षादिद्विमत् ।

अपिसाक्षिलेखकानां हस्ताङ्गं लेख्यमुच्यते ॥

राजलेख्यं स्थानगतं खरुस्तलिखितं तथा ।

लेख्यञ्च त्रिविधं प्रोक्तं विस्तृतादत् पुनः†”—इति ॥

एतन्नयं द्विविधेन संगृह्णाति वसिष्ठः,—

“लौकिकं राजकीयञ्च लेख्यं विद्याद्विलक्षणम्”—इति ।

तयोरवान्तरभेदागाहं वृहस्पतिः,—

“भागदानक्रयाधानसंविदासञ्चणादिभिः ।

सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजगायनम् ॥

भ्रातरः संविभक्ता ये खरुच्या तु? परस्परम् ।

कुर्वन्ति भागपत्राणि भागलेख्यं तदुच्यते ॥

भूमिं दत्वा तु यत्पत्रं कुर्वन् चन्द्रार्ककालिकम् ।

अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यन्तु तद्विदुः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, साक्षिणामेव,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† साक्ष्याधिकेऽपि,—इति यस्यान्तरे पाठः ।

‡ वित्तं तदङ्गं पुनः,—इति का० ।

§ खरुपात्तु,—इति प्रा० स० ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कुर्यात्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

गृहचेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्यादरान्वितम् ।
 पत्रद्वारयते यत्र* क्रयलेखं तदुच्यते ॥
 जङ्गमं स्यावरं वद्धं यत्र लेखं करोति यः ।
 गोप्याभोग्यक्रियायुक्तामाधिलेख्यन्तु तन्मतम् ॥
 ग्रामादिसमयात् कुप्यान् मतं लेखं परस्परम् ।
 राजाविरोधिधर्माणि संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥
 वस्त्राश्चहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यत् ।
 कर्माणि ते करोमीति वासपत्रं तदुच्यते ॥
 धनं दद्याद् गृहीत्वा तु स्वयं कुप्याच्च कारयेत् ।
 सङ्घारपत्रं तन्मोक्षं चणलेखं मनोविभिः ॥
 दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपत्रे पटेऽथ वा ।
 शासनं कारयेत् धर्मं स्यान्वशादिसंयुतम्† ॥
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभावविवर्जितम् ।
 चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वधानुगम् ॥
 दातुः पातयितुः‡ स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च ।
 पञ्चतर्पणहस्ताणि दानच्छेदफलं लिखेत् ॥
 समुद्रं वर्षमासादिधनाध्यक्षादरान्वितम् ।
 दानमेवेति लिखितं सन्धिविग्रहलेखकैः ॥

● यत्र,—इति ग्रन्थान्तरोयः पाठः समीचीनः ।

† गोप्यं,—इति का० ।

‡ दानपत्रादिकं युक्तम्,—इति शा० स० ।

§ वासपत्रः,—इति का० ।

एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम् ।

देशादिकं यस्य राजा लिखितन्तु प्रयच्छति ॥

सेवाशौर्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितन्तु तत् ।

पूर्वात्तरक्रियापादनिर्णयान्नं यदा नृपः ।

प्रदद्यात् जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते”—इति ॥

यत्तु पूर्वमुदाहृतं, “लिखितं दशधा स्मृतम्”—इति । तत्तु विग्रहं सम्मतं*, लौकिकस्य सप्तविधत्वात् राजपत्रस्य चिविधत्वात् । शासनमेकं, जयपत्रं द्वितीयं, राज्ञः शासनपत्रयोरेकीकरणेन तृतीयं द्रष्टव्यम् । वशिष्ठस्तु तयोर्भेदमाश्रित्य चातुर्विधमाह,—

“शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथाऽपरम् ।

आज्ञापत्रं प्रसादोक्तं राजकीयं चतुर्विधम्”—इति ॥

शासनजयपत्रे पूर्वमुदाहृते । तत्र शासने विशेषमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दत्ता भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः”—इति ॥

अत्र निबन्धो वाणिज्याधिकारिभिः प्रतिवर्षं प्रतिमासञ्च किञ्चि-
द्भुनमसौ ब्राह्मणायासौ देवतायै वा देयमित्यादि प्रभुसमय-

* समन्वितं,—इति शा० स० । मम तु, सम्पन्नं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, याज्ञाप्रसादपत्रयोरेकीकरणेन,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

लभ्योऽर्थः । अथ यद्यपि धनदादत्तं वाणिज्यादिकर्तुः, तथापि निबन्धकर्तुरेव पुण्यं; तदुद्देशेनैव तत्प्रवृत्तेः* । व्यासोऽपि,—

“राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः ।

तावपि पटे वाऽपि प्रलिखेद्भ्राजशासनम् ।

क्रियाकारकसम्बन्धं समासार्थक्रियाऽन्वितम्”—इति ॥

क्रियाकारकयोः सम्बन्धो यस्मिन् शासने, तत्तथोक्तम् । समा-
सार्थक्रियाऽन्वितं; सङ्क्षिप्तार्थं, क्रियया समक्रियया समन्वितमित्यर्थः ।
तत्र लेखनीयार्थमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विलिखेदात्मनो वंशानात्मानं च महीपतिः ।

प्रतिग्रहपरीमाणं दानभेदोपवर्णनम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“सर्वर्पमासपञ्चाहमृपनामोपलक्षितम् ।

प्रतिग्रहीदृजात्यादिसगोत्रब्रह्मचारिकम् ॥

स्थानं वंशानुपूर्वञ्चां दिशं ग्राममुपागतम् ।

ब्राह्मणांस्तु तथैवान्यान्मान्यान्धिलताम् लिखेत् ॥

कुटुम्बिनायका यस्त दूतवेद्यमहत्तराः ।

ते च सण्डालपर्यन्ताः सर्वान् सम्बोधयञ्चति ॥

मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुक्तसूत्रवे ।

* तदुद्देशेनैव तदुद्दिष्टं प्रवृत्ते,—इति शा० । अथ तु, तदुद्देशेनैव
तत्प्रवृत्ते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वंशानुपूर्वञ्च,—इति का० ।

दत्तं मयाऽमुकीयाय दानं सन्नद्धाचारिणे”—इति ॥

अपरमपि विग्रेषं सएवाह,—

“सन्निवेशं प्रमाणञ्च स्वदन्तञ्च लिखेत् स्वयम् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्यायमुकस्य महीपतेः ॥

सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां

काले काले पालनीयो भवद्भिः* ।

सर्वानेताम् भाविनः पार्थिवेन्द्राण्

भूयोभूयो याचते रामचन्द्रः”—इति ।

जयपचे विग्रेषमाह व्यासः,—

“थवहारान् स्वय दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राञ्चिवाकतः ।

जयपत्रं ततो दद्यात् परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

जङ्गमं स्थावरं येन परीक्ष्यायात्मसात्कृतम् ।

नानाऽभिप्रायसन्दिग्धे यः सम्यक् विजयी भवेत् ॥

तस्य राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुलेखितम् ।

पूर्णान्तरक्रियापादं प्रमाणं तत्परीक्षणम् ॥

निगदं स्रुतिवाक्यञ्च यथा सभ्यविनिश्चितम् ।

* एतद्वक्तारं, मसौ राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुलेखितम् । पूर्वंपूर्वं-
क्रियायुक्तं प्रमाणं तत्त्ववेदिभिः,—इत्ययं श्लोकः का० शा० पुस्तक-
योर्दृश्यते ।

† इत्यमेव सर्वत्र पाठः । मम तु, पूर्वोत्तरक्रियापादं,—इति पाठ
प्रतिभाति ।

एतत् सर्वं समासेन जयपत्रे विलेखयेत्"—इति ॥
वमिष्ठोऽपि,—

“प्राद्विवाकादिहस्ताङ्गमुद्रितं राजमुद्रया ।
सिद्धैर्लघुं वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम्”—इति ॥

जयपत्रभेदमाह कात्यायनः,—

“अनेन विधिना लेख्यं पद्यात्कार्यं विदुर्बुधाः ।
तिरस्कारक्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना ॥
पद्यात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ।
अन्यथाद्यादिहोनेभ्य इतरेषां विधीयते ॥
वृत्तानुभावामन्दिग्धं तच्च स्थाद्राजपत्रकम्”—इति ॥

आज्ञापज्ञापनापचयोर्लक्षणमाह वमिष्ठः,—

“आज्ञापज्ञापनापचे द्वे वमिष्ठेन दर्शिते ।
शामनेत्ययं शृत्येपु राजपानादिकेषु च ॥
कार्यमादिगते येन तदाज्ञापचमुच्यते ।
अतिकपुरोहिताचार्यमामान्येनार्हितेषु तु ।
कार्यं निगद्यते येन पत्रं प्रज्ञापनं यतः।”—इति ॥

आनपदमपि पत्रं पुनर्यज्ञेन निरूपितम्,—

“योगं आनपदं लोके प्रसिद्धस्यानपेककम् ।

• इत्यनेन पाठः सत्येव । अम मु. वृत्ताङ्गं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वृत्तापुत्रादमन्तिष्टं,—इति आ० ।

‡ इत्यनेन पाठः सत्येव । अम मु. वृत्तम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

राजवर्गक्रमयुतं वर्षमासार्थवासरैः* ॥

पितृपूर्वं नामजातिज्ञातिकर्णिकयोर्लिखेत्† ।

द्रव्यभेदप्रमाणञ्च दृद्धिञ्चोभयसम्भताम्"—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

"कालं निवेश्यां राजानं स्थानं निवसनं तथा ।

दायकं ग्राहकं चैव पितृनाम्ना च संयुतम् ॥

जातिं गोत्रञ्च शाखाञ्च द्रव्यमार्धिं सप्तद्वयकम् ।

दृद्धिग्राहकहस्तञ्च विदितार्थो च साक्षिणौ"—इति ॥

ग्राहकहस्तनिवेशनप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

"समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मत्तं मेऽमुकपुत्रस्य यत्पत्रोपरि लेखितम्"—इति ॥

ऋणिवत् साक्षिभिरपि स्वहस्तनिवेशन कर्त्तव्यमित्याह सएव,—

"साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥

उभयाभ्यर्थितेनैव मया ह्यमुकस्तुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकस्त्वन्ततो लिखेत्"—इति ॥

पूर्वं लौकिकलिखितन्तुदृष्टव्यतिनां सप्तविधत्वं दर्शितं, व्यासस्तु

प्रकारान्तरेणाष्टविधत्वमाह,—

* वर्षमासाद्वयवासरैः,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, पितृपूर्वं नाम जातिं घनिकर्णिक-
योर्लिखेत्,—इति पाठ प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, निवेश्य,—इति पाठ प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, लिखितस्य,—इति पाठ प्रतिभाति ।

“दीकरञ्च* खहस्तञ्च तथोपगतसंज्ञितम् ।
 आधिपचं चतुर्थं तु पञ्चमं क्रयपञ्चकम् ॥
 षष्ठन्तु स्थितिपञ्चाख्यं सप्तमं सन्धिपञ्चकम् ।
 विशुद्धिपञ्चकं चैव अष्टधा लौकिकं स्मृतम्”—इति ॥

तेषां लक्षणमुच्यते । तत्र संहकारः,—

“दीकरं नाम लिखितं पुराणैः पौरलेखकैः ।

अर्थिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टं यथासम्भवसंस्कृतैः ॥

स्वकौषैः प्रतिनामाद्यैरर्थिप्रत्यर्थिमाक्षिणाम् ।

प्रतिनामभिराक्रान्तं पञ्च प्रोक्तं खहस्तवत् ।

स्रष्टावगमसयुक्तं यथास्तत्युक्तलक्षणम्”—इति ॥

कात्यायनः । “पावकेन खहस्तेन लिखितं पावकेनाभ्युपगतं
 लेख्यमुपगताख्यं विज्ञेयम्” । नारदः,—

“आधिदृत्वा तु यद्व्यं प्रयुक्तं तत् स्मृतं बुधेः ।

यत्तत्र क्रियते लेख्यमाधिपचं तदुच्यते”—इति ॥

अन्याधिलेख्ये विज्ञेयमाह प्रजापतिः,—

“धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद् यदि ।

ज्ञत्वा तदन्याधिलेख्यं पूर्वं वाऽस्य समर्पयेत्”—इति ॥

पितामहः,—

“क्रीते क्रयप्रकाशार्थं द्रव्ये यत् क्रियते कचित् ।

* ‘दीकर’ स्थाने, ‘दीरक’—इति पठ्यते का० पुस्तके । एवं परञ्च ।

† इत्यमेव पाठः खम्बेन । अथ तु, पावकेन खहस्तेन वा,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

विक्रेत्रनुमतं क्रेतुर्ज्ञेयं तत् कथयचकम् ॥

पुरःसरश्रेणिगणा यत्र पौरादिकस्थितिः ।

तत्सिद्ध्यर्थं यत्नेष्यं तद्भवेत् स्थितिपत्रकम् ॥

उत्तमेषु समस्तेषु अभिग्रापे समागते ।

वृत्तानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम् ॥

अभिग्रापे समुत्तीर्णं प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।

विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं तेभ्यः* साक्षिसमन्वितम्—इति ।

अन्यदपि लेख्यमाह कात्यायनः,—

“सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“दत्तं पाटयेत् पत्रं शुद्धौ चान्यत्तु कारयेत्”—इति ।

लेख्यस्य प्रयोजनमाह भरुचिः,—

“स्यावरे विक्रयाधाने विभागे दानएव च ।

प्रतिपक्षे च क्रीते च नालेख्या भिद्यति क्रिया”—इति ।

लिप्यनभिज्ञस्त्वन्येन लेखयेदित्याह नारदः,—

“अलिपिज्ञं चणौ यः स्यात् लेखयेत् स्वमतन्तु सः ।

साक्षी वा साक्षिणोऽन्ये वा सर्वसाक्षिसमीपतः”—इति ।

पचनाग्रादौ पचान्तरं लेख्यमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* तेभ्योऽसाक्षिसमन्वितम्,—इति शा० ।

† इत्यनेव पाठः सर्वत्र । साक्षी वा साक्षिणोऽन्ये,—इति यस्यान्तरी-
यस्तु पाठः समीचीनः ।

“देशान्तरस्थे दुर्लेखे नष्टे मृष्टे हते तथा ।

भिन्ने दग्धेऽथवा किञ्चे लेख्यमन्यत् कारयेत्”—इति ।

यच्च नारदेनोक्तम्,—

“लेख्ये देशान्तरे न्यस्ते ग्रीर्णे दुर्लिखिते हते ।

सतस्तत्कालकरणमसतोदृष्टदर्शनम्”—इति ।

तद्धनदामोद्यतश्लिषिकविषयम् । लेख्यपरीचामाह दृष्टदृष्ट-
त्यतिः,—

“त्रिविधस्यापि लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा ।

श्लिषिषाचिलेखकानां हस्तात् समोधयेत्ततः”—इति ।

कात्यायनः,—

“राजाज्ञया समाह्वय यथान्वायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥

वर्णवाच्यक्रियायुक्तमसन्दिग्धस्फुटाक्षरम् ।

अहीनक्रमचिह्नञ्च लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

लेख्यस्य प्रामाण्यस्य सिद्धिमाह श्रव,—

“लेख्यं ॥ द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यक्तं तथा ।

असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देष्टव्यस्ति तेस्तयोः”—इति ।

देष्टव्यस्तिर्देष्टाक्षरः । स्वहस्तकृते विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विनाऽपि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं सत्यं सर्वं यस्योपाधिस्तादृते”—इति ।

• दृष्टदर्शनम्,— इति शा० । सतस्तत्कालकरणमसतो दृष्टदर्शनम्,—

इति यज्ञान्तरादीनां पाठान्तरं समोच्यते ।

परहस्तकृते विगेषमाह सएव,—

“वादिनामभ्यनुज्ञातं लेखकेन समाक्षिकम् ।

लिखितं सर्वकार्येषु तत्प्रमाणं स्रुतं बुधैः”—इति ।

आधिपत्रे नारद आह,—

“देशाचारविरुद्धं यत् वक्तादिविधिलक्षणम् ।

तत्प्रमाणं स्रुतं लेख्यमविलुप्तक्रमाचरम्”—इति ।

लेख्यदोषमाह कात्यायनः,—

“स्यामभ्रष्टाः सकान्तिस्था मन्दिग्धालक्षणच्युताः ।

तोयसंस्थापिता वर्णा कूटलेख्यं तदा भवेत् ॥

देशाचारविरुद्धं यत् मन्दिग्धं क्रमवर्जितम् ।

हतमस्त्रामिना यच्च साध्यहीनञ्च दुष्यति”—इति ।

हारौतोऽपि,—

“यच्च काकपदाकीर्णं तलेख्यं कूटतामियात् ।

विन्दुमाषाविहीनं यत् स्रुतं महितञ्च तत्”—इति ।

दृढस्यतिः,—

“दूषितो गर्हितः साक्षी यचैकोऽपि निवेष्टितः ।

कूटलेख्यन्तु तत्प्राङ्गलेखको वाऽपि तदिधः ॥

सुमृपुधनलुब्धार्त्तसोमन्तव्यसनातुरैः ।

तत् सोपाधिषलात्कारकृतं लेख्यं न सिद्ध्यति ॥

अत्युज्ज्वलं विरक्तं मलिनश्चाप्यकालिकम् ।

भग्नोत्सृष्टाचरयुतं लेख्यं कूटत्वमाप्नुयात्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“मत्ताभियुक्तस्त्रीवालवलात्कारकृतं तु यत् ।

तदप्रमाणं लिखितमथोपाधिकृतं तथा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“माचिदोपात् भवेद्द्वयं* पञ्च वै लेखकस्य वा ।

धनिकस्यापि वै दोषात् तथा वा खणिकस्य च”—इति ।

दोषोद्भावयितृन् स एवाह,—

“प्रमाणस्य हि ते दोषाः वक्तव्यास्ते विवादिनः ।

गूढाः सुप्रकटाः भूयैः कार्य्यं शास्त्रप्रदर्शनात्”—इति ॥

उद्भावनप्रकारांश्च स एवाह,—

“माचिलेखनकर्त्तारः कृततां यान्ति वादिनः ।

तथा दोषाः प्रयोक्तव्या दुष्टे लेख्यं प्रदुष्यति ॥

न लेखकेन लिखितं न दृष्टं माचिभिस्तथा ।

एवं प्रायर्पिनोक्तेन कृतमेख्यं प्रकीर्तितम् ॥

तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।

मिथ्याऽभियोगे दण्डः स्यात् माध्यायादपि होयते”—इति ।

अनन्तरभाविराजहृद्यमाह रुद्रण्यतिः,—

“तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।

एवं दृष्टं नृपम्याने यस्मिन् तद्धि विचार्य्यते ॥

विगृह्य ब्राह्मणैः माहं वक्तृदोषाण निश्चितम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । गम मु. भवेद्दुष्टं—इति पाठः प्रतिभाति ।

। इत्यमेव पाठः सर्वत्र । गम मु. ये देश्या,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आह सएव,—

“दातुर्लेख्ये सहस्रन्तु ऋणिको यदि निऋते ।

पचस्यसाक्षिभिर्वाऽपि लेखकस्य मतेन च”—इति ।

निश्चयं कुर्यादिति शेषः । सन्दिग्धलेख्ये निर्णयमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वरहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नमन्वन्वागमहेतुभिः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“यत् साक्षिसंग्रहे लेख्ये भूताभूतकृते कचित् ।

तत् स्वरहस्तक्रियाचिह्नप्राप्तियुक्तिभिरुद्धरेत्”—इति ।

शुद्धसतिरपि,—

“विविधस्यास्य लेख्यस्य भ्रान्तिः सम्भाव्यते यदा ।

ऋणिसाक्षिलेखकानां हस्तात्मसंग्रोधयेत्ततः”—इति ।

कात्यायनः,—

“अथ पञ्चत्वमापन्ने लेखके सह साक्षिभिः ।

तत् स्वरहस्तादिभिस्तेषां विशुध्येत न संग्रहः ॥

ऋणस्वरहस्तसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च ।

तत् स्वरहस्तकृतैरन्यैः पचैर्लेख्यविनिर्णयः ॥

समुद्रेऽपि यदा लेख्ये मृताः सर्वे च ते स्थिताः ।

लिखितं तत् प्रमाणं तु मृतेष्वपि हि तेषु च”—इति

विष्णुरपि,—

“यत्रर्णो धनिको वाऽपि साक्षी वा लेखकोऽपि वा ।

सिध्यते तत्र तस्मै तत्स्वरहस्तैः प्रसाधयेत्”—इति ।

निराकरणे व्यवस्थितानि साधनान्याह कात्यायन,—

“लिखिते लिखित नैव स* साची साचिभिर्हरेत् ।

कूटोक्तौ साचिणो वाक्यात् लेखकस्य च पत्रकम् ॥

आद्यस्यां निकटस्यस्य यच्छंक्तेन न चाचितम् ।

शुद्धैर्गदयाः तत्तु लेख्य दुर्बलताभिर्यात् ॥

लेख्य विश्वसमांतीतमदृष्टावित्तञ्च यत् ।

न तत्सिद्धिमवाप्नोति तिष्ठत्स्वपि हि साचिपुं ॥

प्रयुक्ते शान्तिलाभे तु लिखितं यो न दर्शयेत् ।

न वाच्यते च ऋणिक न तत्सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

भारदोऽपि,—

“योऽनुतार्थमदृष्टार्थं व्यवहारार्थमागतम् ।

न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्स्वपि हि साचिपु ॥

मृतास्तु साचिणो यच्च धनिकर्णिकलेखका ।

तदयपायं लिखितं ऋणत्वाच्चेयराश्रयात् ॥

अदृष्टावित्तं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् ।

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, न,—इति पाठ प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, व्याप्त्यर्थम्,—इति पाठ प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, शुद्धैर्गदया,—इति पाठ प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठ सर्वत्र । नृते त्वाधे स्थिराययात्,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठ समीचीनः ।

अतथालम्बकञ्चैव बद्ध कालं न सिद्ध्यति"—इति ।

लेख्यहानेरपवादमाह बृहस्पतिः,—

“उभक्तजडभूकानां राजभौतिप्रवासिनाम् ।

अप्रगल्भभयात्तानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात्”—इति ।

लेख्यशुद्धिप्रकारमाह नारदः,—

“दग्धितं प्रतिकालं यत् तथा तु आवितं च यत् ।

न लेख्यसिद्धिः सर्वत्र ऋणेष्वपि हि साक्षिषु” ॥

कात्यायनोऽपि,—

“निर्दोषं प्रयितं यत्तु लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात् ।

यथादृष्टे स्फुटं दोषं नोक्तवान् ऋणिको यदि ॥

ततो विंशतिवर्षाणि क्लीतं पञ्च स्थितस्यवेत् ।

शक्तस्य सन्निधावर्थो यस्य लेख्येन भुज्यते ॥

वर्षाणि विंशतिं यावत् तत्परं दोषवर्जितम् ।

अथ विंशतिवर्षाण्यधिकं भुक्तिः सुनिश्चिता ॥

न लेख्येन तु तत्सिद्धं लेख्यदोषविवर्जितम् ।

सौमाविवादे निर्णीते सौमापन्नं विधीयते ॥

तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिः ।

आधानपक्षितं यत्रा ऋणं लेख्यं निवेशितम् ॥

• इत्यमेव पाठः सर्वत्र । लेख्यं सिध्यति सर्वत्र ऋतेष्वपि च साक्षिषु,
इति ग्रन्थान्तरोक्त्यन्तु पाठः समोच्यते ।

† पञ्च,—इति घ० शा० ।

मृतः साक्षी प्रमाणानु स्वल्पभोगेषु तद्विदुः ।

प्राप्तं वाऽनेन चेत् किञ्चिदायञ्चात्र निरूपितम् ॥

विनाऽपि मुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ।

*यदि लब्धं न चेत् किञ्चित् प्रशस्तिर्वा कृता भवेत् ।

प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः"—इति ।

लेख्यानां मिथोविरोधे बाध्यबाधकमाह व्यासः । "स्वहस्ता-
ज्ञानपेतं समकालं पश्चिमं वा तत्र राजकृतं शुभम्"--इति ।
साक्षाद्यसम्भवे हारीतः,—

"न मयैतत्कृतं पञ्च कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पञ्चमर्थं दिव्येन निर्णयः"—इति ।

प्रजापतिः,—

"स्वनामगोचैस्तनुष्यं रूपं लेख्यं कश्चिद् भवेत् ।

अगृहीतधने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः"—इति ।

कृत्स्नदानासमर्थं प्रति शाश्वतक्यः,—

"लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेत् दत्त्वा तदृणिको धनम् ।

धनिकोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्"—इति ।

लेख्यदोषमनुद्धरतो दण्डमाह कात्यायनः,—

"कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च पञ्चकम् ।

न चेत् शुद्धिं नयेत् कूटं स दाप्यो दण्डमुत्तमम्"—इति ।

साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च प्रति कूटोक्तौ उक्तविधां यो वादी कूटशब्दं न नयेत्, स उत्तमसाहसं दण्ड्य इत्यर्थः । स्यावरादौ तु विशेषमाह सख,--

“स्यावरे विक्रयाधाने लेखं कूटं करोति च ।

असम्यग्भावितः कार्यो जिज्ञापाण्डुप्रिवर्जितः” ॥ *

अन्यलेख्यावारणे याते* लेख्यागमनकारणमुद्भावनीयमित्याह व्यासः,—

“पश्चाद्यस्य कृतं लेख्यमन्यदस्ते प्रकृष्यते ।

अवश्यं तेन वक्तव्यं पक्षस्यागमनं ततः”—इति ।

नारदोऽपि,—

लेखं यच्चान्यनामाङ्गं वाच्यन्तरकृतं भवेत् ।

विवृत्य वैपरौष्यां तत्सर्वैरागमहेतुभिः”— इति ।

इति लेख्यप्रकरणम् ।

लिखितोपसंहारपुरःसरशुक्तिमुपक्रमते बृहस्पतिः,—

“एतद्दिज्ञानमाख्यातां साक्षिणां लिखितस्य च ।

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्यलेख्ये अन्यकर याते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विविध वै परौष्यन्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एतद्दिज्ञानमाख्यातम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

साम्यतं स्थावरप्राप्तेर्भुक्तेश्च विधिरुच्यते"—इति ।

तत्र स्थावरप्राप्तिनिमित्तानि सप्तवाच्य,—

“विद्यथा क्रयवन्धेन* ग्रौथ्यंभार्थ्यांऽन्वयागतम् ।

सपिण्डस्याप्रजस्याग्रं स्थावरं सप्तधोच्यते”—इति ।

नारदोऽपि,—

“लब्धं दानक्रियाप्राप्तं ग्रौथ्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजाज्जातं पद्धिधस्तु धनागमः”—इति ।

आगमपूर्वकमेव भुक्तेः प्रामाण्यमित्याह हारीतः,—

“न मूलेन विना शाखा अन्तरौचे प्ररोहति ।

आगमस्तु भवेन्मूलं भुक्तिः शाखा प्रकीर्त्तिता”—इति ।

नारदोऽपि,—

“आगमेन विशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम् ।

अविशुद्धागमोभोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति”—इति ।

आगमवद्दीर्घकालत्वादिकमपि भुक्तेः प्रामाण्यकारणमित्याह

नारदः,—

“आगमोदीर्घकालश्च विच्छेदोपरबोधितः† ।

प्रत्यर्थिसन्निधानश्च पञ्चाङ्गोभोग इत्यते”—इति ।

अन्यतराङ्गस्य वैकल्ये भोगस्य प्रामाण्यं नास्तीति आह

नारदः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्रयवन्धेन,—इति पाठः प्रतिमाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निश्चिदोऽन्यत्रबोद्धितः,—इति यस्यान्त-
रीयपाठस्तु सम्यक् ।

“सम्भोगं केवल यस्तु कीर्त्तयेन्नागमे कंचित् ।

भोगश्चैलापदेशेन विज्ञेयः स तु तत्करः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“प्रणष्टागमलेख्येन भोगोरूढेन वादिना ।

कालः प्रमाणं दानञ्चाकीर्त्तनैर्याधिसंशदि”—इति ।

पञ्चाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ साधनीयमित्याह संधर्कारः,—

“भुक्तिप्रसाधने सुख्याः प्रथमन्तु श्रुतबलाः ।

यामण्यः चेन्नसामन्तास्तत्सौमार्पतयः क्रमात् ॥

लिखितं साचिणोभुक्तिः क्रियाः चेन्नष्टादिषु ।

आगमे क्रयदानादौ प्रत्याख्याते चिरन्तने”—इति ।

क्रयदानादावागमे प्रतिवादिना प्रत्याख्याते सति लिखितसा-
चिभुक्तयः क्रियाः प्रमाणम् । भुक्तेर्भेदमाह कात्यायनः,—

“भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमाऽभोगमां तथा ।

चिपुरुषी स्वतन्त्रा तु भवेदस्या तु बागेमां”—इति ।

पुरुषत्रयानुगता भुक्तिरागमानुपन्यासेऽपि प्रमाणम् । स्वप्ना तु
भुक्तिरागमवहितैव प्रमाणम् । एतदेव* दृष्टव्यंतिः,—

“भुक्तिस्तेपुरुषी यच्च चतुर्थे सम्प्रवर्त्तिता ।

तद्भोगः स्थितरौ याति न पृच्छेद्भागमे कंचित् ॥

अनिपिद्धेन यहुक्तं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

तच्च नैवागमः कार्यो भुक्तिस्त्रिपुरुषी यतः” ॥

“तच्च नैवागमः कार्यो भुक्तिस्तत्र गरीयसी”—इति वा पाठः ।

* इत्यमेव पाठः खल्वेव । मम तु, एतदेवाह,—इति पाठः प्रतिमाति ।

त्रिपुरूपभोगेन षष्टिसवत्सरादय उपलक्ष्यन्ते । अतएव व्यास ;—

“पूर्वाणि*विशति भुक्त्वा स्वाभिनाऽव्याहता सती ।

भुक्ति सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ॥

त्रिपुरूपी त्रिगुणिता तत्र नान्वेद्य आगम” —इति ।

वृहस्पतिर्नैव तिसवत्सरानुपलक्षयति,—

“पितामहो यस्य जीवेष्णीवेक्ष प्रपितामह ।

त्रिशत समा या तु भुक्ति† सा भुक्तिर्याहता परै ॥

भुक्ति सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ।

त्रिपौरुषी च त्रिगुणा परत सा चिरन्तनी‡”—इति ।

सत्यन्तरे पञ्चविंशद्वर्षाणि पौरुषोभोग इत्युक्तम्,—

“वर्षाणि पञ्चविंशत् पौरुषोभोग उच्यते”—इति ।

यदि विंशतिवर्ष पौरुषोभोग, यदि वा विंशद्वर्ष, पञ्चविंश-
द्वर्ष वा, सर्वथाऽपि त्रिपुरूपभोगेन तत्करणयोग्य कालउपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायन,—

“स्मार्त्तं काले क्रिया भूमे सागमा भुक्तिरित्यने ।

अस्मार्त्तंऽनुगमाभावात् क्रमात् त्रिपुरुपागता”—इति ।

अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेन आगमाभावनिश्चया-
सम्भवात् । एतदुक्तं भवति । स्मरणयोग्ये पञ्चाशदधिकशतवर्षपर्यन्ताती-
तकालमध्ये प्रारब्धा भुक्तिस्त्वेतत्सारप्रमाणवगममूलैव स्तुते प्रमाणम् ।

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । वर्षाणि,—इति यज्यान्तरीयपाठस्तु सम्यक् ।

† त्रिशत्समायान्तु सप्तौ,—इति शा० ।

‡ स्याच्चिरन्तनी,—इति का० ।

तन्मूलभागमाभावाद् योग्यानुपलब्ध्या बाध्यमानत्वात् । स्रष्टायोग्ये
पुनः पञ्चाशदधिकशतवर्षातीतकालात् प्राचीनकाले प्रारब्धा स्व-
कालदार्ढ्यावसितागममूलिका विनाऽपि भानान्तरागतभागममूलतां
स्वत्वे प्रमाणमिति । अस्मात्तैऽपि काले अनागमस्यतिपरम्परायां
सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव नारदः,—

“अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बह्वन्यन्दशतान्यपि ।

चोरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः”—इति ।

निश्चितानागमः स्वभोगस्तेनैव दर्शितः,—

“अन्याहितं हतन्यस्तं बलावष्टब्धयाचितम् ।

अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं पडेतेऽप्यागमं विना”—इति ।

अन्याहितं अन्यस्मै दातुमर्पितम् । हतमाहृतम् । न्यस्तं निक्षिप्तम् ।
बलावष्टब्धं राजप्रसादादिवलावष्टब्धेन भुक्तम् । याचितं परकीय-
मलङ्काराद्यर्थमाणीतम् । सम्मर्त्ताऽपि,—

“या राजक्रोधलोभेन हस्तान्यायेन वा हता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

यत्तु चारौतेनोक्तम्,—

“अन्यायेनापि यद् भुक्तं पिवा पूर्वतरेस्त्रिभिः ।

न तत् शक्यं पराहर्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतम्”—इति ।

एतच्च अन्यायेनापि भुक्तमाहर्तुमशक्यम्, किं पुनर्न्यायेन
भुक्तमित्येतत्परम् । शासनविरोधे भुक्तेरप्रामाण्यमाह दृढस्यतिः,—

“यस्य त्रिपुरुषौ भुक्तिः पारम्पर्यक्रममागता ।

न मा चालयितुं शक्या पूर्विकाच्छासनादृते"—इति ।

यत्तु पितामहेनोक्तम्,—

“स्वहस्तादागमपदं तस्मात्तु नृपशामनम् ।

ततस्तैपुरुषो भोगं प्रमाणान्तरमिष्यते*”—इति ।

तत्प्रवाहपरम्परया तत्प्रसिद्धा निश्चितागमभोगविषयम् । सत्य-
विच्छेदो सागमा भुक्तिः प्रमाणमित्याह बृहस्पतिः,—

“भुक्तिर्वलवतौ शास्त्रे ह्यविच्छिन्ना चिरन्तनौ ।

विच्छिन्नाऽपि हि सा ज्ञेया या तु पूर्वप्रसाधिता”—इति ।

चिरन्तमाया भुक्ते कचिदपवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“द्योऽभियुक्तं परेत स्यात् तस्य चक्षुषी तमुद्धरेत् ।

त तत्र कारण भुक्तिरागमेन विना कृता”—इति ।

नारदोऽपि,—

“अथाकूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिण ।

पुच्छेण सोऽर्थं शोध्य स्यान्न तद्भोगान्निवर्त्तयेत्†”—इति ।

अनुद्वारे त्वभियुक्तस्यैव दण्डो न तत्पुच्छादे । तदुक्तं सत्यन्तरे—

“आगमस्तु कृतो येन स दण्डान्तमनुद्धरन् ।

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । नम तु, प्रमाणान्तरमिष्यते,—इति पाठ
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । नम तु, सत्यमि विच्छेदे,—इति पाठ
प्रतिभाति ।

‡ तद्भोगमात्राद्वेतोर्व्यवहार न निवर्त्तयेदित्यर्थः । न तं भोगोनिव-
र्त्तयेत्,—इति यस्यान्तरीय पाठ ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि”—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य कात्यायन आह,—

“आहर्ता युक्तभुक्तोऽपि* लेख्यदोषान् विगोधयेत् ।

तत्सुतो भुक्तिदोषास्तु लेख्यदोषास्तु नाश्रूयात्”—इति ।

त्रिपुस्तपेषु व्यवस्थित साधक क्रमेण दर्शयति नारद,—

“आदो तु कारण भुक्तिर्मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।

कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनी”—इति ।

अवरार्यस्तु सप्तहकारेण दर्शित,—

“कृतागमस्योक्तकाले भुक्तेश्च प्रभुरागम ।

तस्यैवाथ ततोयस्य प्रभुर्भुक्तिस्तु सागमा† ॥

भुक्तिर्या सा चतुर्थस्य प्रमाण सन्तता महत् ।

परित्यक्तागमा भुक्ति केवलैव प्रभुर्मता”—इति ।

कचित् भुक्तेरेव प्रावच्यमितराभ्यामित्याह कात्यायन,—

“रथ्यानिर्गमनदारे जलवाहादिमश्रये ।

भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात् प्रमाणेष्विति निश्चय”—इति ।

नारदोऽपि,—

“विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्सुपि हि साक्षिषु ।

विशेषतः स्यावरेषु यत्र भुक्त न तत् स्थिरम्”—इति ।

सम्बन्तोऽपि,—

* युक्तभुक्तेऽपि,—इति शा० ।

† प्रभुर्भुक्तिः श्रुतागमा,—इति का० ।

“त्यज्यमाने गृहचेचे विद्यमाने तु राजनि ।

भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य न लेखं तत्र कारणम्”—इति ।

एतच्च लेखवैयर्थ्यकथनार्थमुक्तं, न पुनर्भोक्तुः स्वामित्वप्रतिपादनार्थम् । तस्य भोगमात्रेण स्वामित्वाभिद्वेः । अपहारेणापि भोगसम्भवात् । अतएव कात्यायनः,—

“नोपभोगे बलं कार्य्यमाहर्चा तत्सुतेन वा ।

परऽस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः”—इति ।

यस्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विगतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी”—इति ।

यदपि प्रजापतिनोक्तम्,—

“दानकालादयदाऽऽरभ्य भुक्तिर्यस्य विघातिनी ।

समा विंशत्यवधिका तस्यान्तं न विचारयेत्”—इति ।

तदेतदासेधमकुर्वतां फलहानिविषयम् । न तु भूहानिविषयम् । यस्मात् तत्कालोपलक्षितभुक्तेरेव तत्र प्रामाण्यात् । अतएव दृष्टव्यतिः,—

“त्रिपुरुषं भुज्यते येन समघं भूरवारिता ।

तस्य नैवापहर्त्तव्या क्षमालिङ्गेन चेदथ”—इति ।

आध्यादिपक्षकस्य न फलहानिरित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* क्षमालिङ्गेन चेदयदा,—इति का० । मम तु, ‘क्षमालिङ्गं न चेदथ,—
इति पाठः प्रतिमाति ।

“आधिसौमोपनिषेपजडबालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीओत्रिधाणां धनैरपि”—इति ।

मनुरपि,—

“आधिः सीमा बालधनं निषेपोपनिधिस्त्रियः ।

राजस्वं ओत्रियद्रव्यं नोपभोगेन नश्यति”—इति ।

ओत्रियग्रहणमन्यासक्रोपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“ब्रह्मचारौ चरेत् कश्चित् व्रतं षट्त्रिंशदाब्दिकम् ।

अर्थार्थौ चान्यविषये दीर्घकालं चरेन्नरः* ॥

समावृत्तो व्रतौ कुर्यात् स्वधनान्वेषणं ततः ।

पञ्चाशदाब्दिको भोगः तद्धनस्यापहारकः ॥

प्रतिवेदं द्वादशाब्दः कालो विद्यार्थिनां स्मृतः ।

शिल्पविद्यार्थिनाञ्चैव ग्रहणान्तः प्रकीर्तितः ॥

सुषुप्तिर्वन्धुभिश्चैषां यत्नं शुक्रमपश्यताम् ।

नृपापराधिनां चैव भवेत् कालेन क्षीयते”—इति ॥

धनस्य दशवर्षिकौ हानिरिति यदुक्तं, तस्य विषयविशेषे संको-
चमाह मरीचिः,—

“धनवाद्यालंकरणं याचितं प्रीतिकर्षणा ।

चतुःपञ्चाब्दिकं देयमन्यथा हानिमाप्नुयात्”—इति ।

अत्रापवादमाह मनुः—

“संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

धेनुहृदोवहृदुहो यस्य वश्य प्रभुज्यते”—इति ।

याचितेव्यपवादमाह व्यास,—

“याच्याधर्मेण यहुक्त ओचियै राजपूरुषे ।

सुहृद्भिर्वाग्वैद्यापि न तद्भागेन हीयते”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“अमागम तु यहुक्त गृहसंचापणादिकम् ।

सुहृद्बन्धुसकुल्यैश्च न तद्भागेन हीयते”—इति ।

ज्ञानौ कारणमाह सण्व,—

“धर्मक्षय ओचिये स्यादभय राजपूरुषे ।

स्नेह सुहृद्वाग्वैद्येभ्यः भुक्तान्येतानि हीयते”—इति ।

ऋषिदेकदेशभोगेऽनुपभुक्ते प्रत्येकदेशान्तरेषु* प्रमाणम् । तदाह

बृहस्पति,—

“यद्येकशासने ग्रामचेचाराभास्य लेखिता ।

एकदेशोपभोगेऽपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते”—इति ।

इति भुक्तिप्रकरणम् ।

भुक्त्युपसंहारपुर शर दिव्यभुपस्थापयति बृहस्पति,—

“स्यावरस्य तदाख्यात† लाभभोगप्रसाधनम् ।

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, ऋषिदेकदेशभोगेऽनुपभुक्तप्रत्येक देशान्तरेषु,—इति पाठ प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, स्यावरस्येतदाख्यात,—इति पाठ प्रतिभाति ।

प्रमाणहीने पादे तु न दोषो दैविकी क्रिया"—इति ।

दिव्यमुद्दिशति वृहस्पतिः,—

“घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमः ।

पृष्ठश्च तण्डुलः प्रोक्तः सप्तमस्तप्तमाषकः ॥

अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मकं तथा ।

दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥

यस्माद्देवैः प्रयुक्तानि दुष्करार्थं महात्मनः”—इति ।

गङ्गाः । “तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं विषाग्रनं* कोशोऽग्नि-
प्रवेशोलोहधारणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च ग्रपथान् कारयेत्”—इति ।
ग्रपथश्च वृहस्पतिना दर्शितः,—

“सत्यं वाहनग्रस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।

देवप्राद्व्यणपादांश्च पुत्रदारगिरांसि च ।

एते च ग्रपथाः प्रोक्ता अन्यार्थं सुकराः सदा”—इति ।

शंखलिखितावपि । “इष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च ग्रपथान् कारयेत्”—
इति । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे प्रयो-
क्तव्यानि । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“तुलाऽन्यापोविषं कोशो दिव्यानीह विशद्भुये ।

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्येऽभियोक्तरी”—इति ॥

एषामग्निग्रन्थेन तप्रायःपिण्डतप्तमाषतप्ततण्डुलाश्च गृह्यन्ते ।
“न भुक्तौ कोशमन्येऽपि दापयेत्”—इति स्वयम्भुवामभियोगे कोशश्च ।

कोशस्य तुलादिषु पाठः सावष्टंभाभियोगेऽपि प्राप्स्यर्थः । न महा-
भियोगेऽप्येवेति नियमार्थः । अन्यथा कोशस्य शंकाभियोगएव प्राप्तिः
स्यात्,—

“अवष्टंभाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तद्गुणायैव कोशास्य शंकास्येव न मंग्यः”—इति

शरणात् । शीर्षकं विशदपराजयनिषन्वनो दृष्टः । तत्र शिरमि
तिष्ठतीति शीर्षकस्यः । “यदा शीर्षकस्योऽभियोक्ता न स्यात्तदा
दिष्यानि देष्यानि । तथाच नारदः,—

“शीर्षकस्यो यदा न स्यात् तदा दिष्यं तु दीयते”—इति ।

दिष्यदाने नियममाह पितामहः,—

“अभियोक्ता शिरःस्थाने दिष्येषु परिकीर्त्यते ।

अभिपुत्राय दातव्यं दिष्यं श्रुतिनिर्दिशमात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न कश्चिदभियोक्तारं दिष्येषु विनिर्दिशयेत् ।

अभिपुत्राय दातव्यं दिष्यं दिष्यतिशारदेः”—इति ।

अभिपुत्राय दातव्यं मान्दप्येति नियमश्च उपपादमाह याज्ञ-

वल्क्यः,—

नारदोऽपि,—

“परियोक्ता शिरःस्थाने सर्वचैकः* प्रकल्पितः ।

इतरानितरः कुर्यादितरो वर्त्तयेत् शिरः†”—इति ।

कच्चित् विषयविशेषेऽशिरो दिव्यं देयमित्याह कात्यायनः,—

“पार्थिवैः शंकितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः ।

शंकाशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विना ॥

लोकापवाददुष्टानां शंकितानान्तु दस्युभिः ।

तुलादीनि नियोज्यानि नो शिरस्तत्र वै भृगुः ॥

न शंकासु शिरः शोके कल्पये न कदाचन ।

अशिरांसि च दिव्यानि राजभृत्येषु दापयेत्”—इति ।

विषयविशेषेषु दिव्यविशेषान् व्यवस्थापयति संप्रहकारः,—

“धटादीनि विषान्तानि गुरुस्वर्षेषु दापयेत्”—इति ।

पितामहः,—

“अवष्टम्भाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलस्यैव कोशस्य शंकास्तेतौ नियोजयेत्”—इति ॥

कात्यायनः,—

“शंकाविश्वासमन्त्राने विभागे अविद्यनां तथा‡ ।

क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

* सर्वचैव,—इति स० ।

† अभियोक्ता शिरःस्थाने सर्वचैव प्रकीर्तितः । यथा वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेद्विरुद्धः,—इति ग्रन्थान्तरैः पाठः समोच्यते ।

‡ सदा,—इति स० शा० ।

तदर्धार्धस्य नाशे तु देयं पुत्रादिमलकम् ॥

तदर्धार्धविनाशे तु लौकिकाश्च क्रियाः स्युताः”—इति ।

विष्णुरपि । “सर्वेषु चार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् । तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूर्वाङ्कुरैश्च* ग्रापयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरं, त्रिकृष्णलोने रजतकरं, चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरं, पञ्चकृष्णलोने सोरब्रतं, षोडशकृष्णलोने महीकरम् । दिगुणार्थं यथा विहिताः समय-क्रिया वैश्वस्य । त्रिगुणेऽर्थे राजन्यस्य । चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्य”—इति । पादसर्पगर्दोनां विशेषाः सत्यन्तरे दर्शिताः,—

“विप्रे तु सत्यवचनं दिनिक्यो पादलम्भनम् ।

जनं चिके तु रूपं स्यात् कोशपानमतः परम्”—इति ॥

निष्कग्रह्णेन काञ्चनकर्षचतुर्थ्यां गो यो मुद्रासुद्रितः प्रतिपाद्यते । तत्रापि क्वचिद्देशे निष्कव्यवहारात् । ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णाना-मिति यदुक्तं, तत्र सुवर्णपरिमाणमाह मनुः,—

“लोकसंयवहारार्थं चा संख्या प्रथिता भुवि ।

तावद्व्यसुवर्णानान्ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमन्तत् प्रमाणानां त्रयरेणुं प्रचक्षते ॥

त्रयरेणवोऽष्टौ विज्ञेया स्त्रिचैका परिमाणतः ।

ताराजसर्पपस्त्रिस्तप्ते त्रयो गौरसर्पपः ॥

* दूर्वाङ्कुरं,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यथाभिहिता,—इति पाठः प्रतिभाति ।

मर्षपाः यद् यवोमध्यस्त्रियवन्स्वेककृष्णलम् ।

यस्य कृष्णलकोमायस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥

यत् सुवर्णाद्यत्वारः पलानि धरणन्दश ।

द्दे कृष्णले समष्टते विज्ञेयो रौप्यमाधकः ॥

ते धोडश स्याद्धरणम्पराण्यैव राजतः ।

कार्यापणस्तु विज्ञेयस्त्राधिकः कार्षिकः पणः ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।

चतुःभौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः"—इति ॥

मापग्रन्थः सुवर्णस्य शोडशे भागे वर्तते । कृष्णलग्रन्थस्तु कर्ष-
द्वितीयभागवाची । मापपञ्चमांशस्य कर्षत्वात् । कृष्णद्रव्यस्य नामनि
कर्षवचनमस्ति* । कार्यापणग्रन्थौ† पलचतुर्थांशस्य तत्तद्रव्यस्य नाम-
धेये । गद्यानधारणग्रन्थौ पलदशमांशस्य कृष्णद्रव्यस्य नामनी । कर्ष-
चत्वारिंशत्तमांशस्य कृष्णद्रव्यस्य मापमंज्ञा । निष्कशतमापग्रन्थे एकपले
कृष्णद्रव्ये वर्तते‡ । अतएव कृष्णमंज्ञाऽधिकारे याज्ञवल्क्यब्राह्मण-
—

“शतमानस्तु दशभिर्धराचैः पलमेव तु ।

निष्कं सुवर्णाद्यत्वारः———”इति ।

बृहस्पतिः सुवर्णग्रन्थस्य अर्धान्तरमाह,—

“ताम्रकर्षकता मुद्रा विज्ञेया कर्षका पणः ।

* कृष्णद्रव्यस्य नामनिष्ककर्षवचनमस्ति—इति श* ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पुराणकार्यापणग्रन्थौ,—इति
पाठ प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निष्कशतमापग्रन्थौ एकपले कृष्ण-
द्रव्ये वर्तते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

सएव चान्द्रिका प्रोक्ता ताश्चतस्रस्तु धानकाः ॥

तद्द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः सएव तु”—इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु पले विकल्पमाह,—

“पलं सुवर्णः चत्वारः पञ्च वाऽपि प्रकीर्तितम्”—इति ।

राजतेऽपि कार्षापणोऽस्तीत्याह नारदः,—

“कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्ये प्रवर्तते”—इति ।

व्यासस्तु सौवर्णनिष्कस्य प्रमाणमाह,—

“पलान्यष्टौ सुवर्णं स्युस्ते सुवर्णाश्चतुर्दश ।

एतत् निष्कप्रमाणम् व्यासेन परिकीर्तितम्”—इति ।

तत्र मनुकप्रमाणात् प्रमाणान्तरभाषादि दिव्यदण्डव्यतिरिक्त-
विषये देशव्यवहाराविरोधेन शास्त्रम् । तथा च बृहस्पतिः,—

“संख्या रश्मिरजोभूला* मनुना समुदाहृता ।

कार्षापणान्ता सा दिव्ये निषोव्या विनये तथा ॥

कार्षापणसहस्रान्तु दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्द्धो मध्यमः प्रोक्तः तदर्द्धमधमः स्ततः”—इति ॥

जातिभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः,—

“ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य ऊताग्रनः ।

वैश्यस्य सलिखं देयं शूद्रस्य विपमेव ह ॥

साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनीषिभिः”—इति ॥

अनित्या चेयं व्यवस्था ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, संख्या रश्मिरजोभूर्णा,—इति पाठः
प्रतिपाति ।

“सर्वेषु सर्वदिभ्यं वा विषवर्जं द्विजोत्तमः”—इति
कात्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापचे वयोविशेषादिना य-

स्यापनीयम् । तदाह नारदः,—

“स्त्रीवानुन्नतवधिरान् पतितांश्चार्दितान्नरान् ।
धालवृद्धस्त्रिय एषां* परीक्षेत धटे सदा ॥
न स्त्रीणान्तु विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्तनम् ।
धटकोशादिभिस्तामामस्तस्मात् विचारयेत् ॥
न मज्जनीयाः स्त्रीवासा धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्भगाः ॥
सहमाऽप्यागतानेतास्त्रैव तोये निमज्जयेत् ।
न चापि हारयेदग्निं न विशेषां विशोधयेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“न लोहशिल्पिनामग्निं सलिलं माम्बुशेविनाम् ।
मन्त्रयोगविदाश्चैव विषं दद्याच्च न कश्चित् ॥
तण्डुले न नियुञ्जीत व्रतिनां मुखरोगिणाम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्यामकामिनाम् ।
पित्तशेषवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् ॥
यदाप्यं स्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ।

कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“मातापितादिजगुरुवृद्धस्त्रीबालघातिनाम् ।

महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥

दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ।

लिङ्गिनां प्रमवानान्तु मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।

वर्णमद्वरजातौनां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव तु यद्वतः ।

एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्षति ॥

न सन्ति साधवो यत्र तत्र गोधाः स्वकैर्नरैः”—इति ।

यदपि पितामहेनोक्तम्,—

“सप्रतानां क्षत्राङ्गानां बालवृद्धतपस्विनाम् ।

स्त्रीणाञ्च न भवेद्विद्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते”—इति ॥

तदग्न्यभुविषयम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“धनदारापहाराणां* स्त्रियानां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥

तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संग्रयेषु न निर्दिशेत्”—इति ॥

तत्तेर्नियुक्तपुरुषालाभविषयम् । हारीतः वर्णविषयो विशेष-

माह,—

“राजन्येऽग्निं धटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् ।

* अस्पृश्यधनदाराणां,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वर्णविशेषे,—इति प्रतिभाति ।

न विषं ब्राह्मणे दद्यात् विषं वर्णान्तरे स्मृतम् ।

कोशतण्डुलधर्मस्तु धर्मसम्भवमेव च ॥

पुत्रदारादिप्रपथान् सर्ववर्णं प्रयोजयेत्”—इति ॥

दिव्यानां कालविशेषमाह पितामहः,—

“चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।

एते साधारण मासा दिव्यानामविरोधिनाः ॥

धटः सार्वत्रिकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् ।

तथा शिशिरहेमन्ते वर्षास्त्रिषि च दापयेत् ।

पौष्णे सलिलमित्युक्तं हिमकाले तु वर्जयेत्”—इति ॥

मारदोऽपि,—

“अग्निः शिशिरहेमन्ते वर्षास्तु परिकौर्तितः ।

शरद्वर्षौ तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥

न शीते कोशसिद्धिः स्यात् नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।

न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृप”—इति ॥

विष्णुरपि । “स्त्रीब्राह्मणविकल्पासमर्थरोगिणां तुला देया । सा च न वाति वायौ न नास्तिकस्य । असङ्गमलोहकारिणामग्निर्देयः । न शरद्वर्षौ नृपयोज्य । न कुष्ठपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयम् । प्रावृषि न । श्लेष्मव्याधार्दितानां भौरूपां श्वासकाग्निनामम्बुजीविनां न शोदकम् । हेमन्तशिशिरयोश्च न । नास्तिकेभ्यः कोशो न देयः । कुष्ठव्याधिमारकोपदृष्टेः”—इति । पितामहोऽपि,—

“पूर्वांशेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वांशे च धटो भवेत् ।

मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीष्टता ॥

दिवमस्य तु पूर्वाह्ने कोग्रशङ्खिर्विधीयते ।

रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुग्रीतलम्”--इति ॥

दिव्यदेशानाह,—

“प्राङ्मुखो निखलः कार्यः शूचौ देजे धटः सदा ।

इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे”--इति ॥

इन्द्रस्थानं प्रख्यातदेवतायतनोपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे”--इति ।

अधिकारिविशेषेण देशविशेषान् व्यवस्थापयति कात्यायनः,—

“दण्डस्थानेऽभिग्रभानां महापातकिनां नृणाम् ।

नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।

अतोऽन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः”--इति ।

दिव्यदेशाद्यनादरे दिव्यस्य प्रामाण्यहानिरित्याह नारदः,—

“अदेशकाक्षदत्तानि वशिर्वासकृतानि च ।

व्यभिचारं नदाऽर्येषु कुर्वन्तीह न मंग्रयः”--इति ॥

वासो जननिवासः । तस्मादहिर्निर्जन्मप्रदेशइति यावत् । तथा

च पितामहः,—

“दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ्निवाकः समाचरेत् ।

अध्वरेषु यथाऽध्वर्युः सोपवासोनृपाञ्जया ॥

तत आवाहयेद्देवान् विधिनाऽनेन धर्मवित् ।

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राङ्निवाकस्ततोवदेत् ॥

एद्धेहि भगवन् धर्मं अस्मिन् दिव्ये समाविश ।

सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादित्यमरुद्गणैः ॥

आवाह्यं तु घटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत्” ।

घटग्रहणं सर्वदिव्योपलक्षणार्थम् । एषां धर्माणां सर्वदिव्यसा-
धारणत्वात् । अङ्गविन्यासप्रकारस्तेनैव दर्शितः,—

“इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भाने कुबेरञ्चोत्तरे तथा ॥

अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥

कुबेरस्तु सुवर्णभस्त्रग्निसार्य्यसुवर्णभाः ।

तत्रैव निश्चतिः श्यामो वायुस्तावः प्रगच्छते ॥

ईशानस्तु भवेद्रक्तः एवं ध्यायेत् क्रमादिमान् ।

इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः ॥

धर्मो* भुवस्तथा ध्योम आपयैवानिलोऽमलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

देवेशेऽग्नयोरमध्ये आदित्यानां यथाक्रमम् ।

धाताऽर्घ्यमा च मित्रश्च वरुणेशौ भगस्तथा ॥

इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ।

ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजयो यो जघन्यजः ॥

इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः ।

अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥

वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरीशश्च महायगाः ।

अजैकपादहिर्बुध्नः पिमाकी चापराजितः ॥
 भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विश्राम्यति ।
 स्थाणुर्भवंश्च* भगवान् रुद्रास्त्रेकादश स्मृताः ॥
 प्रेतेश्वरचोमघे च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 वाराही च महेन्द्राणी चामुण्डा गणसंयुता ।
 निष्यतेस्त्रोत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥
 वरुणस्योत्तरे भागे महतां स्थानमुच्यते ।
 गगनः स्पर्शानो वायुरनिक्षो मास्तसाथा ॥
 प्राणः प्राणेशजीवौ च महतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
 धरत्योत्तरभागे† तु दुर्गामावाहयेद्बुधः ॥
 एतासां देवतानां च खनात्वा पूजनं विदुः ।
 भूषाऽवसानं धर्माय दत्त्वा चार्थादिकं‡ क्रमात् ॥
 अर्थादि पद्यादङ्गानां भूयान्तमुपकल्पयेत् ।
 गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥
 चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।

* स्थाणुर्भवंश्च—इति का० ।

† तद्येन्द्राणी,—इति का० ख० ।

‡ धर्मस्योत्तरभागे,—इति का० ।

§ इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, दत्त्वा चार्थादिकं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होममाधनैः ॥

सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्"—इति ॥

प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य
समिदाभ्यषष्टन् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।

"अनुक्तमंत्र्या यच्च स्यात् शतमष्टोत्तरं स्रतम्"—इति ।

एतत् सर्वमुपवामादिपूर्वकं कर्तव्यम् । तदाह भारद्वाजः,—

"अहोरात्रोपितः प्यासा आर्द्रवामा स मानवः ।

पूर्वांश्च सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम्"—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"मचेन्नद्यातमाह्वय सूर्यादयउपोषितम् ।

कारयेत् सर्वदिव्यानि देवताह्वनमधिधौ"—इति ॥

पितामहोऽपि,—

"चिरात्रोपयिताथैव एकरात्रोपयिताय च ।

नित्यं देवानि दिव्यानि श्रुचये आर्द्रवामने"—इति ॥

अथशोषशमविशज्योद्वजद्वजरादिपयतया द्रष्टव्यः । होमानन्तरं

पितामहः,—

"यत्तान्तमभियुक्तः स्यात् निमित्तं तन्नु पचये ।

भक्त्यामेन चरितं तत्प्राप्त्यै मित्रोक्तम्"—इति ॥

भक्त्या,—

“आदित्यचन्द्रावमिलोऽनलस्य
घौर्धूमिरापोद्दयं यमस्य ।
अहस्य रात्रिय उभे च सन्ध्ये
धर्मस्य जानाति नरस्य वृत्तम्” ॥

अथ च विधिः सर्वदिव्यसाधारणः ।

“इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत्”—इति
पितामहस्मरणान् । प्रयोगावसाने दक्षिणां दद्यात् । तथा च
सएव,—

“स्रक्तिकुपुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभित्य तोषयेत्”—इति ।
इति दिव्यमाटका ।

अथ धटविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“प्राप्नुवो निखलः कार्यः शुचौ देगे धटः सदा ।
इन्द्रस्थाने सभायां वा राजदारे चतुष्पथे”—इति ।
नारदोऽपि,—

“सभाराजगृहद्वारसुरायतनचत्वरे”—इति ।

पितामहः,—

“विशालासुच्छितां शुभां धटशालान् कारयेत् ।
यत्रस्यो नोपहन्तेत श्मिद्वण्डालवायसैः ॥
कवाटवीजसंयुक्तां परिचारकरचिताम् ।
पानीयादिसमायुक्तामशुन्यां कारयेन्नृपः”—इति ॥

धटनिर्माणप्रकारमाह पितामह,—

“चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।
अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ न चेदभ्यर्द्धमेव च ॥
च्छित्वा तु याज्ञिकं वृक्षं हेतुवन्मन्त्रपूर्वकम् ।
प्रक्षस्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनौषिभिः”—इति ॥

नारद,—

“खादिरी कारयेत् तत्र निर्गुणा शृङ्गवर्जिताम् ।
शिग्रपान्तदभावे तु सालं वा कोटरैर्विना ॥
अर्जुनस्तिलकोऽग्रेण प्रमीयो रक्तचन्दन ।
एवविधानि काष्ठानि धटार्थं परिकल्पयेत् ॥
कृज्जी धटतुला कार्या खादिरी तैन्दुकी तथा ।
चतुरस्रस्तिभिः स्थानैर्धट कर्कटकादिभिः”—इति ॥

पितामह,—

“कर्कटानि च दीयानि त्रिषु स्थानेषु यवत ।
हस्तद्वयं निखेयन्तु पादयोरुभयोरपि”—इति ॥

व्यास,—

“हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं मुण्डकयोस्तयो ।
पङ्कजस्तन्तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः”—इति ॥

पितामहोऽपि,—

“तोरणे तु तयोः कार्यं पार्श्वयोरुभयोरपि ।
धटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥
श्रवणभ्यां तु कर्णयौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।

मृण्मयौ सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनौ"—इति ॥

नारदः,—

“शिक्ष्यद्वयं समासाद्य पार्श्वयोरुभयोरपि ।

एकच शिक्षे पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥

धारयेदुत्तरे पार्श्वं पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।

पौठकं पुरतस्तस्मिन्निष्टकां* पांशुलोष्टकम्”—इति ॥

पितामहः,—

“एकस्मिन् रोपयेन्मर्त्यमन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ।

द्वष्टकामस्रपाषाणकपालास्थिविवर्जिते”—इति ॥

अत्र मृत्तिकेष्टकायावपांशूनां विकल्पः । समतानिरौचणाद्ये
राज्ञा तद्विदो नियोक्तव्याः । तथाच पितामहः,—

“परौचका नियोक्तव्यास्तुल्यमानविशारदाः ।

वणिजो हेमकारास्तु कांस्यकारास्तथैवच ॥

कार्यं परौचकैर्नित्यमवलम्ब्यसमोदधटः ।

उदकञ्च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ॥

यस्मिन् स्वते तोयं स विज्ञेयः समोदधटः ।

तोलयित्वा भरं पूर्वं पश्चात्तमवतारयेत् ॥

धटन्तु कारयेत् नित्यं पताकाध्वजगोभितम् ।

तत आवाहयेत् देवान् विधानेन च मन्त्रवित् ॥

वाद्येन त्वर्यघोषेण गन्धमाख्यानुलेपनैः”—इति ।

अत्र विशेषमाह नारदः,—

* पिटकं मूरेयेत्तस्मिन्निष्टकां,—इति का० ।

“रत्नैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाचतादिभिः ।

अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत्”—इति ॥

इन्द्रादीनित्यर्थः । ततः प्राङ्निवाकस्तुलामामन्त्रयेत् । तदाह

पितामहः,—

“धटमामन्त्रयेच्चैवं विधिनाऽनेन शास्त्रवित् ।

त्वं धट, ब्रह्मणा सृष्टः परीचार्यं दुरात्मनाम् ॥

धकारात् धर्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ।

धृतो भावयसे यस्मात् धटस्तेनाभिधीयते”—इति ॥

शास्त्रवित् प्राङ्निवाकः ।

“त्वमेव धट, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

व्यवहारेऽभिग्रस्तोऽयं मातुपस्तोष्यते त्वयि ।

तदेनं संशयं तस्मात् धर्मतन्त्रेऽनुमर्हसि”—इति ॥

ततः संशोधां तुलामामन्त्रयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“तुलाधारणविदङ्गिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवतारितः ॥

त्वं तुले, सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, धटस्तेनाभिधीयसे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† संशोध्य,—इति स० । शोध्य,—इति का० । ममतु, शोध्य,—
इति वा, संशोध्य,—इति वा पाठः प्रतिभाति ।

‡ सन्निधौ आसि,—इति शा० स० ।

तत् सत्यं वद कल्याणि, संशयान्तां विमोचय ॥

यद्यस्मि पापहन्नातस्ततोमां त्वमधो नय ।

शुद्धियेदमथोद्धं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्"—इति ॥

ततः प्राङ्निवाकस्तुलाधारकं ग्रपयैर्निघम्य शोधं पुनरारोपयेत् ।

तथा च नारदः,—

“समर्थं परिशुद्धाय पुनरारोपयेत् नरम् ।

निक्षिप्ते दृष्टिरक्षिते गिरस्थारोप्य पचकम्—इति ।

समयाः श्रपयाः । ते च विष्णुना दर्शिताः,—

“ब्रह्मघ्नानां कृता लोकाः* ये लोकाः कूटसाक्षिणाम् ।

तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा”—इति ॥

पुनरारोपणानन्तरं नारदः,—

“त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

थवहाराभिग्रस्तोऽयं मामृतं तोष्यते त्वया ।

तदेवं संशयं हृदं धर्मेतस्त्वातुमर्हसि ॥

देवासुरमनुव्याणां सत्ये त्वमतिरिष्यते† ।

सत्यसन्धोऽसि भगवन्, शुभाशुभविभावतः‡ ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ब्रह्माग्नौ ये स्मृतालोकाः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, त्वमतिरिष्यसे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विभावितः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
 सौभूमिरापोद्दयं यमश्च ।
 अक्षश्च रात्रिश्च उभे च मन्ध्ये
 धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्”—इति ।

तदनन्तरं पितामहः,—

“ज्योतिर्विद्वाद्वाणश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।
 विनाद्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षा कालकोविदेः ॥
 साक्षिणो ब्राह्मणश्रेष्ठः यथादृष्टार्थवादिनः ।
 शानिनः शुचयोऽलुब्धाः नियोक्तव्या नृपेण तु ॥
 तेषां वचनतो गम्यः शुद्धयुक्तिविनिर्णयः”—इति ॥

आरोपितश्च विनाडीपञ्चकं यावन्तावत्तथैवां स्थापयेत् । दशगु-
 बंचरोच्चारणकालः प्राणः, षट्प्राणा विनाडिका । उक्तञ्च,—

“दशगुबंचरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडिका”—इति ।

शुद्धशुद्धिनिर्णयकारणमाह नारदः,—

“तुलितो यदि वर्धेत विशुद्धः स्यान्न संग्रयः ।
 समोवा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः”—इति ॥

यासः,—

“अधीगतो न वै शुद्धोऽक्षुद्धोर्ध्वगतस्तथा ।

* इत्यमेव पाठः रुक्मिणः । मम तु, शुद्धयुक्तिविनिर्णयः,—इति पाठः
 प्रतिभाति :

† यावन्तावत्,—इति का० ।

समोऽपि न विशुद्धः स्यादेषा शुद्धिरुदाहृता ॥

शिरस्केदेऽक्षभङ्गे च भुयश्चारोपयेत्तरम् ।

एवं निःसंग्रयज्ञानात्ततो भवति निर्णयः” ॥

शुद्धेस्तु संग्रयो नारदेन प्रपञ्चितः,—

“तुलाशिरोभ्यामुद्भूतं विषमं न्यस्तलक्षणम् ॥

यदा वा सुप्रणुत्रा वा चलेत्पूर्वमधोऽपि वा ।

निर्मुक्तः सहसा वाऽपि तदा नैकतरं वदेत्”—इति ॥

अयमर्थः । यदा तुलाप्रभागौ तिर्यक् चलितौ, यदा वा समताद्या-
नार्थं न्यस्तमुदकादि णलितं, यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्वमधश्च
कम्पते, यदा च तुलाधारकेण हठात् प्रमुच्यते, तदा जयं पराजयं
वा न विनिश्चेतुं शक्यादिति । राज्ञः कर्त्तव्यमाह पितामहः,—

“सङ्घिः परित्यक्तो राजा शुद्धं कूटं प्रपूजयेत् ।

अलिकपुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभित्य तोषयेत् ॥

एवं कारपिता राजा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ।

महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कम्पते ॥

इति धटविधिः ।

अथाम्रिविधिः ।

“अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्तचोदितम् ।

कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्ताच्चवमं तथा ॥

आग्नेयं मण्डलं चाष्टं द्वितीयं वारुणं तथा ।

तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् ॥

पञ्चमं बिन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते” ।

सप्तमं सोमदैवत्यमष्टमं सर्वदैवतम् ॥

पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महदैवतं विदुः ।

गोमयेन छतानि स्युरङ्घ्रिः पर्युचितानि च ॥

द्वाचिंशद्गुलान्याऊर्मण्डलान्मण्डलान्तरम्^(१) ।

अष्टभिर्मण्डलैरेवमगुलानां शतद्वयम् ॥

षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ।

मण्डले मण्डले देयाः कुगाः शान्तप्रचोदिताः”—इति ।

तत्र, नवमं मण्डलं परिमितागुलप्रमाणकं, तदिहापि अष्टभिर्मण्डलैरेष्टमित्यान्तरालैः प्रत्यकं षोडशागुलप्रमाणकैरगुलानां षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयं सम्पद्यते । अगुलप्रमाणश्च सत्यन्तरेष्टमितम्,—

“तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ ऊर्द्धा वा ग्रीवयस्तयः ।

प्रमाणमगुलमष्टौकं वितन्तिर्दांशागुला”—इति ।

अथ च, गम्यानि भूमेव मण्डलानि । “स तमादाय भूमेव मण्डलानि शमेर्भजेत्”—इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । नारदोऽपि,—

“हस्ताभ्यां तं महादाय प्राङ्निवाकममिरीतः ।

(१) यत्र, मण्डलपरिमाणं षोडशागुलं मण्डलयोरन्तरपरिमाणमपि तावदेव । तथाच प्रथममण्डलमवधोक्तञ्च द्वितीयमण्डलपर्यन्तं द्वाचिंशद्गुलपरिमाणं सम्पद्यते इति बोध्यम् ।

स्थित्वैकस्मिन् यतोऽन्यानि* व्रजेत्सप्त त्वजिह्वागः ॥

असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेदकुट्टः सोऽष्टमं प्रति ।

न पातयेत्तामप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता ॥

न मण्डलमतिक्रामेन्न चार्वागर्पयेत्पदम् ।

मण्डलञ्चाष्टमं गत्वा ततोऽग्निं विसृजेन्नरः"—इति ।

अग्निविसर्गश्च नवमे मण्डले कार्यः । तदाह पितामहः,—

“अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेत्ततः†”—इति ।

अथ पिण्डपरिमाणमाह पितामहः,—

“असमं तं समकृत्वा पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

पिण्डन्तु तापयेद्ग्रावष्टाङ्गुलमधोमयम्”—इति ।

प्रथममण्डलाद्दक्षिणतोऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्नये पवमानायेति मन्त्रेणा-
ष्टोत्तरशतवारं ब्राह्मिवाको जुहुयात् । “अग्नौ दत्तमष्टोत्तरं शतम्”—
इति स्मरणात् । तस्मिन्नग्रावयःपिण्डं लोहकारेण तापयेत् । तदाह
नारदः,—

“जात्यैव लोहकारो यः कुगलस्याग्निकर्मणि ।

दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ तु दापयेत् ॥

अग्निवर्णमयःपिण्डं मष्कुलिङ्गं सुरञ्चितम् ।

पञ्चाशत्पलिकं भूयः कारयित्वा शुचिर्दिजैः ॥

* इत्यमेव पाठः सञ्ज्ञेन । समं तु, ततोऽन्यानि,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

† निक्षिपेद्द्रुधः,—इति का० ।

द्वतीयतापे ताप्यन्त ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम्”—इति ।

लोहशुद्धार्थमुचितजले* निक्षिप्य पुन मन्ताप्योदके निक्षिप्यपुन
मन्तापन द्वतीयस्ताप । तस्मिन् तापे वर्त्तमाने धर्मावाहनादिमन
मण्डप पूर्वोक्तविधि विधाय पिण्डस्वमग्निमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् ।
मन्त्राश्च नारदेन दर्शिता,—

“त्वमग्ने, वेदाद्यत्वार त्वञ्च यज्ञेषु ह्ययसे ।

त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मयादिनाम् ॥

जठरस्थो हि भूतानां यथा वेत्सि शुभाशुभम् ।

पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात्पावक उच्यसे ॥

पापेषु दर्शयात्मानमर्चिभान् भव पावक ।

अथवा शुद्धभावेपु ग्रीतो भव ऊताशन ॥

त्वमग्ने, सर्वभूतानामन्तरसि माचिवत् ।

स्वमेव देव, जानीषे न विदुष्यानि मातुषा ॥

यवद्वाराभिग्रस्तोऽयं मानुष शुद्धिमिच्छति ।

तदेन मग्न्यादस्माद्धर्मतस्तत्सुमर्हसि”—इति ।

तथादावेव मौहिविमर्दनेन शोधय्य करौ लक्षयेत् । तदाह
विष्णु । “करौ विमृदिताौ मौहिविमर्दनादावेव लक्षयेत्”—इति ।

लक्षयेदित्यग्न्यार्चा नारदेन विष्टा,—

“लक्षयेत्तस्य चिह्नानि दक्षायोद्भवयोरपि ।

ग्राहणानीव शूढानि ममणान्ममणानि च ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु पाठमुद्बोधितकथं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

हस्तचतेषु सर्वेषु कुर्याद्वंशपदानि तु” ।

अग्निधारणतः पूर्वमेतदिज्ञानार्थं तस्य शोध्यस्य करद्वयस्थितस्य
अन्नणादिस्थानेषु *अलक्तकादिरसेन वंशपदानि कुर्यादित्यर्थः । ततः
कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“करौ विमृदितग्रीवौ लचयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्ताश्वत्थस्य पर्णाणि तावत् सूत्रेण वेष्टयेत्”—इति ।

पर्णाणि च समानि,—

“पत्रैरञ्जलिमापूर्य्य अश्वत्थैः सप्तभिः समैः”—इति

स्मरणात् । वेष्टनसूत्राणि च सितानि कर्त्तव्यानि ।

“वेष्टयेत् सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः”—इति

नारदस्मरणात् । तथा, सप्त शमीपत्राणि सप्तैव दूर्वापत्राणि
दध्यक्षाक्षतानपि अश्वत्थपत्राणामुपरि विन्यसेत् । तदुक्तं स्मृत्य-
न्तरे,—

“सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान् सुमनोदधि ।

हस्तयोर्निचिपेक्षत सूत्रेणवेष्टनं तथा”—इति ।

यत्तु स्मृत्यन्तरम्,—

“अश्वत्थान्तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः ।

अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्वदग्धः सप्तमे पदे”—इति ।

तदश्वत्थपत्रालाभविषयम् । यतोऽश्वत्थपत्राणां मुख्यत्वमाह
पितामहः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, करद्वयस्थितेषु व्रणादिस्थानेषु,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

“पिप्पलाज्जायते वक्त्रि पिप्पलो वृक्षराट् स्रुत ।

अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्निक्षिपेत् बुध”-इति ।

तदनन्तर कर्त्तव्यमाह सएव,—

“ततस्त समुपादाय राजा धर्मपरायण ।

सन्दग्नेन निद्युक्तोऽथ हस्तयोस्तत्र निक्षिपेत् ॥

स्वरमाणो न गच्छेत् स्वस्यो गच्छेच्छ्वेनै ग्रनै ।

न मण्डलमतिक्रामेच्चान्तरा स्थापयेत् पदम् ॥

अष्टम मण्डलं गत्वा नवमे स्थापयेत् बुध ।

भयार्त्तं पातयेद्द्वयस्तु त्रणञ्च न विभाव्यते ॥

पुनरारोपयेन्नोह स्थितिरेषा दृढीकृता”-इति ।

यदा दग्धसन्देह तदा आह नारद,—

“यदा तु न विभाव्यते दग्धाविति करौ तदा ।

मौहीनतिप्रयत्नेन मग्नवारान्तु मर्दयेत् ।

मर्दितो यदि नो दग्ध सभैरेव विनिश्चित ।

गोथं शुद्धस्तु तत्कृत्ये दग्धोदण्डो यथाक्रमम् ॥

पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोऽन्यत्रापि लक्षयेत् ।

मण्डलं रक्तसङ्काशं यत्र स्थादाऽग्निप्रभावम् ॥

यो निरुद्धः स विज्ञेयः सत्यधर्मव्यवस्थितः”-इति ।

यत्तु* चामात् प्रचालेन हस्ताभ्यामन्यत्र दृष्टेत्, तथाप्यगुह्यो-
म भवति । तदाह कात्यायन,—

* यत्तु,—इति का० म० । मम तु, यत्तु तु —इति पाठ प्रतिमानि ।

“प्रज्वालैनाभिगमयेत् स्थानादन्यत्र दह्यते ।

अदग्धन्तं विदुर्देवाः तस्य भूयो न योजयेत्”—इति ।

शुद्धिकालावधिमाह पितामहः,—

“ततस्तद्धस्तयोः प्राग्देष्टव्यौत्वाऽन्यैर्यवैर्यवान् ।

निर्विगंकेन तेषां तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥

निर्विकारे दिनस्यान्ते शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत्”—इति ।

इत्यग्निविधिः ।

अथ जलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्मं सनातनम् ।

मण्डलं धूपदौपाभ्यां पूजयेत् तद्विचक्षणः ॥

शरान् संपूजयेत् भक्त्या वैणवश्च धनुस्तथा ।

मङ्गलैः सुधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत्”—इति ।

धनुषः प्रमाणमाह नारदः,—

“क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।

मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेव ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥

मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरचयम् ।

हस्तानाञ्च शते सार्द्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥

न्यूनाधिके तु दोषः स्यात् क्षिपतः सायकांस्तथा”—इति ॥

अत्राहुलिमङ्गा विवक्षिता । शरा अनायमाणाः कर्त्तव्याः ।

“शरेरनायसापेय प्रकुर्वीत विशुद्धये ।

धनुपस्ताञ्जराद्यैव सुदृढानि विनिचिपेत्”—इति
स्मरणात् । चेन्ना चात्र चत्रियः, तद्वृत्तिर्वाङ्मणो वा । तदाह
पितामहः,—

“चेन्ना च चत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्वाङ्मणोऽपि वा ।
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासः चिपेत् शरान् ॥
शरस्य पतनं याद्यं सर्पणन्तु विवर्जयेत् ।
सर्पन् सर्पञ्जरो यायाद्वूराद्वरतरं यतः ॥
इयून् प्रलिपेदिद्वान् मारुते वाति वा भृशम् ।
विपसे वा प्रदेगे च वृक्षस्याणुसमाकुले ॥
तत्सुगुल्मलतावलिपद्मपाषाणमंघुते”—इति ॥

तोरणं च मञ्जनममौषध्याने ममे शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् ।

तदाह नारदः,—

“गत्वा तु मज्जलं स्थानं* तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
कुर्वीत कर्णमात्रन्तु भूमिभागसमे शुचौ”—इति ॥

उपादेयानुपादेयजले विविनक्ति पितामहः,—

“म्लिरवारिणि मञ्जेत न घाहिणि न चान्पजे ।
दण्डैवान्नरहिते जलौकामस्यवर्जिते ॥
देवघातेषु यत्तोयं तग्निन् कुर्यादिशोधनम् ।
आहार्यं वर्जयेत्तोयं ग्रीष्मगास नदीषु च ॥
आविग्नेदमले नित्यमूर्ध्निपद्मविवर्जिते ।
स्यापयेत् प्रथमं तोये शार्जं च पुरुषं नृपः ॥

आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये च कारिणम् ।
ततस्त्वावाहयेद्देवान् सलिलं चानुमन्तयेत्”—इति ॥

तत्र चादौ वरुणपूजा कर्त्तव्या । तदाह नारदः,—
“गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुरैश्च वृतादिभिः ।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः”—इति ॥

एवं वरुणपूजाकृत्वा धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजां होमं
समन्त्रकं प्रतिज्ञायचगिरोनिवेशनान्तं च कृत्वा प्रगङ्घ्रिवाकोजलाम्बि-
मन्त्रणकृत्यात् । मन्त्रस्य विष्णुना दर्शितः,—

“त्वमन्तः सर्वभूतानामन्तद्वरसि साचिवत् ।
त्वमेयां भो विजानीये न विदुष्यामि मानवाः ॥
व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं मानुषस्त्वयि भजति ।
तदेनं संशयात्तस्मात् धर्मतस्त्वातुमर्हसि”—इति ॥

पितामहेनायि,—

“तोय, त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।
शङ्केस्त्वं कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे”—इति ॥

शोधयेतिकर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्येन माऽभिरच त्वं वरुणेत्यभिग्राह्य तम् ।
नाभिदध्नीदकस्यस्य गृहीत्वोरुजलं विष्णुम्”—इति ॥

तदनन्तरकर्त्तव्यमाह सएव,—

“समकालमिपुं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः ।
गते तस्मिन् निमग्नाङ्गं पश्येच्चक्षुर्द्विरात्मनः”—इति ॥

अयमर्थः । त्रिषु श्रेषु सुतेष्वेको वेगवान् मध्यशरपातस्थानद्वत्वा
तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने
तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां
गोधो निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं
मध्यशरपातस्थानद्वच्छति । शरयाही च तस्मिन् प्राप्ते तदुत्तरं तोरण-
मूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति, तदा शुद्धो भवतीति । तदेव
स्पष्टीकृतं पितामहेन,—

“गन्तुंयापि च कर्तुंश्च समंगमनमज्जनम् ।

गच्छेत्तोरणमूलात्तु सत्त्यस्थानं जवी नरः ॥

तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् ।

गच्छेत्तोरणमूलं तु घतः स पुरुषो गतः ॥

आगतस्तु शरयाही न पश्यति यदा जले ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

जविनोश्च नरयोर्निर्द्धारणं कृतं नारदेन,—

“पश्चात्गतो धावकानां यौ स्थातामधिकौ जवे ।

तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात्”—इति ॥

निमग्नस्य स्थानान्तरगमने अशुद्धिमाह पितामहः,—

“अन्यस्यानविशुद्धिः” स्थादेकाद्वस्थापि दर्शनात् ।

स्थानादन्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेष्टितः”—इति ॥

एकाद्वदर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रेत्येण,

• इत्यमेव पाठः सर्वत्र । गमन्तु, अन्यस्यो न वि अः,—इति पाठ-
प्रतिभाति ।

“शिरोमाचन्तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका ।

अस्य प्रवेशने यस्य शृङ्खं तमपि निर्दिशेत्”—इति
विशेषस्मरणात् । कारणान्तरेणोन्मज्जने पुनरपि कर्त्तव्यम् ।

तदाह कात्यायनः,—

“निमज्ज्योत्प्लवते यस्य दृष्टयेत् प्राणिभिर्नरः ।

पुनस्तत्र निमज्जेत् दंगचिह्नविभावितः” —इति ॥

इति जलविधिः ।

अथ विषविधिः ।

तत्र प्रजापतिः । विषस्यापि प्रवक्ष्यामीति । विषं च वत्सना-
भादि पाद्यम् ।

“शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च”—इति ॥

वर्ज्यान्त्याह सएव,—

“चारितानि च जीर्णानि कृचिमाणि तथैव च ।

भूमिजानि च[†] सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“भृष्टं च चारितं चैव भूमिजां मिश्रितं तथा ।

कालकूटमलाबुधं विषं यत्नेन वर्जयेत्”—इति ॥

* निमज्जेत शृङ्गिचिह्नविभावितः,—इति शा० ।

† भूमिजानि,—इति शा० ख० ।

‡ धूपितं,—इति का० ।

कालस्य तेनैवोक्तः,—

“तोलपिलेष्टिते काले देयं तद्धि हिमागमे ।

नापराहे न मध्याह्ने न सन्ध्यायां तु धर्मवित्”—इति ॥

कालान्तरे त्वक्तप्रमाणदन्तं देयम् । तदाह सएव,—

“वर्षे चतुर्यवा भावा यौत्से पञ्चयवा स्यता ।

हेमन्ते सा सप्तयवा शरदन्त्या ततोऽपि हि”—इति ॥

विषञ्च दत्तश्रुतं देयम् । तदाह सएव,—

“विषस्य पलषड्भागान्नागो विंशतिमसु यः ।

तमष्टभागहीनन्तु शोथे दद्यात् दत्तश्रुतम्”—इति ॥

पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् । तस्य षष्ठो भागो दश मापाः, मापस्य दश यवाश्च भवन्ति । त्रियवत्वं च कृष्णलं, पञ्चकृष्णलको मापः । एको मापः पञ्चदशयवा भवन्ति । एवं दशानां मापाणां यवाः सार्द्धशतं भवन्ति । पूर्वे च दश यवाः । एवं षष्ठ्यधिकशतं यवाः पलस्य षष्ठो भागः । तस्मादिंशतितमो भागो अष्टयवाः । तस्याष्टमभागहीनः एकयवहीनः । तं सप्तयवं दत्तश्रुतं दद्यात् । दत्तञ्च विपात् त्रिंशद्गुणं पाक्षम् । तदाह नारदः,—

“प्रदद्यात्सोपवासाय देवब्राह्मणसन्निधौ ।

धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥

दिजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्यादिप्रः समाहितः”—इति ॥

प्राङ्निवाकः कृतोपवासां महेश्वरं मन्मूञ्च्य तत्पुरतो विषं स्थापयित्वा धर्मादिपूजां हवनान्तां पूर्ववदिधाय प्रतिज्ञापयन् शोथस्य

शिरसि निधाय विषमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रश्च पितामहेनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणा सृष्टं परीचार्यं दुरात्मनाम् ।

पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतम्भव ॥

मृत्युमूर्त्ते, विष, त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।

चायस्त्वेनं मरं पापास्त्येनास्यामृतम्भव”—इति ॥

कर्त्ता तु विषमभिमन्त्र्य भक्षयेत् । मन्त्रश्च याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणः पुत्र, सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।

चायस्मात्माद्भौशापात् सत्येन भव मेऽमृतम् ॥

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्विमर्शजम् ।

यस्य वेगैर्विना जीर्येत् शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

वेगो रोमाञ्चमाद्योरचयति विषजः स्वेदवह्नोपग्रोषौ

तस्योर्द्ध्वं तत्परौ द्वौ वपुषि च जनयेद्वर्णभेदप्रवेपौ ।

यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयनविवर्गतां कण्ठमङ्गं च हिक्कां

यष्टो निश्वासमोक्षौ वितरति च मृत्तिं सप्तमो भक्षकस्य”—इति ।

शोधस्तु कुहकादिभ्यो रक्षणीय इत्याह पितामहः,—

“चिराचं पञ्चराचं स्थात्पुरुषैः स्त्रैरधिष्ठितम् ।

कुहकादिभयाद्राजा रक्षयेद्विव्यकारिणम् ॥

ओषधीर्मन्त्रयोगांश्च मण्डीनथ विषापहान् ।

कर्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढोत्पन्नान् परीक्षयेत्”—इति ॥

शुद्धेः कालावधिमाह नारदः,—

“पञ्चतालगतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।

तदा भवति भंशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम्”—इति ॥

यावत् करतालिकाशतपञ्चकं, तावत् प्रतीक्षणीयमित्यर्थः । यत्तु
पितामहेनोक्तम्,—

“भक्षिते तु यदा स्वस्थो मूर्खाहर्दिविवर्जितः ।

निर्विकारो दिनस्थान्ते शुद्धन्तमपि निर्दिशेत्”—इति ॥

तदेतत् चतुर्मासाविषयम् ।

इति विषविधिः ।

अथ कोशविधिः ।

तत्र नारदः,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।

ग्रामविद्विर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम् ॥

पूर्वाह्णे सोपवासस्य खातमार्द्रपटस्य च ।

सशूकस्याव्यमनिनः कोशपानं विधीयते ।

इच्छतः अद्धानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ”—इति ॥

देवस्येति दुर्गाऽऽदित्यादयो याज्ञाः । पितामहोऽपि,—

“प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसूतिचयम् ।

पूर्वाह्णेन विधानेन पीतमार्द्रपटञ्च तम्”—इति ॥

पूर्वाह्णेनेति धर्मावाहनादि गोप्यग्निरसि पञ्चारोपणान्तमङ्गक-
लापं विधायेति । कारिणं नियुक्तं प्राङ्मुखं कृत्वा प्रसूतिचयं पाय-
येत् । तत्र विशेषो नारदेनोक्तः,—

“तमाह्वयाभिगमन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।

पथय न्यापयित्वा तु पाययेत् प्रसूतिचयम्”—इति ॥

स्नापनीयदेवानाह पितामहः,—

“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत् तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेत् चोरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तस्य* पाययेत्”—इति ॥

स्नापनीयप्रदेशविशेषमाह सएव,—

“दुर्गायाः पाययोच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ।
इतरेषान्तु देवानां स्नापयेदायुधानि तु”—इति ॥

शुद्धिकाशावधिमाह पितामहः,—

“चिराचात् सप्तराचाद्वा दिसप्ताहान्तथाऽपि वा ।
वैकृतं यत्र दृश्येत पापहृत्स्य तु मानवः ॥
तस्यैकस्य तु† सर्वस्य जमस्य यदि वा भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य विभावयेत्”—इति ॥

विष्णुः,—

“यस्य पश्येत् दिसप्ताहात् चिसप्ताहात् तथाऽपि वा ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापि वा ॥
तमशुद्धं विजानीयादिशुद्धं तद्विपर्यये”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“सप्ताहाभ्यन्तरे यस्य दिसप्ताहेन वा पुनः ।

* तस्य,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । गमन्तु, स्नापये, —इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ तस्यैकस्य न,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

रोगोऽग्निर्जातिमरणमर्थसंगोधनक्षयः ॥

प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य विद्यात्तस्य पराजयम्”—इति ॥

एतानि द्वित्रिसप्ताहाद्यवधिवचनानि द्रव्याल्पत्वमहत्त्वाभ्यामभि-
योगाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां वा व्यवस्थापनीयानि । अवधेरूर्ध्वं वैकृतदर्शने न
पराजय इत्याह नारदः,—

“ऊर्ध्वं तस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतं सुमहद्भवेत् ।

नाभियोज्यस्तु विदुषा हतकालव्यतिक्रमात्”—इति ॥

वृक्षसतिरपि,—

“सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्य किञ्चित् न जायते ।

पुष्पदारधनामां वा स शुद्धः स्यान्न संशयः”—इति ॥

इति कोशविधिः ।

अथ तण्डुलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितम् ।

चौर्यं तु तण्डुला देया भान्यचेति विनिययः”—इति ॥

चौर्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् । “ततश्चार्थस्य तण्डुलाः”—इति
धनविवादे कात्यायनेन दर्शितत्वात् । पूर्वचुर्यत्कर्त्तव्यं, तदाह सएव,—

“तण्डुलान् कारयेच्छुक्रान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।

मृणस्ये भाजने कृत्वा आदित्यस्याधतः शुचिः ॥

घानोदकेन मंमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादि पूर्वन्तु कृत्वा रात्रौ विधानतः”—इति ॥

धर्मावाहनादि हवनान्तं साधारणविधिना दिव्यस्य, पुरतः कृत्वा
वैतास्त्रानोदकेन तण्डुलानाञ्जुत्य प्रभातपर्यन्तं प्राङ्निवाकस्तथैव
स्थापयेत् । तदनन्तरकर्त्तव्यं तेनैव दर्शितम्,—

“प्रभाते कारिणो देवाः चिः कृत्वा प्राङ्मुखं तथा ।
प्राङ्निवाकसमाहृततण्डुलान् भक्षयेच्छुचिः ॥
शुद्धिः स्याच्छुक्लनिष्ठीवे विपरीते च दोषभाक् ।
श्रेणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते ॥
गात्रं च कम्पते यस्य तस्याशुद्धिं विनिर्दिशेत्”—इति ॥
इति तण्डुलविधिः ।

अथ तप्तमापविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तप्तमापस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।
कारयेदायसम्पात्रं त्रासं वा षोडशाङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलखातन्तु मृण्मयं वाऽय मण्डलम्”—इति ॥
मण्डलं वर्त्तुलम् । एवंविधपात्रं हततैलाभ्यां पूरयेत् । तथाच

सएव,—

“पूरयेत् हततैलाभ्यां विंशत्या वै पलैस्तु तत् ।
तैलं हतमुपादाय तद्ग्नौ पाचयेच्छुचिः ॥
सुवर्णमापकं तस्मिन् सुतप्ते निचिपेत्ततः ।
अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमापकम् ॥
कराग्रं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ॥

शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारा यदाऽङ्गुलि”-इति ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमाना समूहेनेत्यर्थ । केवल
गव्यघृततापने विशेषमाह सएव,—

“सौवर्णे रजते तास्ये आयसे मृण्मयेऽपिवा ।

गव्य घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचि ॥

सौवर्णीं राजतीन्ताम्रीमायसी वा सुग्रेधिताम् ।

सलिलेन सकृद्धौता प्रक्षिपेत् तत्र सुद्रिकाम् ॥

भ्रमदीचीतरङ्गाद्यो अनखस्पर्शगोचरे ।

परीचेदार्द्रपर्णेन सचित्कार सधोयकम्”-इति ॥

प्राङ्निवाको धर्मावाहनादि शोधयित्वा पच्यारोपणान्त कर्म
कृत्वाऽभिमन्त्रण कुर्यात् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शित,—

“परम्पविजममृत घृत, त्व यज्ञकर्मसु ।

दह पावक, पापन्तु हिमशीत शुचौ भव ॥

उपोषित तत घ्रातमार्द्रवाससमागतम् ।

यादयेन्मुद्रिका तान्तु घृतमध्यगता तथा”-इति ॥

शोधयन्तु, त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिमन्त्रं पठेत् । शुद्धिलिङ्गा
न्याह सएव,—

“प्रवेशन च तस्मात् परीचेयु परीक्षता ।

यस्य विस्फोटका न स्यु शुद्धोऽभावान्यथाऽङ्गुलि”-इति ॥

इति तप्तमाषविधि ।

अथ फालविधिः ।

तत्र दृढस्पतिः,—

“आयमं द्वादशपलघटितं फालमुच्यते ।

अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥

अग्निवर्णन्तु तस्योरो जिह्वया लेलिहेककृत् ।

न दग्धयेच्छुचिर्भूयात् अन्यथा तु स हीयते”—इति ॥

अत्रापि धर्मावाहनादिगोध्यग्निरःपचारोपणान्तं कार्यम् ।

इति फालविधिः ।

अथ धर्माधर्मविचारविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सौमकायसम् ॥

लिखेत् भूर्जं पटे वाऽपि धर्माधर्मौ* स्मितासितौ ।

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥

सितपुष्पस्तु धर्मः स्यात् अधर्मोऽसितपुष्पधृक् ।

पर्वविधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥

गोमयेन मृदा वाऽपि पिण्डौ कार्याौ समन्ततः ।

मृद्गाण्डकेऽनुपहिते* स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥

उपलिप्य शुद्धौ देवे देवप्राद्वणसन्निधौ ।

आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥

* नुपहितौ,—इति का० ।

धर्मावाहनपूर्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
 यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ॥
 अभियुक्तस्ततश्चैकं प्रगृहीताविलम्बितम्* ।
 धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मं तु स हीयते ॥
 एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम्”—इति ॥

सौसकायसमिति सौसकमिश्रायसम् ।

इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ।

इति क्रियापादः ।

अथ क्रमप्राप्तो निर्णयपादः कथ्यते ।

अत्र दृष्टव्यः,—

“धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाञ्जया ।
 चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धार्थविनिर्णयः ॥
 एकैको दिविधः प्रोक्तः क्रियाभेदात्मनीषिभिः ।
 अपराधातुरूपन्तु दण्डन्तु परिकल्पयेत् ॥
 प्रतिवादी प्रपद्येत यच्च धर्मस्य निर्णयः ।
 दिव्यैर्विशोधितस्सम्यग्निनयस्समुदाहृतः ॥
 प्रमाणनिश्चितो यस्तु व्यवहारः स लभ्यते ।
 वाक्कुलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः ॥
 अनुमानेन निर्णीतं चरित्रमिति कथ्यते ।
 देगम्यत्या द्वितीयस्तु तत्त्वविद्धिरुदाहृतः ॥

प्रमाणसमतायान्तु राजाज्ञा निर्णयः सूतः ।

शास्त्रसम्भाविविरोधेन चतुर्थः परिकीर्त्तितः”—इति ॥

संप्रहकारोऽपि,—

“उक्तप्रकाररूपेण स्वमतस्थापिता क्रिया ।

राज्ञा परीक्ष्या सभैश्च स्थाप्यौ जयपराजयौ ॥

सोऽर्थोऽन्यतमया चैव क्रियया सप्रसाधयेत् ।

भाषाऽक्षरसमं साध्यं स जयौ परिकीर्त्तितः ॥

असाधयन् साधयन् वा विपरीतार्थमात्मनः ।

दृष्टकारणदोषो वा यः पुनः स पराजितः”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“तन्तु प्रदण्डयेद्वाजा जेतुः” पूजां प्रवर्त्तयेत् ।

अजिताद्यापि दण्ड्याः सुर्वेदशास्त्रविरोधिनाः”—इति ॥

पूजाकरणमन्तरं कात्यायनः,—

“सिद्धेनार्थेन संयोज्यो वादौ सत्कारपूर्वकम् ।

लेख्यं स्त्रहस्तर्षयुक्तं तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“मध्ये यत् स्थापितं द्रव्यं चलं वा यदि वा स्थिरम् ।

पश्चात् तत्सोदयं दाप्यं जयिने पञ्चसंयुतम्”—इति ॥

पञ्चं जयपञ्चम् । तदाह दृष्टव्यः,—

“पूर्वात्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्नं यदा नृपः ।

प्रदद्याच्चयिने लेख्यं जयपञ्चं तदुच्यते”—इति ॥

धनदापनप्रकारे विग्रेषमाह* कात्यायनः,—

“राज्ञा तु स्वामिने विप्रं मान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।

देगाचारेण चान्यान्तु दुष्टान् मन्वीद्य दापयेत् ॥

रिक्वियनः सुददं वाऽपि हस्तेनैव प्रदापयेत्”—इति ॥

न केवलं स्वामिने धनदापनमात्रं, स्वयमपि दण्डं गृह्णीयादि-
त्याह नारदः,—

“अष्टमिकः मधमोऽयम् दौरात्याद्य प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृह्णीत्वा तन्तुविंशकम्”—इति ॥

एतदपि मन्त्रपञ्चअष्टमिकविषयम् । विप्रतिपन्नअष्टमिकविषये विष्णु-
राह । “उत्तमर्ण्यैद्राज्ञानमियात् तदिभावितोऽधमर्णोद्गमभागममं
दण्डं दद्यात् । प्राप्तार्थोत्तमर्णो विंशतितमम्”—इति । उत्तमर्णो-
धनदानं श्रुतित्वे दण्डत्वे । यदा तु राज्ञः प्रियोऽधमर्णोऽपलापबुद्ध्या
राज्ञे पूर्वं निवेदयति, तत्र दण्डविग्रेषमाह मनुः,—

“यः शोधयन् स्वच्छन्देन वेदयेद्वृत्तिक नृपे ।

स राज्ञर्णचतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्वृत्तम्”—इति ॥

यन्तु तेनैवोक्तम्,—

“यो यावन्निष्ठवीतार्थं मिथ्या वा ह्यभिवादयेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम्”—इति ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, धनदापने प्रकारविशेषमाह,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, उत्तमर्णस्य धनदानं श्रुतित्वेन न
दण्डत्वेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

तद्भूताधमर्णोत्तमर्णविषयम्* । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“निऋवे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत्समम्”—इति ॥

तद्विगुणदण्डपर्याप्तधनाभावविषयम् । मिथ्याऽभियोगिनस्तु अल्पा-
पर्याप्तधनस्यापि न तत्समं दण्डः । यदाह सएव,—

“मिथ्याभियोगाद्विगुणमभियोगाद्भुनं वहेत्”—इति ॥

धनाभावेऽपि, “आनृष्टं कर्मणा गच्छेत्”—इत्यनुकल्पो द्रष्टव्यः । † प्र-
थमतो निऋवं कृत्वा पद्यात्स्वयं सम्प्रतिपद्यते, तस्यार्द्धदण्डमाह व्यासः,—

“निऋवे तु यदा वादी स्वयं तत्प्रतिपद्यते ।

ज्ञेया सा प्रतिपत्तिस्तु तस्यार्द्धविनयः स्मृतः”—इति ॥

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् ।

दापयेद्भुनिकस्यार्थं दण्डलेखं च शक्तिः”—इति ।

तत्सहस्रप्राधान्याधमर्णविषयम् । विऋवविषये विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“निऋते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः ।

दाप्यः सर्वं मृपेणार्थं न प्राक्ष्यस्वनिवेदितः”—इति ।

नैकमनेकं प्रतिज्ञाकाले लिखितमभियुक्तं प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव
मिथ्येतदिति प्रतिजानीते, तदाऽर्थिना एकदेशभूहिरश्लादिविषये
प्रमाणादिभिः ‡ प्रत्यर्थी भावितः अङ्गीकारितः, तदा स सर्वं पूर्वलि-

* तद्भूताधमर्णोत्तमर्णविषयम्,—इति का० । भम तु, तत् सदृत्ताधमर्णो-
त्तमर्णविषयम्,—इति पाठ प्रतिपाति ।

† यत्र, यस्तु,—इति भवितुमुचितम् ।

‡ दण्डं देयं,—इति शा० ।

§ व्याक्रमयादिभिः,—इति का० ।

स्वितमर्थिने नृपेणार्थं दाप्यः । सर्व* भाषाकाले अर्थिनाऽनिवेदितयेत्,
पश्चात् निवेद्यमानो न ग्राह्यो नादर्त्तव्यो नृपेणेत्यर्थः । नारदोऽपि,—

“अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थस्थापलापिना ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते”—इति ।

ननु प्राचीनवचनानां प्रागुक्तार्थाभिधाने धर्मनिर्णयार्थं न
स्थात्, ह्यलानुसारेण तेषां व्यवहारनिर्णयाभिधायकत्वात् । सत्यं,
तथापि न दोषः । प्रागुक्तविषये व्यवहारनिर्णयस्य धर्मनिर्णयबाध-
कत्वात् । अतएव दृष्टस्यतिः,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि हीयते”—इति ।

यत्तु कात्यायनवचनम्,—

“अनेकार्थाभियोगे तु यावत्तत्साधयेद्भनम् ।

साक्षिभिस्तावदेवाप्तौ लभते साधितं धनम्”—इति ।

तत्पुत्रादिदेयपित्रादिच्छणविषयम् । तत्र हि बह्वनर्थानभियुक्तः
पुत्रादिर्न ज्ञायते इति वदन् निरुक्तवादी न भवतीति एकदेश-
विभावितन्यायस्य तत्राप्रवृत्तिः । दिव्ये जयपराजयावधारणदण्ड-
विशेषः कात्यायनेन दर्शितः,—

“अतार्द्धं दापयेत् शुद्धं, न शुद्धो दण्डभागभवेत् ।

विषे तोये ऊताशे च तण्डुले तप्तमापके”—इति ।

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, पूर्व,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† धर्मनिर्णयाधायकत्वात्,—इति शा० ।

‡ तदंश,—इति शा० । मम तु, इति वदन् तदंशनिरुक्तवादी,—इत्यादि
पाठः प्रतिभाति । तदंशस्य अभियोगविषयार्थांश्च,—इत्यर्थः ।

दिव्यक्रमादृण्डं प्रकल्पयेत्,

“सहस्रं षट्शतञ्चैव तथा पञ्चशतानि च ।

चतुस्त्रीन् द्वेकमेकन्तु हीन हीनेषु कल्पयेत्”—इति* ।

सपणविधाने† विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सपण्येद्विवादः स्त्राद्राजा हीनन्तु दापयेत् ।

दण्डश्च स्वपण्यैव धनिने धनमेवच”—इति ।

गारदोऽपि,—

“विवादे चोत्तरपणोऽद्वयोर्यस्तत्र हीयते ।

स पणं स्वकृत दाप्यो विनयं न पराजये”—इति ।

उक्तस्य दण्डस्य द्वैविध्यमाह सएव,—

“शारीर्यार्थदण्डस्य दण्डो वै द्विविधः स्मृतः ।

शारीरस्ताडनादिभ्यु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥

काकिन्यादियार्थदण्डः सर्वतस्तु॥ तथैवच ।

शारीरो दग्धा प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वनेकधा”—इति ।

दग्धेति न सङ्ख्यानियमार्थम् । बद्धविधस्य बन्धनाद्धकरण-
कर्मकरणबन्धनागारप्रवेशनताडनरूपस्य शरीरे विद्यमानत्वात् । तत्र
दग्धविधत्वं शारीरदण्डस्य दर्शयति मनुः,—

“दग्ग स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

* इति वचनात्,—इति मविगुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, सपण्यविवादे,—इति पाठ प्रतिभाति ।

‡ भ्रातातपोऽपि,—इति शा० ।

§ इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, चोत्तरपणे,—इति पाठ प्रतिभाति ।

॥ इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, सर्वेस्त्वान्त,—इति पाठ प्रतिभाति ।

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥

चक्षुर्नासा च कर्णौ च नरदेहस्तथैव च”—इति ।

द्विविध इत्युपलक्षणार्थम्,

“गिरसोमुण्डं दण्डस्तथा निर्वासनं पुरात् ।

ललाटे चाभिग्रस्ताङ्गः प्रयाणं गर्दभेन च”—इति

विध्यन्तरस्तत्वात् । याज्ञवल्क्यस्तु दण्डस्य चातुर्विध्यमाह,—

“वाग्दण्डस्तथ धिग्दण्डो धनदण्डो बधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समस्ता वा अपराधवशादितः”—इति ।

वाग्दण्डः परुषशापवचनात्मकः । धिग्दण्डो धिगिति भर्त्सनम् ।

समस्तानां योजने क्रममाह मनुः,—

“वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।

तृतीयं धनदण्डन्तु बधदण्डमतः परम्”—इति ।

व्यस्तानां योजने व्यवस्थामाह बृहस्पतिः,—

“स्त्र्योऽपराधे वाग्दण्डो धिग्दण्डः पूर्वसाहचरे ।

मध्यमे धनदण्डस्तु राजद्रोहे च बन्धनम् ॥

निर्वासनं बधो वाऽपि कार्यमात्महितैषिणा ।

व्यस्ताः समस्ता एकस्मान्* महापातककारिणाम्”—इति ।

पुरुषतारतम्येन व्यवस्थामाह सएव,—

“मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् ।

विवादिनो नरांश्चापि न्यायादर्थेन दण्डयेत् ॥

गुह्यं पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

* एकस्या,—इति का० । मम तु, एकस्मिन्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

विवादिनो नरांशान्यान् धिग्धनाभ्यां च दण्डयेत्”—इति ।

यत्तु शङ्खेनोक्तम् । “अदण्डौ मातापितरौ स्नातकपुरोहितौ परि-
ब्राजकवानप्रस्थौ जन्मकर्मश्रुतशीलशौचाचारवन्तश्च”—इति । यदपि
कात्यायनेन,—

“आचार्यस्य पितुर्मातुर्बान्धवानां तथैव च ।

एतेषामपराधे तु दण्डोनेव विधीयते”—इति ।

यश्च गौतमेन । “पङ्क्तिः परिहार्यो राज्ञाऽवध्ययादण्ड्यावहिः-
कार्यस्यापरिवाद्यस्यापरिहार्यश्च”—इति । तदेतत्, “सएव वज्र-
श्रुतो भवति । वेदवेदाङ्गविदाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलसदपेक्षस्त-
द्वृत्तिद्याष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतः त्रिषु कर्मस्त्रभिरतः सम-
याचारेष्वपि निविष्टः^(१)”—इति प्रतिपादितवज्रश्रुतविषयम् । यत्तु
पित्रादीनां दण्डविधानं मनुदण्डस्यतिथ्यामुक्तम्,—

(१) यत्र, अष्टचत्वारिंशत् संस्कारैः संस्कृत इत्यस्य, अष्टभिरात्मगुणै-
श्चत्वारिंशत् संस्कारैश्च संस्कृत इत्यर्थो बोध्यः । यस्मादनन्तरं गौतम-
एवाह । “अर्भाधानपुत्रवयनौ गन्तोन्नयनजातकस्मिन्नामकरणाह्नप्राशनं,
चौनोपनयनं, चत्वारि वेदप्रतानि, ज्ञान, सहधर्मचारिण्यो संयोग,
यज्ञानां यज्ञानामनुष्ठानं, देवपितृमनुष्यब्रह्मणामेतेषां चाष्टका, पार्व्व-
त्याङ्गथावण्यायहायणी चैवान्धयुजोति सप्त पाकयज्ञसंख्या, अग्न्या-
धेयमग्निश्च दर्शपूर्णमासौ आययणं चातुर्मास्यानि निरुद्धपशुबन्ध
सौचामण्योति सप्त हविर्यज्ञसंख्या, अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउकथ्य
योडशी वाजयेयोऽतिरात्र आसीर्योम इति सप्त श्रोमसंख्या, इत्येते
चत्वारिंशत् संस्काराः । अष्टाष्टावात्मगुणा, दया सर्वभूतेषु क्षान्ति-
रगस्त्या शौचमनायासो भङ्गजमकार्पणमस्पृहेति । यस्यैते न चत्वा-
रिंशत् संस्कारा न अष्टाष्टावात्मगुणा न स ब्रह्मण्यं सानोक्तं सायुज्यं
च गच्छति”—इति । त्रिषु कर्मेषु दानाध्ययनयागेषु । समयाचारा
यज्ञाध्ययनदानयाजनाध्यापनप्रतिग्रहाः ।

“पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति धर्मादिचलिताः स्वकात् ॥

अलिकपुरोहितामात्याः पुत्राः सम्बन्धिवान्धवाः ।

धर्मादिचलिता दण्डा निर्वास्या राजभिः पुरात्”—इति ।

तदेतच्छारीरार्थदण्डव्यतिरिक्तदण्डविषयम्,

“गृह्णन् पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत्”—इति

वक्तृत्वात् । ब्राह्मणस्य बध्दण्डो नैव कार्यः, किन्तु स बहिष्कार्य-

इत्याह कात्यायनः,—

“न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राष्ट्रात्वेन बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्”—इति ।

यस्तु बहिष्कारं नाङ्गीकारोति, तस्य चक्षियादिवदेव दण्ड-

इत्याह सएव,—

“चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शारीरं धनमंपुक्तं दण्डं धर्मं प्रकल्पयेत्”—इति ।

यत्तु गौतमेन । “न शारीरोब्राह्मणदण्डः”—इति । तदङ्गभङ्ग-

रूपदण्डनिषेधार्थम् ।

“न त्वङ्गभेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः”—इति

शारीतेनोक्तत्वात् । यत्तु ग्रह्येनोक्तम् । “वयाणामपि वर्णानाम-

पहारयध्वन्यक्रिया, विवामनधिकरणं ब्राह्मणस्य”—इति । तदकि-

ञ्चनब्राह्मणविषयम् । तथाच गौतमः । “कर्मवियोगविर्यापनविवाम-

नाङ्गकरणाद्यट्टौ”—इति । अट्टतिनिर्धनः । धनदानाममर्थ-

प्रत्याह मनुः,—

“क्षत्रविद्गृह्ययोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आनृष्यं कर्मणा गच्छेत् विप्रो दद्याच्छनैश्शनैः”—इति ।

कर्मकरणसामर्थ्यं तु कात्यायन आह,—

“धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।

अग्रज्ञौ बन्धनागारप्रवेशो ब्राह्मणादृते”—इति ।

मतुरपि,—

“स्त्रीबालोन्मत्तसृङ्गानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

शिशिष्ठाविन्नरज्वाद्यैर्विद्याभृपतिमर्दनम्”—इति ।

ब्राह्मणस्य बधस्याने मौण्ड्यं विदधाति मतुः,—

“मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥

न ब्राह्मणवधात् पापादधर्मो विद्यते कश्चित् ।

तस्मादस्य बधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

ललाटाङ्गो ब्राह्मणस्य मान्यो दण्डो विधीयते ।

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो बधमर्हति ॥

निर्वासनाङ्ककरणे मौण्ड्यं कुर्यान्नराधिपः”—इति ।

अङ्कने च विप्रो नारदेन दर्शितः,—

“गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये ॥ शपदं कार्यं ब्रह्महृष्टशिराः पुमान्”—इति ।

अङ्कनं च दण्डादिषु कर्तव्यम् ।

“ब्राह्मणस्यापराधे तु चतुर्थ्वैव विधीयते ।

गुस्तल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥

दत्तरेपान्तु वर्णानामङ्गनं नात्र कारयेत्”—इति ।

न केवलं सभ्यादीनामेव दण्डः, किन्तु जयिनोऽपीत्याह
ब्रह्मसूत्रिः,—

“निश्चित्य वज्रभिः सार्द्धं ब्राह्मणैः शास्त्रपारगैः ।

दण्डयेज्जयिना साकं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम्”—इति ।

जयलोभादिना व्यवहारस्य अन्यथा करणे जयिषहिताः सभ्याः
प्रत्येकं विवादपराजयनिमित्तादर्घ्यमात्* द्विगुणं दण्ड्याः । यदा पुनः
साक्षिणे दोषेण व्यवहारस्यान्यथान्नं, तदा साक्षिण एव दण्ड्या न
सभ्यादय इत्यर्थः । यः पुनन्यांयतो निर्णीतमपि व्यवहारं मौढ्या-
दर्धम् इति मन्यते, तस्मत्याह नारदः,—

“तौरितं चागुगिष्टञ्च यो मन्येत विधर्मवित् ।

द्विगुणं दण्डमास्त्राय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विवादपराजयनिमित्तादर्घ्यात्,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

यस्तु पापमजित्वा च* पातयेद्विगुणं दमम्”—इति ।

तौरितानुशिष्टयोर्भेदं कात्यायनेन स्पष्टीकृतम्,—

“असत्सदिति यं पक्षं सभ्यैर्वा चोऽवधार्यते ।

तौरितं सोऽनुशिष्टस्तु साधिवाक्यात् प्रकीर्तितम्”—इति ।

यत्पुनर्मनुमोक्तम्,—

“तौरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

कृतं तद्वर्तमानं विद्यान् तद्वृत्तयोऽपि वर्त्तयेत्”—इति ।

तत्स्वीकृतत्वादिनिवृत्तिहेत्वभावविषयम् । स्थितिदिविषये पुनर्थव-

धारं प्रवर्त्तनीयम् । तदाह नारदः,—

“स्त्रीषु राज्ञौ बहिर्गामादन्तर्वैश्वरातिषु ।

व्यवहारं कृतोऽप्येव पुनः कर्त्तव्यतामियात्”—इति ।

बलात्कारादिना कृतोऽपि व्यवहारो निवर्त्तनीय इत्याह

पाञ्चवक्त्रः,—

“बलौपधिविनिर्द्वन्द्वान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारवहिः प्रवृत्तं तथा”—इति ।

कृत्तवैगुण्येऽपि पुनर्थवहाराभिद्धिमाह ऋषेः,—

“मन्तोऽन्तार्त्तव्यसनिवासभीतादियोजितम् ।

अथवद्वृत्ततथैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

आदिशब्देन वृद्धादिप्रयुक्तव्यवहारो गृह्यते । तथाच मनुः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पुनर्जित्वा च तं पापम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† तद्वृत्तयोनिवर्त्तयेत्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समोचनः ।

“मत्तोन्मत्तात्तव्यमनिवालेन स्वविरेण वा ।

असंबद्धतयैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पुरराष्ट्रविरुद्धं यद्य राज्ञा विवर्जितः ।

असंबद्धो भवेदादो धर्मविरुद्धाद्यतः”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“राज्ञा विवर्जितो यस्तु स्वयं पौरविरोधकृत् ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतौनां तथैवच ॥

अन्ये वा ये पुरषाममहाजनविरोधकाः ।

अनादेयान्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः”—इति ।

स्ववाक्यजितस्य तु न पुनर्याय इत्याह नारदः,—

“साक्षिमभ्यावमन्त्रानां दूषणे दर्शनं पुनः ।

स्ववाचैव जितानान्तु भोक्तः पौमर्भवो विधिः”—इति ।

अन्यामपि निवर्त्तनीयव्यवहारानाह मनुः,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यच्च वाऽप्युपधिं पण्येत्तत्सुत्रे विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

परकीयधनप्राप्तौयत्नहेतुभावे धारितकादिना प्राप्तियोगः ।
आधमनमाधिः । योगे आधमनं योगाधमनम् । एवं क्रीतमित्यत्रापि
योगम् । यमोऽपि,—

“बलाद्वृत्तं बलाद्वृत्तं बलाद्यापि विमेषिणम् ।

मराण् बलवृत्तान्यान् निवर्त्तयानाह वै मनुः”—इति ।

सात्यायनोऽपि,—

“उन्मत्तेनैव मत्तेन तथा वाचान्तरेण* वा ।

यद्वक्तं यत्कृतं वाऽपि प्रमाणं नैव तद्ववेत् ।

यद्वाचः कुरुते कार्यमस्वतन्त्रस्तथैवच ।

अकृतं तदपि प्राज्ञः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥

गर्भस्यसदृशो ज्ञेयः अष्टमादत्तराष्ट्रिः ॥

बाह्य आपोऽंशद्वयात् पौगण्ड्येति कथ्यते ॥

परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितराकृते ।

जीवतोर्म स्वतन्त्रः स्याज्ज्वर्याऽपि समन्वितः ॥

तयोरपि पिता श्रेयान् वीजप्राधान्यदर्शनात् ।

अभावे वीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः”—इति ।

केपुचित् कार्यविशेषेषु स्त्रीणामस्वातन्त्र्यमित्याह हारीतः,—

“दाने वाऽधमने वाऽपि धर्मार्यं वाऽविशेषतः ।

आदाने वा विसर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति”—इति ।

नारदः,—

“अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।

अस्वतन्त्रः सतः शिष्य आचार्यं तु स्वतन्त्रता”—इति ।

अत्रास्वतन्त्रकृतव्यवहारनिवर्त्तनं स्वतन्त्रानुमत्यभावविषयं वेदि-
तयम् । तथाच नारदः,—

“एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ।

पुत्रः पत्युरभावे वा राजा वा पतिपुत्रयोः ॥

तत्र दासकृतं कार्यं न कृत परिचरते ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वादान्तरेण,—इति पाठः प्रतिभाति ।

अन्यत्र स्वामिसन्देशात् न दासः प्रभुरात्मनः ॥

पुत्रेण वा कृत कार्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः ।

तदप्यकृतमेवाहुर्दासः पुत्रश्च तौ समौ”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न चेन्नृहदासानां दासाधमनविक्रयाः ।

अस्वतन्त्रकृता सिद्धिं प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः ॥

प्रमाणं सर्वएवैते पश्यानां क्रयविक्रये ।

यदि स व्यवहारन्ते कुर्वन्तो ह्यनुमोदिताः ॥

चेचादीनां तथैव शुभ्रांता भ्रातृसुतः सुतः ।

निस्पृष्टाः कृत्यकरणे गुरुणा यदि गच्छति”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“स्वस्वामिना नियुक्तस्तु धनमस्यापलापयेत्” ।

कुसीदकृषिवाणिज्ये निस्पृष्टार्थस्तु स स्वतः ॥

प्रमाणं तत्कृतं सर्वं स्वाभास्ताभ व्ययोदयम् ।

स्वदेशे वा विदेशे वा न स्वातन्त्र्यं विसर्गदेत्”—इति ।

अनुमत्यभावेऽपि कुटुम्बभरणार्थं अस्वतन्त्रकृतं नान्यथा कर्तुमर्हं
तीत्याह मनु,—

“कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत्” ।

• इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यः स्वामिना नियुक्तस्तु धनमप्यपलापने,—
इति यस्यान्तरोक्षस्तु पाठः समीचीनः ।

† कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि,—इत्यादि का० । कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यव-
हारं समाचरेत्,—इति यस्यान्तरोक्षः पाठस्तु समीचीनः ।

स्वदेशे वा विदेशे वा तत्रायं न विचारयेत्”—इति ।

प्रकृतिस्वतन्त्रकृतं कार्यं सिध्यति, नाप्रकृतिस्वकृतम् । तथाच नारदः,—

“कुलज्येष्ठस्तथा ज्येष्ठः प्रकृतिस्वयं यो भवेत् ।

तत्कृतं स्यात् कृतं कार्यं नास्वतन्त्रकृतं कृतम्”—इति ।

स्वतन्त्रप्रकृतिस्वकृतमपि कार्यं कश्चिन् सिध्यतीत्याह कात्या-
यनः,—

“सुतस्य सुतदाराणां दासीत्वं तनुग्रामने ।

विक्रये चैव दाने च स्वातन्त्र्यां न सुते पितुः”—इति ।

एवं ग्रास्तोक्तमार्गेण निर्णयं कुर्वतो राज्ञः फलं दर्शयति
वृहस्पतिः,—

“एवं ग्रास्तोदितं राजा कुर्वन्निर्णयपालनम् ।

वितत्येह यशो लोके महेन्द्रसदृशो भवेत् ॥

साक्षिणस्यानुमानेन प्रकुर्वन् कार्यनिर्णयम् ।

वितत्येह यशो राजा ब्रह्मस्थाप्नोति विष्टपम्”—इति ।

इति निर्णयपादः समाप्तः ।

* न स्वतन्त्रकृतं,—इति का० ।

† वशित्वं,—इति का० ।

‡ विततं च,—इति का० ।

§ इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, साक्षिणिष्यानुमानेन,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

अष्टादशपदोपयोगिनी व्यवहारमातृका निरूपिता ।
अथेदानीमष्टादशपदान्यनुक्रमेण निरूप्यन्ते ।

तत्र दृहस्यति,—

“पदानां सहितस्त्रेष व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विवादकारणान्यस्य पदानि गृह्यताधुना ॥

अष्टादानप्रदानानि* द्यूताङ्गानादिकानि च ।

क्रमशः सम्प्रवक्ष्यामि क्रियाभेदाय तत्त्वतः”—इति ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टेन अष्टादानाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते । तत्र
अष्टादानं सप्तविधम् । तदाह नारदः,—

“अष्टं देयमदेयञ्च येन यच्च यथा च यत् ।

दानग्रहणधर्माश्च अष्टादानमिति स्मृतम्”—इति ।

तत्राधमर्णं पञ्चविधमीदृशमृण देयमीदृशमदेयमनेनाधिका-
रिणा देयमस्मिन्समये देयमनेन प्रकारेण देयमिति । उत्तमर्णं
द्विविधं, दानविधिरादानविधयेति । तत्र दानविधिपूर्वकत्वादि-
तरेषां तत्रादौ दानविधिरुच्यते । तत्र दृहस्यति,—

“परिपूर्णं गृहीत्वाऽपि दृष्टेवां साधु सप्रकम् ।

लेख्यादृढं साक्षिमदा अष्टं दद्याद्भूनी मदा”—इति ।

दृष्टेः परिपूर्णत्वं सदृष्टिकमूलद्रव्यपय्याप्तता । दृष्टिप्रभेदाय
दृहस्यतिना निरूपिता,—

“दृष्टियत्तुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽप्यैः प्रकीर्तिता ।

* इत्यमेव पाठः शब्दच. सप्तानु, अष्टादानप्रदानानि,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यद्विधाऽस्मिन्माख्याता तत्त्वतस्तान् निबोधत* ॥

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतः परा ।

कारिता च शिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैवच ॥

कायिका कर्षासंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका ।

वृद्धेष्टद्विचक्रवृद्धिः कारिता लृणिना कृता ॥

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता ।

गृह्यात् स्तोमः सदः चेवात्^(१)भोगलाभः प्रकीर्तितः"—इति ।

वृद्धेस्तु परिमाणं मतुनोक्तम्,—

“अग्नीतिभागं गृह्णीयान्मासि वार्धुपिकः ग्रते”—इति ।

वृद्धयं निष्कृते प्रयुक्ते सपादनिष्कपरिमितां वृद्धिं मासि
मासि गृह्णीयात् । एतत्सबन्धकविषयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अग्नीतिभागोवृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धकै ।

वर्षकमाष्टतद्विचतुःपञ्चकमन्यथा ॥

मासस्तु वृद्धिं गृह्णीयात् वर्षानामनुपूर्वशः”—इति ।

सलग्नकप्रयोगे व्यासः,—

“सबन्धे भाग आग्नीतः पष्ठो भागः सलग्नके ।

निराधाने दिक्कृतं मासलाभ उदाहृतः”—इति ।

पक्षीत्यभेदैर्वृद्धेः परिमाणान्तरमाह याज्ञवल्क्यः,—

* तत्त्वतस्तान् निबोधत,—इति का०

(१) स्तोमोऽत्र गृह्णवायनिमित्तकं माटकम् । सदः क्षेपभवं यज्ञादि,—
इति चण्डेश्वरेण व्याख्यातम् ।

“कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्”—इति ।

कान्तारगाः दुर्गमवर्त्मगन्तारः, ते प्रतिमासन्दशकं शतं द्युः ।
सामुद्रास्तुमुद्रगन्तारः विंशकं शतं द्युरित्यर्थः । कारितायां तु न
नियम इत्याह सएव,—

“दद्युर्वा स्त्रुतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु”—इति ।

सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः । सबन्धके अबन्धके सर्वासु जातिषु-
क्षमर्णानुभूतास्तु स्वाभ्युपगतां वृद्धिं द्युः । कश्चिदमङ्गीकृताऽपि
वृद्धिर्भवति । तदाह विष्णुः,—

“यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं दास्यामीति च सामकम् ।

न दद्यात्सोभतः पद्यात् स तस्यात् वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

मममेव सामकम् । प्रतिदिनकालावधिमङ्गीकृत्य गृहीतम-
वृद्धिकं धनं यदि न प्राग्ददाति, तदा अवधेरनन्तरकालादारभ्य
वर्द्धतएवेत्यर्थः । कालावधिमनङ्गीकृत्य स्वीकृतस्य धनस्य पण्मासा-
दूर्ध्वं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः,—

“न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां या त्वनाकारिता कश्चित् ।

अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सराह्णादिवर्धते”—इति ।

याचितकं गृहीत्वा देशान्तरगमने कात्यायनः,—

“यो याचितकमाढाय तमदत्ता दिशं प्रजेत् ।

ऊर्ध्वं संवत्सराक्षस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते तु सएवाह,—

“होतारमदत्ता यो याचितस्तु दिशं प्रजेत् ।

ऊर्ध्वं मासपयाक्षस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

ह्यलोद्धारं, याचितकमादायेत्यर्थः । यस्तु याचितकं गृहीत्वा
देशे एव स्थितोऽपि याचितकं न प्रयच्छति, तं प्रत्याह सएव,—

“स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यादयाचितः कश्चित् ।

तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तश्च दापयेत्”—इति ।

ततः, प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः ।

“याच्यमानं न वर्द्धेत यावच्च प्रतियाचितम् ।

याच्यमानमदत्तश्चेत् वर्द्धते पञ्चकं प्रतम्”—इति ।

निवेपादावपि सएव,—

“निचिभं वृद्धिग्रेपञ्च क्रयविक्रयएवच ।

याच्यमानमदत्तं चेत् वर्द्धते पञ्चकं प्रतम्”—इति ।

गृहीतपण्यमौख्यमर्पणविषये तु सएव,—

“पण्यं गृहीत्वा यो मौख्यमदत्तैव दिग्गं व्रजेत् ।

स्तुचयस्योपरिष्टात्तद्वनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेन
दर्शितः,—

“पण्यमूख्यं भूतिर्न्यासो दण्डो यस्य प्रकल्पितः ।

वृथादानाचिकपण्यं वर्द्धते नाविवक्षितम्”—इति ।

वृथादानं, गटादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आचिकपण्यं धूतद्रव्यम् ।
विवक्षितं अनाकारितम् । पण्यमूख्यस्य वृद्धाभावः, प्रवासप्रतियाचना-
भावे । न्यासस्य तु वृद्धाभावः, यथाऽवस्थाने प्रतियाचनाभावे च ।

अन्यथा कात्यायनवचनविरोधापत्तेः । सम्भर्त्ताऽपि,—

“न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निचिभे च यथास्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभात्ये च यदि न स्यात्स्वयं कृता”—इति ।

यथास्थिते निक्षेपे व्यक्त्यन्यथाकरणरहिते । दातुं योग्यम-
योग्यञ्चेति सन्दिग्धे । प्रातिभात्ये ऋणप्रत्यर्पणादौ । कात्यायनोऽपि,—

“कर्मसंस्थासवद्यूते पण्यमूल्ये च सर्वदा ।

स्त्रीशूक्रेषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभात्यगतेषु च”—इति ।

सर्वदेति प्रतियाचनादेः परस्तादप्यकृता वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः ।
पण्यमूल्ये कात्यायनवचनविरोधः पूर्वमेव परिहृतः । व्यासोऽपि,—

“प्रातिभात्यं भुक्तवन्धमगृहीतञ्च दिक्षतः ।

न वर्द्धते प्रपन्नः स्यादथ शूक्तं प्रतिश्रुतम्”—इति ।

भुक्तवन्धग्रहणं निक्षेपोपायने यथा वृद्धिर्देया, तथा गोप्यभोगे
वृद्धिर्न देयेत्येवमर्थम् । “भुक्ताधिर्न वर्द्धते”—इति गौतमस्मरणात् ।
अगृहीतं च दिक्षतः,—इति कृतवृद्धापवादः, अकृतवृद्धापवादप्रसङ्गा-
दुक्तः । कृतवृद्धापवादश्च याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“दीयमानं न गृह्णाति नियुक्तं यत्स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्यापितं तस्यावर्द्धते न ततः परम्”—इति ।

प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य परम् ।
वृद्धिद्रव्यभेदानाह याज्ञवल्क्यः,—

“मन्ततिभ्यु पशुस्त्रीणां रमस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यद्विरण्णानां चतुस्त्रिंशद्दिगुणा परा”—इति ।

पशुस्त्रीणां मन्ततिरेव वृद्धिः । रमस्य तैन्नष्टतादेः सहकृतया
वृद्ध्या वर्द्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा । नातः परं वर्द्धते । वस्त्रधान्य-
द्विरण्णानां यथाक्रमं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा च परा वृद्धिः ।

यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् । “द्विगुणं त्रिगुणं चिगुणं धान्यं धान्येनैव रमा
व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुलाद्यतमष्टगुणम्”—इति । यच्च
मनुनोक्तम्,—

“धान्ये शदे लवे वाद्यो नान्तिकमति पञ्चताम्”—इति ।

शदः छेचफलं पुष्पमूलफलानि । लवो मेपोर्णाचमरीकेगादिः ।
वाद्यो वल्लीवर्धतुरगादिः । धान्यशदलववाद्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं
नान्तिकमतीति ।

“उक्ताऽप्यष्टगुणा शके बीजेचौ षड्गुणा सृता ।

लवणे कुप्यदमघेषु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥

गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिका”—इति ।

कुप्यन्तपुष्पीमकम् । तदेतत्सर्वमधमर्णयोग्यताऽनुसारेण दुर्भिन्ना-
दिकालवशेन व्यवस्थापनीयम् । देशभेदेनापि परां वृद्धिं दर्शयति
नारदः,—

“द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथाऽस्मिंश्च चतुर्गुणम् ।

तथाऽष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशेऽवतिष्ठते”—इति ।

देयमृणं वर्द्धमानं चिरकालावस्थितं कचित्रिगुणं कचिच्चतुर्गुणं
कचिदष्टगुणं भवतीत्यर्थः । वशिष्ठोऽपि,—

“वज्रमुक्तिप्रवालानां रत्नस्य रत्नतस्य वा ।

द्विगुणा दीयते वृद्धिः कृतकालानुसारिणी ॥

ताम्रायःकांस्यरौतौनान्तपुष्पस्त्रीमकस्य च ।

त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः कालास्त्रैरकृतस्य तु”—इति ।

मुक्तिरिति मुक्ताफलं लक्ष्यते, वज्रमाहवर्ध्यात् । व्यासोपि,—

“शाककार्पासबीजेचौ षड्गुणा परिकीर्त्तिता ।

वदन्यष्टगुणान् काले मद्यस्त्रेहरसासवान्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पियाम् ।

वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य सप्तगुणस्य च”—इति ।

यत्र वृद्धिविशेषो न श्रूयते, तत्र द्विगुणैव । तथाच विष्णुः ।

“अनुक्तानां द्विगुणा”—इति । अयं च वृद्ध्युपरमः सङ्गमयोगे सङ्ग-
दाहरणे च वेदितव्यः । तथाच मतुः,—

“कुसुद्वृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सङ्गदाहिता”—इति ।

उपचयायं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसुदं, तस्य वृद्धिः कुसुद्वृद्धिः । द्वैगुण्यं
नात्येति नातिक्रामति । यदि सङ्गदाहिता सङ्गमयुक्ता । पुरुषान्तर-
संक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे, तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकशेषाभ्यां*
प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववत् वर्द्धते । सङ्गदाहतेति पाठे
श्रमैः श्रमैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिषंवत्सरं वाऽधमणादाद्यत्य द्वैगुण्य-
मत्येत्येति व्याख्येयम् । गौतमोऽपि । “चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य”—
इति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशेन प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमो-
ऽभिप्रेतः । चिरस्थाने,—इति निर्देशाच्छ्रमैः श्रमैः वृद्धिपक्षे द्वैगु-
ण्यातिक्रमोऽभिमतः । उक्तस्य वृद्ध्युपरमस्य कचिद्द्रव्यविशेषेऽपवादमाह
वृद्धस्पतिः,—

“दण्डकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वचर्मास्त्रिवर्षणाम् ।

हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्तते”—इति ।

किण्वः सुराद्रव्योपादानभूतो मलविशेषः । चर्मा वाणादिनिवारकफलकः । वर्षं तनुचम् । हेतिरायुधम् । पुष्पफलयोर्दृढानिवृत्तिरत्यन्तसमृद्धाधमर्णविषयः । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः पूर्ववदिज्ञेयः । वशिष्ठोऽपि,—

“दण्डवर्मास्त्रिगुणाणां मृण्मयानां तथैव च ।

अथवा वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“शिखावृद्धिं कायिकाञ्च भोगलाभं तथैव च ।

धनौ तावत्समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितम्”—इति ।

तदेवं, परिपूर्णं गृहीत्वाऽऽधिमित्यञ्च आधेः परिपूर्णत्वनिरूपणप्रसङ्गागता सविशेषा वृद्धिर्निरूपिता ।

इदानीमाधिर्निरूप्यते ।

तत्र नारदः,—

“अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो दित्तचणः ।

शतकालोपनेयस्य यावद्देयोद्यतस्तथा ॥

स पुनर्द्विविधः प्रकृतौ शोणोभोग्यस्तथैव च”—इति ।

गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णोत्तमर्णे अधिक्रियते

आधीयते इत्याधिः । कृतकाले आधानकालएवैतद्विसाद्यवध्य-
माधिर्नया भोक्ष्यते, अन्यथा तवैव भविष्यतीत्येवं निरूपितकाले ।
उपरिष्ठात्सेवनीय इत्यर्थः* । यावद्देयोद्यतः, गृहीतधनप्रत्यर्पणावधि-
निरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः, भोग्यः फलभोग्यादिः ।
वृद्धस्तिरपि,—

“आधिर्वन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तस्तुर्विधः ।

जङ्गमः स्थावरस्यैव गोप्योभोग्यस्तस्यैव च ॥

यादृच्छिकः सावधिसु लेख्यारूढोऽयं साक्षिमान्”—इति ।

आधिर्नाम बन्धः । स द्विविधः, गोप्यो भोग्यश्च । पुनस्यैकैकग्री-
द्विविधः, जङ्गमः स्थावरस्येत्येवं चतुर्विधः । पुनरपि प्रत्येकं द्विविधः,
यादृच्छिकः सावधिस्येति । यावद्दृष्टव्यं न ददामि तावदयमाधि-
रित्येवं कालविशेषावधिगूढतया कृतो यादृच्छिकः । कृतकालोप-
नेयः सावधिः । पुनश्च लेख्यारूढः साक्षिमानिति द्विविधः । भर-
द्वाजः प्रकारान्तरेणाधेष्टातुर्विध्यमाह,—

“आधिसुतुर्विधः प्रोक्तो भोग्यो गोप्यस्तस्यैव च ।

अर्थप्रत्ययहेतुश्च चतुर्थस्वाज्ञया कृतः ॥

आवणात्पूर्वलिखितो भोग्याधिः श्रेष्ठ उच्यते ।

गोप्याधिसु परेभ्यः खन्दता यो गोप्यते गृहे ॥

अर्थप्रत्ययहेतुर्यं अर्थहेतुः स उच्यते ।

आज्ञाधिर्नामयो राजा संशदि लाजया कृतः”—इति ।

* स विनेय इत्यर्थः,—इति शा० ।

आवर्णं संसदि प्रकाशनम् । आधिग्रहणानन्तरं नाशविकारा-
द्योद्यया न भवन्ति, तथा पालनीय इत्याह हारीतः,—

“बन्धं यथा स्थापितं स्थात्तथैव परिपालयेत् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा तद्व्यतिक्रमात्”—इति ।

दृष्टव्यतिरपि,—

“न्यासवत्परिपाल्योऽसौ वृद्धिर्नश्येत्तथाऽहते ।

भुक्ते वाऽसारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ।

बहुमूल्यं यत्र नष्टमृणिकं न च तोषयेत् ॥

दैवराजोपघाते च यत्राधिर्नाशमाप्नुयात् ।

तत्राधिं दापयेद्दृष्टान् सोदयं धनमन्यथा”—इति ।

तथाच व्यासः,—

“दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनां कश्चित् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा नाशमाप्नुयात् ॥

प्लुणं दाप्यन्तु तत्राग्रे बन्धनान्यमृणं तथा”—इति ।

आधेरसारत्वेऽप्येवमनुसन्धेयम् । तथाच नारदः,—

“रक्षमाणोऽपि यश्चाधिः कालेनेयादसारताम् ।

आधिरन्योऽथवा कार्यो देयं वा धनिने धनम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आधेः स्वीकरणात्सिद्धौ रक्षमाणोऽप्यसारताम् ।

यातयेदन्य आधेयो धनभावा धनी भवेत्”—इति ।

अयमर्थः । आधेर्गोप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणात् ग्रहणात् उप-

भोगाच्चाधियहणसिद्धिः, न साचिलेख्यमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण ।
तदाह नारदः,—

“आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरस्वोभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा”—इति ।

एवं च सति, या स्त्रीकारान्ता क्रिया पूर्वा, सा बलवती; या
पूर्वाऽपि स्त्रीकारादिरहिता, सा न बलवतीत्युक्तं भवति । आधिः
प्रयत्नेन रत्नमाणोऽपि कालादिवशेन यद्यसारताङ्गतस्तदाऽन्य आधेयः ।
अथ वा धनिने धनं देयम् । आधिसिद्धौ भोगएव प्रमाणमित्याह
विष्णुः—

“द्वयोर्निर्दिष्टयोराधिर्विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य वलात्कारं विना कृता”—इति ।

द्वयोरपि भुक्तस्याह दृढस्यतिः,—

“क्षेत्रमेकद्वयोर्वन्धे यदुक्तं समकालिकम् ।

येन भुक्तं भवेत्तस्य तत् तत्सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“तुल्यकाले विमृष्टानां लेख्यानामाधिकर्मणि ।

येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्बलवत्तरा”—इति ।

भोगाधिप्रेषे सएवाह,—

“यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ ।

विभज्याधिः समन्तेन भोक्तव्य इति निश्चयः”—इति ।

द्वयोरेकमाधिं कुर्वतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“आधिमेकं दयोः कृत्वा यथेका प्रतिपद्भवेत् ।

तयोः पूर्वकृतं याच्यं तत्कर्त्ता दण्डभाग्यवेत्”—इति ।

प्रतिपदिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः । आधिविशेषे दण्डविशेषमाह विष्णुः । “गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्य आधिकृत्या तस्मादनिर्मा-
द्यान्यस्य यः प्रयच्छेत्तु वध्यः । कृतां चेत्, षोडशसुवर्णं दण्डः,—
इति । साक्षिलेख्यसिद्धोर्लेख्यसिद्धिर्वलवतीत्याह कात्यायनः,—

“आधानं विक्रयो दानं लेख्यसाक्षिकृतं यदा ॥

एकक्रियाविरुद्धन्तु लेख्यं तत्रापहारकम्”—इति ।

लेख्यसिद्धत्वाविशेषेऽपि स एवाह,—

“अनिर्दिष्टं निर्दिष्टमेकं च विलेखितम् ।

आकाशभूतमादाय अनादिष्टं च तद्भवेत् ॥

यद्यद्वददाऽस्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिष्टेत्”—इति ।

अयमर्थः । आधातुराधानकाले यदिद्यमानं धनं निरूपित-
स्वरूपं च, तद्धनमाधित्वेनादिष्टं, तच्चिर्दिष्टमित्युच्यते । तद्विपरीतन्तु
धनमाधित्वेन कस्यमानमनिर्दिष्टमिति निर्दिष्टेदिति । निर्दिष्ट-
त्वाविशेषे याज्ञवल्क्यः,—

“आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा”—इति ।

एकमेव चेचमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याधाय
किमपि गृह्णाति, तत्र पूर्वस्यैव तत्चेचमभवति नोत्तरस्य । एवं प्रतिग्रहे
क्रये च योजनीयम् । अष्टादिपूत्तरक्रियायाः प्रावक्ष्यमाणं स एव,—

“सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया”—इति ।

यथेकं चेचमेकस्याधिं कृत्वाऽन्यस्य विक्रीणीते, तत्राह वसिष्ठः,—

“य पूर्वात्तरमाधाय विक्रीणीते तु ॥ पुन ।

किमेतयोर्वलीय स्यात् श्रोक्तेन बलवत्तरम्”—इति ।

आध्यादीना यौगपद्येऽप्याह सएव,—

“कृत यत्रैकदिवसे दानमाधानविक्रयम् ।

अद्याणामपि सन्देहे कय तत्र विचिन्तयेत् ॥

अयोऽपि तद्धन धार्यं विभजेयुर्यथाऽशत ।

उभौ क्रियानुसारेण त्रिभागोन प्रतिगृही” —इति ।

एतदाधितोऽप्यधिकर्णिकविषयम् । ऋणपर्याप्ताधिनाग्रे लाह

नारद,—

“विनष्टे मूलनाश स्यात् दैवराजकृतादृते”—इति ।

वज्रमूल्याधिनाग्रे धनिक समर्पयेदित्युक्तम् । तत्र विशेषमाह

मनु,—

“मूलेन तोषयेदेनमाधिलेनोऽन्यथा भवेत्”—इति ।

गोप्याधिभोगे लाभहानिमाह याज्ञवल्क्य,—

“गोप्याधिभोगे नो वृद्धि शोपकारेऽप्य हापिते ।

नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते”—इति ।

अयमर्थः । गोप्यस्याधे समयातिक्रमेण भोगे सति महत्यपि वृद्धिर्दातव्या । शोपकारे सवृद्धिके भोग्याधौ हापिते व्यवहारा-
क्षमत्वं प्रापिते सति न वृद्धिः । गोप्याधिर्विकारः प्रापितः, पूर्वव
त्त्वा देयः । विनष्टश्चेदात्यन्तिकनाशः प्राप्तश्चेत्तन्मूल्यादिद्वारेणैव
निवेद्य । गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरित्येतद्वलात्कारभोगविषयम् । अत-
एव मनु —

“न भोक्तव्यो वलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिसृजेत्”—इति ।

वचनादिना आधिभोगे भोगानुसारेण लाभद्रव्यस्य नाशमाह

एव,—

“यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिर्मातृकया तस्य भोगस्य निष्कृतिः”—इति ।

काचिद्विषये मूलद्रव्यनाशेन सह लाभनाशस्य विकल्पमाह

कात्यायनः,—

“अक्राममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा लभते न सः”—इति ।

दास्याद्याधौ कर्मफलं वेतनम् । आहितदास्यादिपौडने सए-

वाह,—

“यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाणः वात्स्यादन्तेन कर्मभिः * ।

पौडयेत् भर्त्सयेच्चैव प्राप्नुयात्पूर्वमाहसम्”—इति ।

आहितस्य द्रव्यस्य स्वल्पनिवृत्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः,—

“आधिः प्रणयेद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति”—इति ।

प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्वैगुण्यं प्राप्ते सति यद्यकृत-

कालो गोप्याधिर्न मोक्ष्यते, तदा नश्येद्धर्मण्यस्य, धनं प्रयोक्तुं सम्भ-

वति । कृतकालो गोप्यो भोग्यस्याधिः सम्प्रतिपन्ने काले यदि न

* वात्स्या दण्डेन कर्मभिः,—इति का० । मम तु, यस्त्वाधिं कर्म
कुर्व्याण वेणुदण्डेन कर्मभिः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

मोक्ष्यते, तदाऽधमर्णस्य नश्येत् । अकृतकालः फलभोग्यः कदाचिदपि न नश्यति । द्वैगुण्यनिष्पितकालयोरुपरि चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यमित्याह व्यासः,—

“हिरण्ये दिगुणीभूते पूर्णकाले कृतावधौ ।

बन्धकस्य धनस्त्रामी द्विसप्ताहं प्रतीचते ॥

तदन्तरा धनं दत्वा क्षणी बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

अन्वाधेः स्वत्वनिवृत्तेः स्वत्वोत्पत्तेश्च कारणं नास्ति, विषयोऽपि नास्ति । मैवम् । न केवलं दानादिरेव स्वत्वनिवृत्तिकारणम्, प्रतिग्रहादिरेव स्वत्वापत्तिकारणम्; किन्तु द्वैगुण्यनिष्पितकालप्राप्तौ द्रव्यादीनामपि तस्य याज्ञवल्क्यवचनेनैव ऋणिधनिनोरात्यन्तिक-स्वत्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्तिकारणत्वावगमात् । न च मनुवचनविरोधः, तस्योक्तकालभोग्याधिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । यत्तु दृष्टस्यतिना दशाह-प्रतीक्षणमुक्तम्,—

“पूर्णावधौ मान्तलाभे बन्धस्त्रामी धनी भवेत् ।

अनिर्गते दशाहे तु क्षणी मोक्षितुमर्हति”—इति ।

तदन्तरादिविषयम् । हिरण्ये दिगुणीभूते,—इति व्यासेन विग्रहो-पादानात् । यत्पुनस्तेनैवोक्तम्,—

“गोण्याधिदिगुणादूर्ध्वं कृतकालमन्याऽवधेः ।

आवेदयेदृणिकुले भोक्तव्यमदन्तरम्”—इति ।

तद्भोगमाश्वविधिपरम्, न पुनः स्वत्वापत्तिपरम् । यदा तु मान्तलाभे धने बन्धस्य तथैवावस्थितस्य मोक्षनात् प्रायश्चित्तकर्म मरणादिर्भवेत्, तदा किं कार्यमित्यपेक्षितमाह दृष्टस्यतिः,—

“चिरण्ये दिगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके ।

द्रव्यन्तर्दीयं संगृह्य विक्रीणीत सप्ताचिकम् ॥

रचेद्वा कृतमून्यं तु दशाहं जनसंसदि ।

मृणानुरूपं परतो मृहीलाऽन्यन्तु वर्जयेत्”—इति ।

चिरण्ये दिगुणीभूते पद्यादाधिमोक्षणादर्वागधमर्णिके मृते नष्टे कुत्रचिद्गते चिरकालमविज्ञाते सति, आधिकृतं द्रव्यं सप्ताचिकं विक्रीय चरितानुरूपं दिगुणीभूतद्रव्यपर्याप्तं मृहीत, ततोऽवशिष्टं वर्जयेत् राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । तथाच कात्यायनः,—

“आधाता यत्र नष्टः स्यात् धनौ बन्धं निवेदयेत् ।

राज्ञा ततः स विख्यातो विक्रेय इति धारणा ॥

सदृष्टिकं मृहीला तु श्रेष्ठं राजन्यपार्पयेत्”—इति ।

राज्ञे समर्पणञ्च ज्ञात्याद्यभावविषयम् । तत्सद्भावे तत्रैव समर्पणस्य न्याय्यत्वात् । अन्यन्तु वर्जयेदित्यनेन धनद्वैगुण्येऽप्यकृतकालावधिकाधौ धनिकस्यास्वागमित्वमवगम्यते । धनद्वैगुण्ये स्वत्वप्रतिपादकं घाज्जवत्क्यवचनं समानाधिविषयम्* । अतएव, न्यूनं अधिकं च बन्धे आधिनाशोनास्ति, किन्तु दिगुणीभूतं द्रव्यमेव राज्ञा दाप्य इत्याह घाज्जवत्क्य,—

“चरित्रबन्धकृतं सदृष्ट्या दापयेद्भनम् ।

सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं दिगुणं दापयेत् ततः”—इति ।

चरित्रं शोभनाचरितं स्वच्छाशयत्वम् । तेन यत् बन्धकं, चरित्रबन्धकम् । तेनाधिकेन यद्द्रव्यमात्मसात् कृतं पराधीनं वा कृतं, तच्च

* समाशाधिविषयम्,—इति श्रा* ।

रिचवन्धकहतम् । अथवा चरिचमग्निहोत्रादिजनितमपूर्वम् । तदेव
 वन्धकं चरिचवन्धकम् । तेन यद्रूप्यमात्मसात्कृतं, तत्सदृष्टिकमेव
 दापयेत्, न तु धनद्वैगुण्येऽप्याधिनाशः । सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः ।
 तेन कृतं सत्यङ्कारहतम् । तदपि द्विगुणमेव देयं, न तु लाभादि-
 नाशः* । अथमभिप्रायः । बन्धकार्पणसमय एव मया द्विगुणमेव द्रव्यं
 दातव्यं नाधिनाशः इति नियमे कृते, तदेव द्विगुणभूतं दातव्यं नाधि-
 नाशः इति । अथविक्रयादिष्ववस्थानिर्वाहार्थं यदङ्गुलीयकादि पर-
 हस्ते समर्पितं, तत्सत्यङ्कारहतम् । तच्चाङ्गुलीयकादि गृहीत्वा व्यवस्था-
 मतिक्रामन् तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपादयेत् । इतरथेद-
 ङ्गुलीयकादिकमेव त्यजेत् । वस्त्राधौ नियममाह प्रज्ञापतिः,—

“यो वै धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि ।

कृत्वा तदाऽऽधिलिखितं पूर्वञ्चापि समर्पयेत्”—इति ।

यद्वन्धकस्त्रामिनि धनं प्रयुक्तं तत्तुल्यमेव धनेन परं धनिका-
 न्तरमाधिं नयेत्, न त्वधिकेन । अयं वस्त्राधिर्धनस्य द्वैगुण्ये मतिः ।
 मग्नतिपत्तौ तु द्वैगुणादवांगपि द्रष्टव्यः ।

मूलीकृतमधमर्णैर्न देयं धनम् ; वस्तुभोग्याधौ मूलमात्रं, गो-
प्याधौ तु सट्टधिकम् । यदा तद्वत्वा ऋणी आधिं प्रार्थयते, तदा
धनिना स मोक्तव्यः । अन्यथा दोषभाक्नवेदित्यर्थः । तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“उपस्थितस्य मोक्तव्यः आधिलेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजके सति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात्”—इति ।

धनप्रयोक्तव्यमन्निहिते सति तदाप्तहस्ते सट्टधिकं धनं निधाय
स्वकीयमाधिं गृहीयात् । भोग्याधिसु मूलमात्रं दत्वा फलकालान्ते
मोक्तव्य इत्याह व्यासः,—

“फलभोग्यं पूर्णकालं दत्वा द्रव्यन्तु सामकम्”—इति ।

सममेव सामकम् । मूलमात्रं दत्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति ।
आधिनाग्रनिबन्धनत्वे वैगुण्यादिकालादवर्गिव आधिर्नोक्तव्यः ।
तथाच सएव,—

“अतोऽन्तरा धनं दत्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“गोप्याधिं द्विगुणादूर्ध्वं मोचयेद्धमर्णिकः”—इति ।

तद्वैगुण्यादूर्ध्वं, अर्वाक् द्विसप्ताहान्मोचयेदित्येवम्परम् । अन्यथा,
आधिः प्रणयेद्विगुणे धने इति याज्ञवल्क्यवचनविरोधापत्तेः । यदि
प्रयोक्तव्यमन्निहिते तत्कुले धनपक्षीतारो न सन्ति, यदि वाऽऽधि-
विक्रयेण धनादित्वा स्यादधमर्णस्य, तत्र यत्कर्तव्यं तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“तत्कालकृतमून्वो वा तत्र तिष्ठेदट्टधिकः”—इति ।

कृण्वदानेच्छाकाले यत् तस्याधेर्मूल्यं, तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि
तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत्तत ऊर्ध्वं न वर्द्धते इति । भोग्याधि-
विषये कचिदिगोपमाह वृहस्पतिः,—

“चेत्रादिकं यदा भुक्तमत्यन्तमधिकं ततः ।

मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाऽऽधिं प्राप्नुयादृणी”—इति ।

तेन प्रविष्टे सोदये द्रव्ये त्वयैतन्मोक्तव्यमित्येवं परिभाष्य यदा
चेत्रादिकमादध्यात्, तदा भोगेन चेत्रार्थव्ययसहितसष्टद्विकधनप्रवेशे
मति आधिमादद्यादधमर्ण इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदाऽखिलम् ।

मोच्यआधिसदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने”—इति ।

अथमेव स्याधिरित्युच्यते लोकैः । यत्र तु वृहस्पत्येव भोग-
इति परिभाषते, तत्र भोगेनाधिकधनप्रवेशे यावन्मूलदानं नाधि-
र्माक्तव्यः ।

“परिभाष्य यदा चेन्न तथा तु धनिके ष्टणी ।

त्वयैतदृत्तलाभेऽर्थे भोक्तव्यमिति निश्चयः ॥

प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यत्वात् नमः”—इति ।

अथयज्ञकाले धनद्वैगुण्यान्तरं भोगः । मूलमात्रं दत्त्वाऽधमर्णा
बन्धनं प्राप्नोति । धनौ च षष्ठं मूलमात्रं न गृह्णीयात् । किन्तु
पूर्णे वर्षे समग्रद्विपय्यांश्च धने प्रविष्टे मति धनिनो मूलमात्रं
देयम् । षष्ठिनो बन्धलाभ इति । परस्परानुमतौ तु वृहस्पत्याप्र-
भोगेऽपि मूलमात्रदानेनैवाधिसाभः इत्यर्थः । परिभाषितकालिक-
देशेनेव समग्रद्विपय्यांश्च वर्षप्रवेशे मत्वाह,—

“यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभागधनी ।

‘‘क्षणी न लभते वन्धं परस्परमतं विना’’—इति ।

इत्याधिविधिः ।

अथ प्रतिभूः ।

तत्र दृष्टव्यमिति,—

“दर्शने प्रत्यये दाने ऋणे द्रव्यार्पणे तथा ।

चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥

आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् ।

दाताऽहमेतद्रविणमर्पयामीति चापरः”—इति ।

अहमेव तदीयं धनमर्पयामीति ब्रवीतीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभुवः

कथमाह सप्त,—

“दर्शनप्रतिभूर्यस्य देगे काले च दर्शयेत् ।

निबन्धं वाहयेत् तत्र नैव राजकृतादृते”—इति ।

निबन्धं ऋणं वाहयेत् धनिनं प्रापयेत् । यस्य न दर्शयति, तं

प्रत्याह मनुः,—

“यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत् दर्शनायेह मानवः ।

अदर्शयन्स तं तत्र प्रयच्छेत् स्वधनादृणम्”—इति ।

दर्शनाय कालं दद्यादित्याह दृष्टव्यमिति,—

“नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात्प्रतिभुवे धनी ।

देगानुरूपतः पक्षं मासं सार्द्धमथापिवा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“नष्टस्यान्वेषणार्थन्तु देयं पक्षत्रयं परम् ।

यद्यसौ दर्शयेत्तस्य मोक्षव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥

कालेऽप्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् ।

स तमर्थं प्रदायः स्वात्प्रेते चैवं विधीयते”—इति ।

दानप्रत्ययप्रतिभुवोः छत्यमाह नारदः,—

“अणिव्यप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वाऽथ ह्यपिते ।

प्रतिभूस्तु अणं दद्यादनुपस्थापयंस्तदा”—इति ।

अप्रतिकुर्वत्सु यन्मनदाब्धेन अददत्सु । प्रत्यये ज्ञापिततदि-
त्यासेऽपगते । धनार्पणप्रतिभुवः छत्यमाह सएव,—

“विद्यासायं छतस्त्राधिर्न प्राप्तो धनिना यदा ।

प्रापणौयस्तदा तेन देयं वा धनिनां धनम्”—इति ।

आधिप्रत्यर्पणप्रतिभुवं प्रत्याह सएव,—

“खादको विपक्षीनस्य लग्नको विपक्षान् यदि ।

मूलं तस्य भवेदेयं न वृद्धिं दातुमर्हति”—इति ।

खादको यन्मभवत्कः, लग्नकः प्रतिभूः । स तु वृद्धिं दातुं नार्हति ।

खादकादप्यत्र, मूल्येन तोषयेदिति वचनात् तन्मूल्यमात्रमेव* देयम् ।

एवमितरेषां प्रतिभुवामपि देयद्रव्यविधयो द्रष्टव्याः । प्रतिभुवांस्त-
इति प्रकृतमाह कात्यायनोऽपि,—

“दानोपम्यानवादिषु विद्यामग्नपथाय च ।

मग्नकं कारयेद्देवं ययायोगं विपर्यये”—इति ।

* इत्यमेव वाच्यं । मम तु, मूल्येन तोषयेदिति वचनात् मूलमात्र-
मेव,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उपस्थानं दर्शनम् । व्यासोऽपि,—

“लेख्ये कृते च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने ।

गृहीतवन्धोपस्थाने ऋणद्रव्यार्पणे तथा”—इति ।

प्रतिभूयांश्च इति शेषः । प्रतिभूभरणे व्यवस्थामाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दर्शनप्रतिभूर्यं च मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः”—इति ।

यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा मृतः, तदा तयोः पुत्राः प्राति-
भाष्याद्यान् पित्रकृतमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्मृत-
स्तत्पुत्रा ऋणं दद्युः । तत्पौत्रपुत्रैरपि नून्यमेव* देयं, न दृष्टिर्देया ।
तथाच व्यासः,—

“ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाष्यागतं सुतः ।

समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः”—इति ।

तत्सुतौ पौत्रप्रपौत्रौ । दृढस्यतिः,—

“आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा”—इति ।

आद्यौ दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ, वितथे अहमेनं दर्शयिष्यामि असौ
साधुरित्येवं विधयोर्वाक्ययोः मिथ्यात्वे राज्ञा दाप्यौ । उत्तरौ दान-
र्णद्रव्यार्पणप्रतिभुवौ विसंवादे दाव्यादिना धने ऋणिकेन अप्रति-
दत्ते दाप्यौ । तयोरभावे तत्सुतौ दाप्यौ । प्रत्ययप्रतिभूवत्प्रमाण

* इत्यमेव पाठ सञ्ज्ञ । सम तु, मूलमेव,—इति पाठ प्रतिभावि ।

प्रतिभूरेव दाप्यो न तत्पुत्रः विवादप्रतिभूक्तसाधितं धनं दण्ड्यं दाप्यः । तदभावे तत्पुत्रोऽप्येत्याह व्यासः,—

“विप्रत्यये लेखादिद्ये दर्शने वाऽकृते सति ।

च्छ्रणं दाप्याः प्रतिभुवः पुत्रन्तेषां न दापयेत् ॥

दाक्षवादप्रतिभुवौ दाप्यौ तत्पुत्रकौ तथा”—इति ।

यत्र दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ बन्धकं गृहीत्वा प्रातिभाष्यमङ्गीकृतः, तत्र विप्रेषमाह कात्यायनः,—

“गृहीत्वा बन्धकं यच्च दर्शनस्य स्थितो भवेत् ।

विना पित्रा धनं तस्माद्दाप्यस्तस्य च्छ्रणं सुतः”—इति ।

अनेकप्रतिभूदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“यहवः स्युर्यदि स्वाग्नेर्दधुः प्रतिभुवो धनम् ।

एकह्यायाश्रितेष्वेधु धनिकस्य यथा रुचिः”—इति ।

“एकस्मिन् प्रयोगे द्वौ यहवो वा प्रतिभुवः, तदणं विभज्य स्वाग्नेन दधुः । एकह्यायाश्रितेषु यं पुरुषं धनिकः प्रार्थयेत्, स एव दत्तं दद्यात् नाग्रतः । एकह्यायाधिष्ठितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरङ्गतः, तदा तत्पुत्रोऽपि दद्यात् । मृते तु पितरि सुतः पित्रंशमेव दद्यात्, न कृत्स्नम् । तथाच कात्यायनः,—

“एकह्यायाप्रविष्टानां दाप्योयस्तत्र दृश्यते ।

प्रोपिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशन्तु मृते तु सः”—इति ।

प्रातिभाष्यापलापे दण्डमाह पितामहः,—

“यो यस्य प्रतिभूर्भूत्वा मिथ्या चैव तु वृच्छति ।

• यत्र, यदि,—इति भवितुमुपहितम् ।

धनिकस्य धनं दाप्यो राज्ञा दण्डेन तत्समम् ॥

सुर्याच्च प्रतिभूर्वाहं कार्यं चार्थेऽर्थिना सह ।

सोपमर्गस्तदा दण्डो विवादात् दिगुणं दमम्”—इति ।

अत्र प्रतिक्रियाविधिः । तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिभूर्दापितो यत्र प्रकाशं धनिने धनम् ।

दिगुणं प्रतिदातव्यं ऋणिकैस्तस्य तद्भवेत्”—इति ।

धनिकेन पीडितः सन् प्रतिभूस्तत्सुतोवा जनसमचं राजा यद्वनं
दापितस्तद्दिगुणमृणिकः प्रतिभुवे दद्यात् । यदाह नारदः,—

“यं चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः ।

ऋणिकः स्वप्रतिभुवे दिगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

कदा हि दिगुणं दद्यादित्यपेक्षिते आह कात्यायनः,—

“प्रतिभावं तु यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः ।

चिपचात्परतः सोऽर्थं दिगुणं सन्धुमर्हति”—इति ।

द्वैगुण्यं हिरण्यविषयम् । पश्चादौ तु विशेषो याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“सन्ततिः स्त्रीपशुत्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसद्याष्टगुणस्तथा”—इति ।

प्रतिभावे निषेधानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा ।

निरुद्धो दण्डितश्चैव सन्दिग्धश्चैव न कश्चित् ॥

नैव रिक्तो ॥ मित्रं वा न चैवात्यन्तवासिनः ।

राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता भराः ॥

नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

जीवन् वाऽपि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः ॥

नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रिया प्रति"—इति ।

सन्दिग्धोऽभिग्रस्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकमह्यचारिणः । याज्ञ-
वल्क्योऽपि,—

“भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यसृणु साक्ष्यं अविभक्ते न तु सृष्टम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“साक्षित्वा प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः परस्परम्”—इति ।

अस्त्रतन्त्रेषु धनप्रयोगनिषेधमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न स्त्रीभ्यो दासवालेभ्यः प्रयच्छेच्च कचिद्धनम् ।

दत्तञ्च सभते तत्तु तेभ्यो दत्तं तु यद्धनम्”—इति ।

अथर्षग्रहणधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रच्छन्नं माधयन्नं स वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

माध्यमानो नृपः गच्छेत् दण्ड्यो दाप्यत्य तद्धनम्”—इति ।

अथार्यः । अधमर्णेनाभ्युपगतः साक्ष्यादिभिर्भावितः वा धर्मादि-
भिर्हृपायै माधयन् राज्ञा न निवारणीयः । यदि तु पापात्तदा
दृश्यते,—

“धर्मापधियन्तात्कारैर्गृहमन्मोधनेन” च—इति ।

* इत्यमेव पाठः सम्यक् । मम तु, सरोधनेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

धर्मादीन् स्वयमेवाह,—

“सुदृढमन्त्रिभिरिन्द्रैः सामोक्त्वाऽनुगमेन च ।
 प्रायेणाथ ऋणी दाप्यो धर्म एवमुदाहृतः ॥
 ह्यनायाचितं चार्थमानीय ऋणिकात् धनी ।
 अन्वाहितं समाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥
 यदा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
 ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः ॥
 दारपुत्रपशून् बध्वा कृत्वा दारोपरोधनम् ।
 यत्रणं दाप्यतेऽर्थन्तु तदाचरितमुच्यते”—इति ।

मनुरपि धर्मादीनुपायान् दर्शयति,—

“धर्मेण व्यवहारेण क्लृप्तेनाचरितेन च ।
 प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च”—इति ।

धर्मादियथोपायाः पुरुषापेक्षया प्रयोक्तव्याः । तदाह कात्या-
 यनः,—

“राजा तु स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।
 रिक्थिनं सुषदं वाऽपि क्लृप्तेनैव प्रदापयेत् ॥
 वर्णिकाः कर्षिकाः चैव शिन्धिपश्यान्ब्रवीद्भृगुः ।
 देशाचारेण दाप्याः सुदुष्टान् समीक्ष्य दापयेत्”—इति ।

दापने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतानुक्रमादाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।
 दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम्”—इति ।

समानजातीयेषु धनिषु युगपत्प्राप्तेषु गृहीतानुक्रमात् धनं

दायः, भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । साधयितुमशक्तं धनिकं
प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“राज्ञाऽधमर्णिकोदायः साधिताद्भक्तं शतम् ।

पञ्चकन्तु शतं दायः प्राप्तार्थं द्युत्तमर्णिकः”—इति ।

प्रतिपन्नस्यार्थस्य राजा दशमांशमधमर्णिकादण्डरूपेण गृही-
याद्युत्तमर्णाद्विंशतितमं भागं दृश्यं गृहीयादित्यर्थः । अधनिक-
च्छणादानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“हीनजातिं परिचीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणसु परिचीणः शनैर्दायो ययोदयम्”—इति ।

ब्राह्मणग्रहणमुत्कृष्टजात्युपलक्षणार्थम् ।

“कर्मणाऽपि समं कार्यं धनिकं वाऽधमर्णिकः ।

समोऽपकृष्टजातिश्च दद्यात् श्रेयांसु तच्छनैः”—इति करणात् ।

नारदोऽपि,—

“अथ शक्तिविहीनश्वेदृणी कालविपर्ययात् ।

शत्रुप्रेक्षमृणं दायः काले काले ययोदयम्”—इति ।

दुष्टाधमर्णिकं प्रत्याह मतुः,—

“च्छणिकः सधनोयसु दौरात्स्यान्न प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृहीत्वा दिगुणो दमः”—इति ।

सन्दिग्धेऽयं चणपहणं कुर्वतोऽयं हानिर्दण्डयेत्याह वृद्धस्यतिः,—

“अनावेद्यं तु राज्ञे यः सन्दिग्धार्थं प्रवर्त्तते ।

प्रसङ्गं स प्रवेशः स्यात्सर्वोऽर्थयो न सिध्यति”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

पीडयेत्तु धनी यश्च ऋणिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्थात्स हीयेत तत्समं प्राप्नुयात् दमम्”—इति ।

यस्यधमर्णस्त्रुत्तमर्णसकाशात् व्यवहारार्थं धनं गृहीतवान्, स तस्यैव धनं दद्यात्, नान्येषाम् । तदाह कात्यायनः,—

“यस्य द्रव्येण यत्पणं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्द्रव्यमृणिकेणैव दातव्यं तस्य नान्यथा”—इति ।

निर्धनाधमर्णविषये ऋणप्रतिदानप्रकारमाह भारद्वाजः,—

“ऋणिकस्य धनाभावे देयोऽन्योऽर्थस्तु तत्क्रमात् ।

धान्यं हिरण्यं लौहं वा गोमहिष्यादिकं तथा ॥

वस्त्रं भूदांसवर्गञ्च वाहनादि यथाक्रमम् ।

धनिकस्य तु विक्रीय प्रदेयमनुपूर्वशः ॥

चेचाभावे तथाऽऽरामस्तस्याभावे इयकयः ।

द्विजातीनां गृहभावे कालहारो विधीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।

स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत्”—इति ।

अयमर्थः । प्रतिदानकाले धनासम्पत्तिवशात्सवृद्धिकमूलदाना-
शक्तोऽधमर्णः ऋणस्य चिरन्तनत्वं परिहरतो धनिकस्य समानार्थ-
क्रियां लेख्यादिरूपां पुनः कर्तुमिच्छेत्, स निष्पन्नां वृद्धिं दत्त्वा
करणं परिवर्त्तयेत् ; पुनर्लेख्यादिक्रियां वर्त्तमानवत्सरादिचिह्नितां
कुप्यादिति । यः पूर्वनिर्जितवृद्धिं दातुमशमर्थः, स तु तां मूलले-
नारोपयेत् । तदाह सएव,—

“अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।

यावती सम्भवेदृद्धिः तावती हातुमर्हति”—इति ।

हिरण्यमदर्शयित्वा निर्जितां वृद्धिमदत्वा तत्रैव लेख्ये परिवर्त्तयेत् । यस्तु अणप्रतिदानकाले सवृद्धिकं मूलं दातुं न शक्नोति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् दत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम्”—इति ।

लेख्यासन्निधाने विष्णुः । “असमघदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णस्य लिखितं दद्यात्”—इति । नारदोऽपि,—

“गृहीतोपगतं दद्यादृषिकात् वृद्धिमाप्नुयात् ।

यदि वा नो परिलिखेदृषिना चोदितोऽपि सन् ॥

धनिकस्यैव वर्द्धेत तथैव अशिकस्य च”—इति ।

यस्तु अणपाकरणं न करोति, तस्य प्रत्यवायः पुराणोऽपि दर्शितः,—

“तपस्वी चाग्निहोत्री च अणवान् दियते” यदि ।

तपस्यैवाग्निहोत्रश्च सर्वं तद्धुनिने भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः ।

न तस्य दासोभ्यः स्त्री पशुवां आयते गृहे”—इति ।

उद्धारादिकं दातुमर्ह्येतया मितम् । नारदोऽपि,—

“याचमानं न दद्यात्तु अणमाधिप्रतिपद्यम् ।

तद्रथं वर्द्धयेत्तावत् यावत्कोटिशतं भवेत् ॥

ततः कोटिगते पूर्णं दाननष्टेन* कर्मण ।

अथः खरोट्टपोदासो भवेज्जन्मानि जन्मानि"—इति ।

प्रतिदातुः कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दत्तं पाटयेत्तेष्वं शुद्धे चान्यत्तु कारयेत् ।

साक्षिणं स्थापयेद्यदा दातव्यं वा ससाक्षिकम्”—इति ।

ससाक्षिकमृणं पूर्वसाक्षिमममेव दातव्यम् । पूर्वसाक्षिणामममेव
साक्ष्यन्तरमममेव दातव्यमिति । नारदोऽपि,—

“लेख्यं दत्ता ऋणी शुद्धोत्तदभावे सुतैरिति” ।

†अन्यकालमदीर्घकालमृणं याच्यमानममनन्तरमेव देयम् ।
सावधित्वेन कृतं तु पूर्णं त्वधौ सान्तलाभं संशये । धनिकर्णिकयो-
रेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवमिति । ऋणप्रतिदादनाह दृढस्यतिः,—

“याच्यमानाय दातव्यमन्यकालमृणं कृतम् ।

पूर्णेऽवधौ सान्तलाभमभावे च पितुः कश्चित्”—इति ॥

अनन्तरं ऋणग्रहणं तस्य पितुरभावे पित्रकृतमृणं सुतैरवश्यं
दातव्यम् । अवश्यं दातव्यमित्यत्र हेतुमाह नारदः,—

* वार्धेन नष्टेन,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, “अन्यकालमृणं देयं याचितं सम-
न्तरम् । पूर्णेऽवधौ सावधौ तु सान्तलाभं विनिर्दिष्टेत् । धनिकर्ण-
िकयोरेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवम्”—इति । अन्यकालमदीर्घ-
कालमृणं याच्यमानममनन्तरमेव देयम् । सावधित्वेन कृतन्तु पूर्णं
अवधौ सान्तलाभं देयम् । इति पाठोभवितुमर्हति, अन्यथा कोऽ-
प्येवं विधः पाठः स्यात्,—इति प्रतिभाति । परं सर्वत्र दर्शनादसं-
ख्यमेव पाठोमुखे रक्षितः । एवं परम् ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

“दृच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।

उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां मामयं मोचयिष्यति ॥

अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यन्नतः ।

शृणात्पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत्”—इति ।

उत्तममृणं, “जायमानोहवै ब्राह्मणस्त्रिभिर्हणवान् जायते”—
इति श्रुतिप्रतिपादितमृणम् । अधममृणं परहस्तात् कुक्षीदविधिना
गृहीतम् । कात्यायनोऽपि,—

“नृणाम्नु सूनुभिर्जातैः दानेनैवाधमादृणात् ।

विमोचस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान्”—इति ।

जातेनेत्यभिधानाच्च जातमाचक्ष्य शृणमोचनेऽधिकारः, किन्तु
प्राप्त्यवधारणेत्याह सएव,—

“नाप्राप्त्यवधारस्तु पितर्युपरते कश्चित् ।

काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्यथा”—इति ।

कचिदिद्यमानेऽपि पितरि सुतैर्देयमित्याह सएव,—

“विद्यमानेऽपि रोगार्त्तं स्वदेमाप्नोयिते तथा ।

विंशत्यवसराद्देयमृणं पितृकृतं सुतैः”—इति ।

शृणपतिरपि,—

“मायिष्येऽपि पितुः पुत्रैः शृणं देयं विभावितम् ।

जात्यन्धपतितोग्नत्तचयश्चिचादिरोगिणः”—इति ।

शृणदाने अधिकारिणं पुत्रं दमयति कात्यायनः,—

“शृणं तु दापयेत्पुत्रं यदि ध्यायिरूपद्रवम् ।

द्रविणार्घ्यं धूप्यं जान्दया दापयेत्पुत्रम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पितर्युपरत्ते युत्रा चणं दद्युर्यथाऽंशतः ।

विभक्तो वाऽविभक्तो वा यो वा तामुदहेद्दुरम्”—इति ।

विभागोत्तरकालं पित्रा यदृणं कृतं, तत्केन देयमित्यपेक्षिते आह

कात्यायनः,—

“पितृणां विद्यमानेऽपि न च पुत्रो धनं हरेत् ।

देयं तद्वनिके द्रुष्यं मृते गृहंस्तु दायते”—इति ।

पित्रादिहृतार्णसमवाये दानक्रममाह बृहस्पतिः,—

“पित्र्यमादावृणं देयं पश्चादात्मीयमेव च ।

तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं सदा”—इति ।

पैतामहमृणं सममेव देयम् । तथाच सएव,—

“अणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं च याचितम् ।

पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य च”—इति ।

तत्सुतस्यागृहीतधनस्य प्रपौत्रस्य । एतदेव अभिप्रेत्य नारदः,—

“अणादव्याहतं प्राप्तं पुत्रैर्यचर्णमुद्धृतम् ।

दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थांश्चिवर्त्तते”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“पित्रभावेऽपि दातव्यमृणं पौत्रेण यद्वतः ।

चतुर्थेन न दातव्यं तस्मात्तदिनिवर्त्तते”—इति ।

देयमृणमनेन देयमित्यस्मिन्काले देयमित्येतत्तितयं याज्ञ-
वल्क्य आह,—

“पितरि प्रोषिते प्रेते धननाभिमुनेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ज्ञेयं देयं निष्ठवे साक्षिभावितम्”—इति ।

अदेयमृणमाह दृहस्यतिः,—

“सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभायं दण्डशुक्लं श्रेयं यत्तन्न दापयेत्”—इति ।

सुरापानार्थं यत्कृतं तत्सौरम् । द्यूतपराजयनिमित्तकं आक्षि-
कम् । वृथादानं धूर्त्तादिभ्यो यत्तु दत्तम् । कामक्रोधप्रतिश्रुतयोः
स्वरूपं कात्यायनेन दर्शितम्,—

“लिखितं मुक्तकं वाऽपि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्त्रियै दत्तं विद्यात्कामकृतं नृणाम् ॥

यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्व्यं विनाशश्च ।

उक्तं तुष्टिकरं तत्तु विद्यात्क्रोधकृतं तु तत्”—इति ।

मुक्तकं लेखनरहितम् । प्रातिभायं दर्शनप्रातिभाव्यागतम् । तथाच
मनुः,—

“प्रातिभायं वृथादानमाक्षिकं सौरिकञ्च तत् ।

दण्डशुक्लावशिष्टञ्च न पुत्रो दातुमर्हति”—इति ।

दर्शनप्रातिभाये तु नैव विधिः स्यात् ।

“दण्डो वा दण्डगोपं वा शुक्लं तच्छेषमेव वा ।

न दातव्यं तु पुत्रेण यश्च न व्यावहारिकम्”—

कुटुम्बार्थं पितृव्यादिना कृतमृणं गृही दद्यादित्याह दृहस्यतिः,—

“पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदामश्रियानुजीविभिः ।

यद्गृहीतं कुटुम्बार्थं तद्गृही दातुमर्हति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“श्रित्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रेय्यकृत्यकरैश्च यत् ।

कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं दातव्यं तत्कुटुम्बिना”-इति ।

श्रित्योऽत्र विद्यार्थी । श्रित्यग्राह्यार्थी अन्तेवासी । उत्क्षिप्तम-
मन्निधानादिना स्वानुज्ञां विनाऽपि कृतमृणम् । कात्यायनोऽपि,—

“प्रोपितस्यामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

हामस्त्रीभ्रातृश्रित्यैवा दद्यात्पुत्रेण वा पिता”-इति ।

भृगुरपि,—

“क्षणं पुत्रकृतं पित्रा श्रोत्र्यं यदनुमोदितम् ।

सुतस्वेहेन वा दद्यान्मान्यत्तदातुमर्हति”-इति ।

नारदोऽपि,—

“पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय च”-इति ।

कुटुम्बव्यतिरिक्तविषये याज्ञवल्क्यः,—

“न योपित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्यादृणं कुटुम्बार्थं न पतिः स्वीकृतं तथा”-इति ।

न पुत्रेण कृतं पितेत्यस्य कचिदपवादमाह रुद्रस्वामिः,—

“कृतं वा यदृणं कृच्छ्रं दद्यात्पुत्रेण तत्पिता”-इति ।

अत्र पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षणार्थम् । पितृग्रहणञ्च प्रभोरूप-
लक्षणार्थम् । तथाच कात्यायनः,—

“कुटुम्बार्थमग्राहे तु गृहीतं व्याधिनाऽथवा ।

उपग्रहनिमित्तञ्च विद्यादापत्यन्तु तत् ॥

कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्येषु यत्कृतम् ।

* इत्यमेवं पाठः सर्वत्र । मम तु, दद्यान्मान्यथा दातुमर्हति,—इति
पाठ प्रतिभाति ।

एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः”—इति ।

न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोपगौष्टिकशैलूपरजकव्याधयोपिताम् ।

कणं दद्यात्पतिस्त्रियां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया”—इति ।

योषित्पत्या कृतमृणं न दद्यादित्यस्यापवादमाह नारदः,—

“दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा सुमूर्धुणा ।

या वा तद्वक्ष्यमादद्याद् यतो ऋक्यमृणं ततः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति”—इति ।

अप्रतिपन्नमपि तद्वक्ष्यग्रहणे स्त्रिया देयमित्याह कात्यायनः,—

“ऋणे कृते कुटुम्बार्थं भर्तुः कामेन या भवेत् ।

दद्युः तद्वियनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि”—इति ।

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं कृतमृणं कुटुम्बी दद्यात् । तस्मिन् प्रोषिते
तद्वियनः सर्वे दद्युः । नारदोऽपि,—

“पितृव्येणविभक्तेन भावा वा यदृणं कृतम् ।

मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वमृक्यनः”—इति ।

अनेकवृणदातृसमवाये याज्ञवल्क्यः,—

“रिक्वयाही ऋणं दायो योषिद्व्याहस्यैवच ।

पुत्रोऽन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्वियनः”—इति ।

यो यदीयं द्रव्यं ऋक्यरूपेण गृह्णाति, स तत्कृतमृणं दायः ।

तदभावे तु रागादिव्यादयो यदीयां भार्यां गृह्णाति, स तत्कृतमृणं

दायः । तदभावे अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्र ऋणं दायः । पुत्रहीनस्य ऋक्षियनः ऋणं दायाः । एतेषां समवाये पाठक्रमादेव दायः ।

नन्वेतेषां समवाय एकदाऽनुपपन्नः । पुत्रे सत्यन्यस्य ऋक्षयपाहिला-
सम्भवात् । न च पुत्रे सत्यपि पित्रभात्रोः ऋक्षयहारित्वमिति वाच्यम् ।

“न भ्रातरो न पितरः पुत्रे तदृक्षयहारिणः ।

यतो ऋक्षयहरा एते पुत्रहीनस्य ऋक्षियनः”—इति

पुत्रे सति ऋक्षयपाहितस्यास्यतत्वात् । योषिद्पाहितमपि न
सम्भवति,

“न द्वितीयस्य साध्वीनां कचिद्भक्तोपदिश्यते”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः,—इत्येतदप्यनर्थकम् । ऋ-
क्षयपाहौ ऋणं दायः,—इत्यनेनैकार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य ऋक्षियनः,—
इत्येतदपि । पुत्रस्य ऋक्षयपाहिणएव ऋणापाकरणाधिकारस्य ऋक्षय-
पाहौ ऋणं दाय इत्युक्त्वात्,—इति ।

तदेतदसङ्गतम् । सत्सपि क्लीवादिषु पुत्रेष्वन्यायवर्तिषु वा
मरणपुत्रेषु पित्र्यादीनां ऋक्षयपाहितसम्भवात् । क्लीवादीनां
ऋक्षयपाहिताभावं मयुराह,—

“अग्नौ क्लीवपतितौ जात्यन्ववधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः”—इति ।

सवर्णपुत्रस्यान्यायवृत्तस्य ऋक्षयायोग्यतां गौतम आह । “तथा
सवर्णपुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लोभैर्लोभयाम्”—इति । अतः पुत्रे सत्यपि
ऋक्षयपाहौ अन्यः सम्भवति । योषित्पाहौ शास्त्रनिषिद्धोऽप्यतिका-
ननिषेधः सम्भवत्येव । तदाह नारदः

“परपूर्वाः स्त्रियस्त्रियाः सप्त प्रोक्तायथाक्रमम् ।
 पुनर्भृत्स्त्रिविधास्तासां स्त्रैरिणी च चतुर्विधा ॥
 कन्यैवाद्यतयोनियां पाणिग्रहणदूषिता ।
 पुनर्भृः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥
 देगधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
 उत्पन्नसाहसाऽन्यसौ सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
 असत्तु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
 सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
 स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
 कामात्ममाश्रयेदन्यं प्रथमा स्त्रैरिणी तु सा ॥
 कौमारं पतिमुत्सृज्य त्वन्यं पुरुषमाश्रिता ।
 पुनः पत्युर्गृहं व्यायात् सा द्वितीया प्रकीर्तिता ।
 मृते भर्तृरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या ।
 उपगच्छेत्परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
 प्राप्तादेशा धनक्रीता चुत्पिपासाऽऽतुरा च या ।
 तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥
 अन्तिमा स्त्रैरिणीणां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।
 अणं तपोः पतिहृतं दद्यादुपसे उपासितः”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“या तु सञ्जधनेव स्त्री सापत्या वाऽन्यमाश्रयेत् ।

भोऽप्यादद्यादृणं भर्तुर्दत्तृजेदा तथैव ताम्”—इति ।

तदाश्रितधरादिविषयम् । अतएव कात्यायनः,—

“वाल्मीकिपुत्राधिकार्या वा भ्रातरं* याऽन्यमाश्रिता ।

आश्रितस्तद्वृणं दद्याद्वाल्मीकिपुत्राविधिः स्मृतः”—इति ।

यदपि नारदेनोक्तम्,—

“अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।

कृणुं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम्”—इति ।

तत्, धनभागिनोः पुत्रयोषिद्वाहणोरभावे यः कोऽपि तदुप-
भोक्ता स कृणुं दद्यादित्येवं प्रतिपादनार्थम् । यद्वा; पुत्रहीनस्य
कृत्रियेन इत्यनेन पुत्राभावे योषिद्वाही दास्य इत्युच्यते । कृत्रि-
यश्चेन हेव चास्य धनं स्मृतमिति योषितो विवक्षितत्वात् । अयमभि-
प्रायः । स्त्रीरिणीनामन्तिमायाः पुनर्भुवां प्रथमायाश्च स्वप्रधनायाः
मापत्यस्त्रियाश्च याहिणः अभावे पुत्रोदायः, पुत्राभावे धनं निरपत्य-
योषिद्वाही दास्य इति । अतएव नारदः,—

“धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रो धनस्त्रीधनिभोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः”—इति ।

धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये धनहारी कृणुं दद्यात् । धन-
हारिणः स्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रएव दद्यात् । धनपुत्रहीनस्य कृत्रि-
यमइत्यनेन पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्य यो कृत्रियो, तस्य धनस्त्रीहारि-
पुत्रकृणुं दास्य इत्युच्यते । तथाच नारदः,—

“माह्वणस्य तु यद्देयं सामयस्य न चास्ति चेत् ।

निर्वयेत् तत्सकुल्येषु तदभावेऽप्य वन्सुषु ॥

यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिवान्धवाः ।
तदा दद्याद्विभक्तं तेऽथ सत्सु निचिपेत्”—इति ॥
इति शृणादानप्रकरणम् ।

अथ निक्षेपाख्यस्य द्वितीयपदस्य विधिरुच्यते ।

तत्र निक्षेपस्वरूपं नारद आह,—

“खं द्रव्यं यत्र विस्मयाविचिपत्यविशङ्कितः ।

निक्षेपो नाम तन्मोक्षं व्यवहारपदं बुधैः”—इति ।

उपनिधिन्यासौ निक्षेपविशेषौ । तयोः स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“अनाख्यातं व्यवहितमसङ्घातमदर्शितम् ।

सुद्राक्षितञ्च यद्वत्तन्मदौपनिधिकं सतम् ।

राजपौरादिकभयाद् दयादानाञ्च वञ्चनात् ।

स्थायतेऽन्यस्य यद्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः”—इति ।

रूपसङ्घाविशेषमकथयित्वा समयमन्यहस्ते रचयार्थं यत् स्थायते,
तद्रव्यमौपनिधिकम् । निक्षेपणविधिमाह मनुः,—

“कुलजे वृक्षमण्ये धर्म्यजे सत्यवादिनि ।

महापक्षे धनिन्यार्थे निक्षेपं निचिपेदुधः”—इति ।

बृहस्पतिः,—

“स्थानं गृहं भयमद्येव तदर्थं विविधान् गुणान्* ।

मत्तं शीघ्रं मन्त्रजनं परोक्षं आपयेन्निधिम्”—इति ।

तथा निक्षेपस्य पुनर्देविष्यमाह नारदः,—

* स्थानं गृहं ग्रहणञ्च तदर्थं विभक्तं गुणान्,—इति प्रकट्यामरे पाठः ।

“स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साचिमानितरस्तथा ।

प्रतिदानं तथैवास्त्य प्रत्ययः स्याद् विपर्यये”—इति ।

इहस्यतिरपि,—

“समाचिकं रहोदत्तं द्विविधं तदुदाहृतम् ।

पुत्रवत् परिपाक्तं तद्विमिश्रत्यनवेक्षया ॥

स्थापितं येन विधिना येन यस्य विभावितम्* ।

तथैव तस्य दातव्यमदेयं प्रत्यनन्तरे”—इति ।

स्थापकेतरस्य यस्य स्थापितद्रव्ये स्नात्यमस्ति, स इह प्रत्यनन्तर-
इत्युच्यते । मसुरपि,—

“यो यथा निक्षिपेद्भुक्ते यमर्थं यस्य मानवः ।

स तथैव गृहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः”—इति ।

दायो दानं स्थापनमिति यावत् । ग्रही गृहणम् । पालयितुः
पालमाह इहस्यतिः,—

“ददतो यद्भवेत्पुण्यं हेमरूप्याम्बरादिकम् ।

तत् स्नात् पालयतो न्यासं तथैव शरणागतम्”—इति ।

भक्षकस्य च दोषस्तेनैव दर्शितः,—

“भर्तृद्रोहे यथा नाय्याः पुंसः पुत्रसुहृद्भे ।

दोषोभवेत्तथा न्यासे भक्षितोयेचिते नृणाम्”—इति ।

दैवाद्युपघाते तु न दोष इत्याह इहस्यतिः,—

“राजदैवोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात् ।

गृहीद्वद्रथसहितं तत्र दोषो न विद्यते”—इति ।

यहीतुरिति शेषः । राजशब्देनासमाधेयनिमित्तमुपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायनः,—

“अराजदैविकेनापि निश्चितं यत्र नाशितम् ।

यहीतुः सह भाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते”—इति ।

नारदः,—

“यहीतुः सह चोऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।

दैवराजकृते तद्वन्न चेत् तस्मिन्नाकारितम्”—इति ।

दैवपक्षं तत्करोपलक्षणार्थम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“न दाय्योऽपहतं तत्तु राजदैविकतत्कारैः”—इति ।

मनुरपि,—

“चौरैर्हृतं जलेनोद्धमग्निना दग्धमेव च ।

न दद्यादपदि तस्मात् न संहरति किञ्चन”—इति ।

यदि तस्माद्धनात् श्लोकमपि स गृह्णाति, तदा दद्यादित्यर्थः ।

तथाच सएव,—

“समुद्रे नाप्नुयात् किञ्चित् यदि तस्माच्च संहरेत्”—इति ।

क्वचित् केनचित् हेतुना नष्टमपि यहीता मूलद्वारेण न दाय्य-
इत्याह कात्यायनः,—

“ज्ञात्वा द्रव्यविधोगन्तु दाता यत्र विनिश्चिपेत् ।

मवापायविनाशेऽपि यहीता मेव दाय्यते”—इति ।

उपेक्षादिना नाशे तु दृढमतिराह,—

“भेदेनोपेक्षया न्यामं गृहीत्वा यदि नागयेत् ।

न दद्यादयाप्यमामो वा दाय्यतां मोक्षं भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितश्चैव येन दाप्यः स एव तत्”—इति ।

अत्र विशेषमाह व्यासः,—

“भक्षिते सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षिते ।

किञ्चिद्भूतं प्रदाप्यः स्वाद्रव्यमज्ञाननाशितम्”—इति ।

याचनामन्तरं अदत्तस्य पश्चाद्देवराजोपघाते स्थापकाय मूलमात्रं देयम् । तथाच व्यासः,—

“याचनामन्तरं नाग्रे देवराजकृतेऽपि सः ।

घटौता प्रतिदाप्यः स्यात्”—इति ।

मूलमात्रमिति शेषः । प्रत्यर्पणविलम्बमात्रापरार्धेन वृद्धिदाना-
योगात् । याचनामन्तरमदाने दण्डमाह नारदः,—

“याचमानस्तु यो दातुर्निक्षेपं न प्रयच्छति ।

दण्डः स राज्ञा भवति नष्टे दाप्यश्च तत्समम्”—इति ।

यः पुनः स्थापकाननुज्ञया निक्षेपं प्रमुञ्चे, तस्य दण्डमाह स एव,—

“यत्रार्थं साधयेत्तेन निक्षेपुरननुज्ञया ।

तत्रापि स भवेद्दण्डस्तस्य सोदयमावहेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आजीवन् स्वेच्छया दण्डो दाप्यस्तथापि सोदयम्” इति ।

रुद्रस्यतिरपि,—

“न्यासद्रव्येण यः कश्चित् साधयेदात्मानः सुखम्” ।

दण्ड स राज्ञा भवति दाण्यस्तथापि सोदयम्”—इति ।

अत्र दण्डोऽपि समएव ग्राह्य । तदाह मनु,—

“निक्षेपस्थापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्धनम् ।

तथोपनिधिहर्त्तारं विशेषेणैव पार्थिवम्”—इति ।

दृष्टस्यतिरपि,—

“गृहीतं निहृते यत्र साक्षिभिः शपथेन वा ।

विभाव्य दापयेज्ज्ञास तत्समं विनयं नृप”—इति ।

स्थापकस्यानृतवादित्वे दण्डमाह मनु,—

“निक्षेपो ह्यनिक्षेपो यः धनवान् कुलसन्निधौ ।

तावानेव स विशेषो विबुद्धः दण्डमर्हति”—इति ।

ससाक्षिनिक्षेपे साक्षिवचनविरुद्धं न दण्डम् । असाक्षिते तु दृष्टस्यतिराह,—

“रहो दत्ते निधौ यत्र विस्वादः प्रजायते ।

विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्तुतम्”—इति ।

पक्षीद्विस्थापकयोरनृतवादित्वे दण्डमाह मनु,—

“निक्षेपस्थापहर्त्तारं अनिक्षेप्तारमेव च ।

मूर्खैरुपायैरन्विष्टेऽपि शपथेऽथैव वैदिके ॥

यो निक्षेपं नार्पयति यस्यानिधिष्य चाचते ।

तावुभौ चोरवच्छास्यौ प्रदायौ तत्समं दमम्”—इति ।

निक्षिप्तद्रव्यमकाले दत्तो दिगुणोदण्डः । तदाह कात्यायन,—

“पाक्ष्यस्यपि काले कासहीमन्तु वर्जयेत् ।

कालहीनं दददण्डं दिगुणं प्रदायते”—इति ।

तद्गयादुपनिधिरन्यस्य हस्ते न्यस्तः, तद्गयातीते काले स ग्राह्यः ।
तद्गयातीतेऽपि काले स्वयमेव नार्पणीयः । “सकृद्गयाचनेऽर्पयेत्”—
इति दृहस्पतिस्मरणात् । तद्गये वर्त्तमाने स्वयमेव दीयमानं काल-
हीनम् । तद्दानमिष्टं नैवेति तद्दत्तोऽपि दण्डोद्युक्तः । यस्तु बला-
वष्टम्भेन निक्षेपं न ददाति, तं राजा निमृच्छ दापयेदित्याह भगवः,—

“येषां न दद्याद्यदि तु तद्विरणं यथाविधि ।

इत्थं निमृच्छ दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैव प्रीत्योपनिहितस्य च ।

कुर्व्याद्विनिर्णयं राजाऽप्रक्षिप्तस्यासधारिणम्”—इति ।

अप्रक्षिप्तं अताडयन् । यदा तु स्वयमेव न दद्यात्, तदा प्रत्य-
मन्तरं प्रत्याह भगवः,—

“अच्छलेनैव वाऽन्विच्छेत्तमयं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं साधैव परिसाधयेत्”—इति ।

निक्षेपेऽभिहितं धर्मं याचितादिष्वतिदिशति नारदः,—

“एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादियु ।

त्रिंश्विपूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः”—इति ।

याचितमुत्सवादियु परकीयमलङ्कारार्थम् । अन्वाहितं स्वस्मिन्
स्थितं परधनं धनिकान्तरस्य तथा कृतम् । न्यासनिक्षेपौ पूर्वमेवा-
भिहितौ । दृहस्पतिरपि,—

“अन्वाहिते याचितके त्रिंश्विन्यासे सवन्धके ।

एषएवोदितो धर्मस्तथाच शरणागते”—इति ।

शिल्पिन्यासोनाम, अङ्गुलीयकरणाय स्वर्णकारादिहस्तभर्मितः । अनेनाथाचितस्य शिल्पिहस्तन्यस्तास्य दैवराजोपघातेन विनाशे स्वर्णकारप्रभृतयस्तदा न दाप्या इत्युक्तं भवति । अचापवादमाह कात्यायनः,—

“यैश्च संस्क्रियते न्यासो दिवसैः परिनिश्चितैः ।

तदूर्द्धं स्थापयन् शिल्पी दाप्यो दैवहतेऽपि तम्”—इति ।

नैर्मन्त्रार्थं रजकादिन्यस्तवस्तादिविषयेऽप्याह सएव,—

“न्यामदोषादिनाशः स्थाच्छिल्पिनस्तत्र दापयेत् ।

दापयेच्छिल्पिदोषान्तत्वं संस्कारार्थं यदर्पितम्”—इति ।

यत्र तत्त्वादिकं वस्ताद्यर्थं कुविन्दादौ न्यस्तं, खण्डपटादिदशायां नष्टं, परिपूर्णदशायां वा कुविन्दादिना दीयमाणं स्वाभिना न गृहीतं नष्टञ्च, तत्राप्याह सएव,—

“स्वप्तेनापि च यत्कर्म नष्टं चेद्भृतकस्य तत् ।

पर्याप्तं दिक्षतस्तस्य विनश्येत्तदगृह्यतः”—इति ।

स्वप्तेन प्रान्तरचनादिना विकलं नष्टञ्चेत्, भृतकस्य शिल्पिनोपष्टम् । पुनर्वतनपक्षमन्तरेणैव रचनादिक्रियां कुर्यादित्यर्थः । यदि स्वामी पुनस्तत्त्वादिकं नार्पयति, तदा पुनर्वांनाशभावे वेतनं शिल्पिने दत्तं दाता न लभते । पर्याप्तं परिपूर्णवस्तादिकं, आदिस्ततोभृतकस्य यः स्वामी, तस्य दीयमानमगृह्यतस्तत्पर्याप्तं विनश्यति । थाचितकविषयेऽपि विमेषस्तेनैवोक्तः,—

“यदि तत्कार्यमुद्दिश्य काशं परिनिवस्य वा ।

याचितोऽर्द्धकृते तस्मिन्प्राप्तं न तु दाप्यते”—इति ।

यत्तु कार्यं दीर्घकालमाद्यं, तत्कार्यार्थं यदि याचितः, यदि वा मंत्रसरपर्यन्तं दीयतामित्येवं कालं परिनिघम्य याचेत, तच्च कार्यमध्ये परिनियतकालमध्ये वा प्रतिपाद्यमानो याचितकं न ददाति ; अथौ न सोदयं दाप्यः । याचितकमात्रमेवासौ कृते कार्यं परिनियतकालात्यये वा दद्यात् । यदि तदाऽपि न ददाति, तदा देवादितोविनाशे जाते मूल्यं द्यमित्यर्थः । आह सएव,—

“अथ कार्यविपत्तिस्तु तथैव स्वामिनो भवेत् ।

अप्राप्ते चैव काले तु दाप्यन्वर्द्धकृतेऽपि तत्”—इति ।

इति निक्षेपप्रकरणम् ।

अथास्वामिविक्रयः ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं खन्धाऽपहृत्य वा ।

विक्रीयेतासमचं* यत्तु ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः”—इति ।

रहस्यतिरपि,—

“निक्षेपान्वाहितश्यामहतयाचितवन्धकम् ।

उपांशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते”—इति ।

अस्वामिना कृतो व्यवहारो निवर्तते इत्याह कात्यायनः,—

“अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

* विक्रीयतेऽसमचं,—इति अश्यान्तरहृतः पाठः ।

नारदोऽपि,—

“अस्वामिना कृतो यस्तु क्रयो विक्रयएवच ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यशः”—इति ।

ततश्चास्वामिविक्रये याज्ञवल्क्यः,—

“इतं प्रणष्टं यद्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य मृषे दण्ड्यः स तु पणवर्ति पणान्”—इति ।

यदा पुनः परहस्तादवाप्नुयात्त धनस्वामी, तदा त्वाह सएव,—

“नष्टापहतमासाद्य हत्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ वा गृहीत्वा* स्वयमर्पयेत्”—इति ।

नष्टमपहतं वा स्वकीयद्रव्यं अधिगन्तुरपहर्तुंवां हस्ते दृष्ट्वा अधिगन्तारमपहत्तारं वा राजपुरुषादिभिर्ग्राहयेत् पुरुषः; राजा-
द्यानयभार्यदेशकालातिक्रमस्येद्भवति, तदा स्वयमेव गृहीत्वा राजे
ममर्पयेदित्यर्थः । यदा पुनर्विक्रयार्थमेव स्वकीयं द्रव्यं क्रेतुर्हस्ते
पश्यति, तदाऽप्याह सएव,—

“स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमूख्ये बेलाहीने च तत्स्वरः”—इति ।

स्वामी स्वमम्वन्धिद्रव्यमन्यविक्रीतं यदि पश्यति, तदा लभेत
गृहीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । क्रेतुः पुनरमका-
श्रिते गोपिते क्रये दोषो भवति । हीनाद्रव्यागमोपायहीनात् रह-
एकाम्ने हीनमूख्ये अल्पतरेषु द्रव्येणाधिकमूख्ये बेलाहीने राय्यादौ

कृते क्रये च स चोरो भवति । तस्करवदृष्टो भवतीत्यर्थः । यथोक्तं
मनुना,—

“द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राक् राज्ञे विनिवेदितम् ।

न तत्र विद्यते दोषः स्तेनः स्यादुपविक्रये”—इति ।

येन केवा हीनमूल्येन कृतात् प्रागेव राज्ञे निवेदितं, न तत्र
दोषः । उपविक्रयशब्दस्यार्थस्तेनैव दर्शितः,—

“अन्तर्गृहे वक्षिपांमन्निशायामसतो जनात् ।

हीनमूल्यञ्च यत्क्रीतं ज्ञेयोऽसावुपविक्रयः”—इति ।

असतोजनात् चण्डालादेरित्यर्थः । असद्वृष्टं स्वाम्यननुज्ञाता-
द्युपलक्षणांशम् । अतएव नारदः,—

“अस्वाम्यनुमताद्वासादसतस्य जनाद्ग्रहः ।

हीनमूल्यमवेलायां क्रीणस्तदोपभाग्यवेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं जादृभिः स्वकम्”—इति ।

नाष्टिको नष्टधनः, तद्धनं नष्टधनं, जादृभिः साध्यादिभिः,
प्रकुर्वीत साधयेदित्यर्थः । आह याज्ञवल्क्यः,—

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चवन्धोदमस्तत्र राज्ञस्तेनाविभाविते”—इति ।

आगमस्तु सत्यन्तरेऽभिहितो द्रष्टव्यः,—

“लभं दानक्रयप्राप्तं शौच्यं वैवाहिकं तथा ।

यान्धवादप्रजातस्य षड्विधस्तु धनागमः”—इति ।

स्वकीयधनस्य स्वकीयत्वानपगतिरपि दानाद्यभावेन साधनीये-

त्याह कात्यायनः,—

“अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनम्”—इति ।

अथैतदुक्तन्त्यक्तं विक्रीतञ्च न भवतीति प्रमाणैः प्रमाध्य स्वकीयं धनं नाष्टिकः विक्रेषादेः सकाशात्लभते इत्यर्थः । यत्रविषये* विशेष-
माह दृष्टस्यतिः,—

“पूर्वस्वामी तु तद्व्यं यदाऽऽगत्य विभावयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनौयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेत्”—इति ।

मूलं विक्रेता । विक्रेतुर्दर्शनानन्तरं व्यासः,—

“मूले समाहते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य तदा भवेत्”—इति ।

यदा तु मूलभूतो दर्शितोविक्रेता न किञ्चिदुत्तरं ददाति,
तदात्याह दृष्टस्यतिः,—

“विक्रेता दर्शितो यत्र विहीनो व्यवहारतः ।

क्रेतराशोर्मूल्यदण्डौ प्रदद्यात् स्वामिनोधनम्”—इति ।

यदा तु मूलभूतोविक्रेता देशान्तरङ्गतः, तदा कात्यायन आह,—

“मूलानयनकालस्य देयो योजनसङ्ख्याया ।

प्रकाशं प्रकयं क्षुप्यात् साचिभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ॥

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ।

प्रमाधिते क्रये राजा वक्तव्यः स न किञ्चन”—इति ।

अयमर्थः । यस्तु क्रेता कालविलम्बेनापि मूलं दर्शयितुं न

* यत्र विषये,—इति का० । गम तु, यत्र विषये,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

गक्रोति, क्रयप्रकाशनञ्च करोति, स नराधमः । तस्माच्च नाष्टिकोधनं
सम्भते इति । तदुक्तं मनुना,—

“अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयप्रोक्षितम् ।

अदण्डो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको सम्भते धनम्”—इति ।

क्रेतुः सकाशाद्भूतयहणमर्द्धमूल्यं दत्तैव । तथाच कात्यायनः,—

“वणिग्बीषीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यच्च वा मृतः ॥

स्वामी दत्ताऽर्द्धमूल्यन्तु प्रगृहीयात्स्वकं धनम्”—इति ।

अविज्ञाताश्रयादविज्ञातस्थानकादित्यर्थः । क्रयप्रकाशनपक्षयोः*

सति सम्भवे भूतानयनपक्षएव धातुः । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।

आहरेत् मूलमेवाभौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विगोधयेत्”—इति ।

यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति, तदा दण्ड इत्याह

सएव,—

“अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाऽप्यविगोधयेत् ।

यथाऽभियोगं धनिने धनं दाप्योदमञ्च सः”—इति ॥

नाष्टिकविप्रयोगमाह सएव,—

“यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चोरवद्वण्डमर्हति”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्व्वेव । मम तु, भूतानयनक्रयप्रकाशनपक्षयोः,—इति
पाठः प्रविभाति ।

यत्तु प्रकाशिते क्रये क्रेतुः स्वत्वप्रतिपादकं मरौचिवचनम्,—

“वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

दिवा गृहीतं यत् क्रेता स गृह्णो लभते धनम्”—इति ।

तदेवं नाष्टिकेन साधितद्रव्यविषयम्* । अन्यथा, अथ मूलमना-
हार्यम्,—इति प्रागुदाहृतमनुवचनविरोधप्रसङ्गात् । यदा क्रेता
साध्यादिभिः क्रयं न विभावयति, नाष्टिकोऽपि स्वकीयत्वं, तदा
निर्णयमाह बृहस्पतिः,—

“प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्यूनाधिकत्वेन स्वयं कुर्यादिनिर्णयम्”—इति ।

ननु मानुषप्रमाणाभावेऽपि दिव्यस्य विद्यमानत्वात्प्रमाणहीन-
वादएव न सम्भवति । उच्यते । अस्यस्वामिविक्रयविवादे दिव्या-
भावात् तर्था ।

“प्रकाशं च क्रयं कुर्यात् साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ।

न तच्चान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ॥

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

पश्चादत्तविशुद्ध्यै क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः” ॥—इति

वचनेन भाचीतरप्रमाणाभावोऽवगम्यते । तदेवाह कात्यायनः,—

“अर्हं दयोरपहृतं तच्च स्थाव्यवहारतः ।

अविज्ञातक्रयोदोषस्तथा चाप्ररिपासनम् ॥”

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तदेवं नाष्टिकेनासाधितद्रव्यविषयम्,
—इति पाठः प्रतिभाति ।

† अस्मिन्नस्वामिविक्रये दिव्याभावात् तर्था,—इति का० ।

एतद्दयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ।

अविज्ञातस्थानकृतकेटनाष्टिकयोर्दयोः—इति ।

अस्त्रामिविक्रेतुरिव स्वास्यदत्तमुपभुञ्जानस्य दण्डमाह नारदः,—

“उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधाऽपि वा”—इति ।

“अविज्ञातात् कथोऽविज्ञातकथः । अथवा परमार्थतोऽयं स्वामी-
त्यज्ञानात्कथोऽविज्ञातकथः* । मरीचिरपि,—

“अविज्ञातनिवेशत्वादयच्च भूषां न विद्यते ।

हानिस्तच्च समा कल्प्या केटनाष्टिकयोर्दयोः ॥

अनर्पितन्तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ।

अनिर्दिष्टन्तु यद्द्रव्यं वामचेचमृहादिकम् ॥

स्वयलेनैव भुञ्जानः चोरवद्दण्डमर्हति ।

अनञ्चार्हं तथा धेतुं नार्हं दास्यं तथैवच ॥

अनिर्दिष्टं च भुञ्जानो दद्यात्पणचतुष्टयम् ।

दासौ गौका तथा धुर्यो धन्वकं नोपभुञ्जते ।

उपभोक्ता तु तद्द्रव्यं पण्येनैव विगोधयेत् ॥

दिवसे द्विपणं दास्यो धेतुमष्टपणं तथा ।

चणोदशमनञ्चार्हं मत्स्यं भूमिश्च षोडश ॥

गौकामश्वश्च धेतुश्च साज्जलं कार्मिकस्य च ।

वलात्कारेण यो भुङ्क्ते दापय्याष्टपणं दिने ॥

* अयं यन्त्रः, अस्त्रामिविक्रेतुरिवेत्यादियस्यात् पूर्व्वं भवितुमुचितः ।

परमादर्शं पण्यकेषु दर्शनादत्रैव रक्षितः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उलूखले पणार्द्धन्तु मुसलस्य पणद्वयम् ।

शूर्पस्य च पणार्द्धन्तु दैविधं मुनिरब्रवीत्”—इति ।

अस्त्रामिविक्रयाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“वणिक्प्रभृतयो यत्र क्रयं” सम्भूय कुर्वते ।

तत्सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्रष्टम्”—इति ।

तथाधिकारिणो दर्शयति दृष्टस्यतिः,—

“कुलीनदत्तानलमैः प्राज्ञैः नाणकवेदिभिः ।

आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्यात्सह क्रियाम्”—इति ।

क्रियां कृषिवाणिज्यशिल्पिकृतसङ्गीतसैन्यात्मिकाम् । नाणक-
विज्ञानं वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते । आयव्ययज्ञानमात्रं कृषिक्रिया-
याम् । सङ्गीतादिशिल्पिक्रियायां प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । कृतक्रियायां
तु कुलीनत्वप्राज्ञत्वशुचित्वादि । सैन्यक्रियायां शूरत्वमात्रम् । दक्षता-
बलसत्त्वे तु सर्वत्रोपयुज्यते । अतएवादद्यादि निषेधति सएव,—

“अशक्तालमदुर्बुद्धिमन्दभाग्यनिराश्रयैः ।

वाणिज्याद्याः सहैतेभ्य न कर्त्तव्यावुधेः क्रियाः”—इति ।

ये तु सम्भूय वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति, ते द्रव्यानुसारेण
नाभभाजः । तथाच दृष्टस्यतिः,—

“प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरमादिना ।

समन्यूनाधिकैरग्रेष्ठाभस्तेषां तथाविधः"—इति ।

लाभवदेव व्यादिरपि तथैवेत्याह सएव,—

“समन्यूनाधिकोवाऽंशो येन चित्तस्तथैव सः ।

व्ययं दद्यात्कर्म कुर्यात्ततस्तेषां" तथाविधः"—इति ।

द्रव्यानुसारेण लाभ इत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ"—इति ।

संविदा समयेन पुरुषविशेषानुसारेण, कृतौ कल्पितौ लाभालाभौ
ज्ञेयौ, न तु द्रव्यानुसारेणेत्यर्थः । सभूयकारिणां कर्त्तव्यमाह व्यासः,—

“समक्षमसमक्षं वाऽवस्यन्तः परस्परम् ।

नानापण्यानुसारान्ते प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ॥

अगोपयन्तो भाण्डानि शुल्कं दद्युस्तैऽध्वनि ।

अन्यथा दिगुणं दायः शुल्कस्यानात् बहिः स्थिताः"—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाण्डपिण्डययोद्धारभारसाराद्यवेक्षणम्^(१) ।

कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः"—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, कुर्यात् लाभस्तेषां,—इति पाठः प्रति-
भाति । कुर्यात् लाभं शङ्कीत चैव हि,—इति यस्यान्तरद्वयः पाठः ।

(१) भाण्डं क्रयविक्रयसमूहः । पिण्डं पात्रेयम् । व्ययोवेतनम् । उद्धार-
स्तस्मात् देयद्रव्यात् प्रयोजनविशेषादाकर्षणम् । भारउदाहृतः । सारं
प्रक्षयं चन्दनादि । अन्यवेक्षणं रक्षणयोजनादि । इति विवादरत्ना-
करीया व्याख्या ।

सम्भूयकारिणां परस्परं विवादनिर्णयप्रकरमाह दृष्टस्यतिः—

“परस्त्रीकाः साक्षिण्य तएवोक्ताः परस्परम् ।

सन्दिग्धेऽर्थे वक्ष्यमायां ते न चेद् देशसंयुताः” ॥

यः कश्चिद्वचकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।

ग्रपथैः स विप्रोद्धः स्यात् सर्ववादेऽस्वयं विधिः”—इति ।

दैवराजहृतद्रव्यहानिविषयेऽप्याह सएव,—

“अथहानिर्धदा तच्च दैवराजहृताद्भवेत् ।

सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथाऽंशतः”—इति ।

अथाप्येव हानिः अथहानिः, न तु अथाद्यर्थी व्ययः । प्रातिस्निक-
दोषेण द्रव्यमात्रे मएवाह,—

“अनिर्दिष्टो वार्थमाणः प्रमादाद्यन्तु नाशयेत् ।

तैरेव तद्गवेदेयं सर्वेषां समवायिनाम्”—इति ।

अनिर्दिष्टः समवाय्यः, न तु अनुशातः । शीरादिभ्यः पानयितु-
नांभाधिर्यमस्तीत्याह कात्यायनः—

“समवेतैस्तु यदुक्तं प्रार्थनीयं” तथैव तत् ।

न याचते च यः कश्चित् स्नामात्स परिहीयते”—इति ।

सर्वाङ्गगतः सर्वेषां कार्यमेकएव कुर्यात् । तदाह सएव,—

“बहूनां सम्यतो यस्तु दद्यादेकोधनं नरः ।

करणं कारयेदाऽपि सर्वैरेव कृतम्भवेत्”—इति ।

करणम्तरस्यादिकम् । सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्त्रिताः ।

कुर्युर्यथाऽर्हतः कर्म गृह्यैर्युर्दक्षिणान्तथा”—इति ।

तथेति कर्माङ्गसारेण दक्षिणां गृह्यैरित्यर्थः । तथाच सएव,—

“सम्भूय स्नानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।

अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांशकल्पयेत्”—इति ।

इयं चांशकल्पना “तस्य द्वादशशतं दक्षिणा”—इत्येवं क्रतुसम्बन्धि-
माचतया विहितायां दक्षिणायामेव, न ऋत्विग्विशेषोक्तेन विहि-
तायाम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“रथं हरेत् वाऽध्वर्युर्ब्रह्माऽऽधाने च वाजिनम् ।

होता हरेत्तथैवाश्वं उद्गाता चाप्यनः क्रये^(१)”—इति ।

दक्षिणांशकल्पनामाह सएव,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, साधनीयं,—इति पाठः प्रतिपाति ।

† करणं चेत्यादिकम्,—इति विवादरत्नाकरव्याख्या ।

(१) केषाञ्चिच्छास्त्रिणामाधाने अध्वर्युर्वे इत्यस्यासायते, ब्रह्मणे वेगवा-
नश्च, होत्रे चाश्वः, उद्गात्रे सोमोद्गाहकमनः शकटम् । इति
चयउग्ररीया व्याख्या ।

“सर्वेषामधिनीमुखास्तदर्धनाधिनीऽपरे ।

द्वितीयिनस्तृतीयांशस्तुरीयांशस्तु पादिनः”—इति ।

सर्वेषां षोडशविंशं मध्ये मुख्याश्चत्वारोहोत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारः ।
ते गोगतस्थार्धिनः, सर्वेषां भागपरिपूर्णापपत्तिवगादायाताष्टाचत्वारिंशद्रूपार्द्धेणार्द्धभाजः । अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थाद्वन्नाह्मणाच्छंसि-
प्रस्तोतारस्तदर्द्धिनः धनमुखांशस्तार्द्धेन चतुर्विंशतिष्वेणार्द्धभाजः ।
ये पुनस्तृतीयिनोऽष्टावाकनेद्विग्रीधप्रतिहर्तारस्ते द्वितीयिनोमुखांशस्य
षोडशगोरूपद्वितीयांशभाजः । ये पादिनो चावस्तोद्वनेद्वपोद्वसुन्न-
द्यान्ते मुख्यस्य भागस्य चतुर्यांशेन द्वादशगोरूपेणांशभाजः । मुख्यानां
चतुर्णां मिथोविभागः समत्वेनैव । एवं तदनन्तरादीमामपि मिथोवि-
भागः । तथाच कात्यायनसूत्रम् । “द्वादश द्वादशाद्येभ्यः षट्षट्द्विती-
येभ्यः चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्रः इतरेभ्यः”—इति । स्वकी-
यकर्मकलापस्याग्रगण्यऽकरणे कृतानुसारेण भागोदयइत्याह मनुः,—

“चत्विग्यदि दृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मांशरूपेण दियोऽंशः सहकर्तृभिः”—इति ।

सहकर्तृभिः, मन्त्रयकारिभिरित्यर्थः । कृतकर्मांशानुसारेण
दक्षिणां दद्यादित्युक्तम् । तस्य कश्चिदपवादमाह ऋषेः,—

“दक्षिणामु प्रदत्तामु स्वकर्म परिहापयन् ।

एतन्मेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत्”—इति ।

अन्येन मन्त्रगणवर्तिना मध्ये प्रत्यामन्त्रेण । कर्ममध्ये चानिष्करणे
नारद आह,—

* इत्येव पाठः मन्त्रेण । मम तु, चत्विग्यमरुदे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“धृतिजां व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म विस्तरेत् ।

लभते दक्षिणाभागं च तस्मात्सम्प्रकल्पितम्”—इति ।

सम्भूयकारिणां कृषिकराणां कर्त्तव्यमाह बृहस्पतिः,—

“पर्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च ।

ऊपरं मुषिकद्याप्तं चैवं यत्नेन वर्जयेत्”—इति ।

वाङ्मविवर्जनीयानाह सएव,—

“हृग्नातिदृढं चुद्रं च रोगिणं प्रपलायिनम् ।

काणं खञ्जं विनाऽऽद्यात् वाङ्मं प्राञ्चः कृषीवलः”—इति ।

प्रातिस्त्रिकदोषात् फलहानौ विरोधमाह सएव,—

“वाङ्मवीजात्ययादयस्य चैत्रहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातया सर्वेषां कृषिजीविनाम्”—इति ।

वाङ्मवीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणार्थम् । सम्भूयकारिणां
शिल्पिणां विभागमाह सएव,—

“हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वन्ते ।

कर्मासुरूपं निर्विशं लभेरंस्ते यथाऽंगतः”—इति ।

निर्विशोभतिः । कात्यायनोऽपि,—

“शिल्पाकारिशकुशला* आचार्यश्चेति शिल्पिनः ।

एकदिचिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथाऽंगतः”—इति ।

स्तेनान् प्रत्याह सएव,—

“स्वाम्याग्रया तु यच्चोरैः परदेशात्समाहृतम् ।

राज्ञे दत्ता तु षड्भागं भजेयुस्ते यथाऽंगतः ॥

* शिल्पाकारिशकुशला,—इति रत्नाकरदृष्टं पाठः ।

चतुरोऽंशान् भजेन्मुल्यः शूरस्व्यंगमवाप्नुयात् ।

समर्थस्तु हरेद्द्व्यंशं श्रेष्ठास्त्वन्ये समांगिनः"—इति ।

परदेशात् वैरिदेशादित्यर्थः । प्रवलवैरिदेशादादृतधनविषय-
मेतत् । दुर्बलवैरिदेशादादृतविषये त्वाह कात्यायनः,—

“परराष्ट्राद्धनं यस्य शीरेष्टेदाज्ञयाऽऽदृतम् ।

राज्ञे दग्नांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि”—इति ।

मन्त्रयसमुत्थानार्थं पदं समाप्तम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकाख्यं पदमुच्यते ।

तत्र नारदः,—

“दत्ता द्रव्यमसम्यग्धः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

अदेयमय देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।

यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः”—इति ।

अदेयस्वरूपभेदानाह दृढस्यतिः,—

“मामान्यं पुत्रदाराधिमर्षस्त्वन्यामयाचितम् ।

प्रतियुतमयान्यस्य न देयं त्वष्टया स्मृतम्”—इति ।

मामान्यमनेकस्त्वक्तं रथ्यादि । नारदोऽपि,—

“अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् ।

निक्षेपं पुत्रदारस्य सर्वम् चान्वये मति ॥

आपत्त्वपि हि कष्टाद्यु वर्त्तमानेन देहिता ।

अदेयान्धाङ्गराचायां यक्षान्यग्नौ प्रतियुतम्”—इति ।

अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमप्यदेयम् । अतएव दत्तः,—

“सामान्यं याचितं न्यासआधिदाराख तद्धनम् ।

अन्वाहितञ्च निक्षेपं सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्त्वपि न देयानि नव वस्त्रानि पण्डितैः ।

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः”—इति ।

अदेयदाने प्रतिषेधे च दण्डो मतुनाऽभिहितः,—

“अदेयं यद्य गृह्णाति यस्यादेयं प्रयच्छति ।

तावुभौ चोरवच्छास्यौ दण्ड्यौ चोत्तमसाहसम्”—इति ।

अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम् । अतएव नारदः,—

“गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यस्यादेयं प्रयच्छति ।

दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीचिता”—इति ।

किं तर्हि देयमित्यपेक्षिते स एवाह,—

“कुटुम्बभरणाद्व्ययं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।

तद्देयमुपरुद्धान्यत् ददद्दोषमवाप्नुयात्”—इति ।

भर्तव्यं कुटुम्बमुपरुध्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—

“सर्वस्वं गृहवर्जन्तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।

यद्व्ययं तत्तत्कं देयमदेयं स्वादतोऽन्यथा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते”—इति ।

सुतस्यादेयत्वं एकपुत्रविषयम् । तस्यापि दाने हते सन्तानविच्छे-
दापत्तेः । अतएवैकस्य पुत्रस्य दानं निषेधति वसिष्ठः । “न त्वेकं
पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वपाम्”—इति ।

“अतश्च सुतदाराणां वशित्वं तनुशामने ।

विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुतेपितु” —इति ।

एवमादीनि सुतस्यादेयत्वप्रतिपादकानि वचनान्येकपुत्रविषया-
णीत्यवगम्यते । अनेकपुत्रेष्वपि भातापितृवियोगसहनक्षम एव देय ।

“विक्रयं चैव दानं च न नेया स्युरनिच्छ्व ।

दारा पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत्” —इति

कात्यायनस्मरणात् । न नेया स्युरनिच्छ्व इत्यनापदिषयम् ।

“आपत्कालेऽपि कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तते इति शास्त्रविनिश्चयः” —इति

तानेवाधिकृत्य तेनैवोक्तवान् । पुत्रस्य प्रतिग्रहप्रकारविशेषो-
वशिष्टेन दर्शितः । “पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाह्वय राजानि च
निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्ज्जलाऽदूरवान्धवमसन्निकृष्टमेव
गृहीयात्” — इति । अदूरवान्धव सन्निकृष्टमातुलादिबान्धवम् ।
असन्निकृष्ट सन्निकृष्टभ्रातृपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव । स्थावरविषये देय
द्रव्यमाह प्रजापतिः,—

“सन्नागमात् गृहत्वेनाद् यद्यत् खेप प्रचीयते ।

पित्र्य वाऽयं स्वयं प्राप्त तद्दातव्यं विवक्षितम्” —इति ।

सन्नागमागमेभ्यो यत् प्रचीयते समधिकं स्यात्तद्दातव्यत्वेन
विवक्षितमिति । स्वयं प्राप्तं द्रव्यं अविभक्तधनैर्भ्रातृभिरननुज्ञातमपि
देयम् । “खेच्छादेयं स्वयम्प्राप्तम्” —इति वृहस्पतिवचनात् । यत्तु
तेनैवोक्तम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादा स्थावरे समा ।

एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये”-इति ।

तदविभक्तस्यावरविषय, सप्तानधिकस्यावरविषयं वा । सप्ता-
धिकस्यैव देयत्वेनाभिधानात् । किञ्चिद् भर्वा भार्ययाऽनुज्ञातमेव
देयम् । किञ्चिद्वासेन स्वार्जितमपि स्वाम्यनुज्ञातमेव देयम् ।
तथाच सएव,—

“सौदायिक क्रमायातं गौर्यप्राप्तञ्च यद्भवेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञात दत्त सिद्धिमवाप्नुयात्”-इति ।

सौदायिकं विवाहसन्धम् । क्रमायात पितामहादिक्रमायातम् ।

स्त्रीज्ञात्यनुमतं सावशेष देयम् ।

“वैवाहिके क्रमायाते सर्वं दानं न विद्यते”-इति

तेनैवोक्तत्वात् ।

इत्य देयादेयस्वरूपनिरूपितम् । दत्तादत्तयोस्तु स्वरूपं निरूप्यते ।

तत्र दत्तं सप्तविधमदत्त षोडशात्मकम् । तथाच नारदः,—

“दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।

पण्यमूख्यं भृतिस्तस्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ॥

स्त्रीशुक्लानुग्रहार्थञ्च दत्त दानविदो विदुः ।

अदत्तान्तु भयक्रोधशोकवेगानुगर्हितम् ॥

तपोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छ्लयोगतः ।

शालभूडास्वतन्त्रार्त्तमन्त्रोन्मत्तापवर्जितम् ॥

कर्त्ता ममाय कर्म्येति प्रतिलाभेच्छया च यत् ।

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये साधर्म्यसहिते ॥

• इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सर्वदानं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यद्वत् स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम्”—इति ।

पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । श्रुतिर्वेतन कृतकर्मणे दत्तम् । तुल्या वन्दिचारणादिभ्यो दत्तम् । स्नेहादुहिचादिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारत उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण दत्तम् । स्त्रीशुल्क परिणयनार्थं दत्तम् । अनुग्रहार्थं अदृष्टार्थं* दत्तम् । तदेतत्पण्यमूल्यादि सप्तविधं दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । तथाच याज्ञवल्क्य,—

“देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः”—इति ।

भयेन वन्दिग्रहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादिविषयकोपनिधातनाथान्यस्मै दत्तम् । पुत्रवियोगादिनिमित्तगोकावेशेन दत्तम् । उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिचासेनोपहासेन दत्तम् । द्रव्यव्यत्यासेन दत्त एकस्य द्रव्यमन्यस्मै ददाति, दानव्यत्यासेन दत्त अन्यस्मै दातव्यस्थान्यस्मै दानम् । छलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् । बालेनाप्राप्तपोङ्गवर्षेण दत्तम् । मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् । अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना दत्तम् । आर्त्तेन रोगोपहतेन दत्तम् । मत्तेन मदमियमितेन, लग्नत्तेन धातिकाद्युन्मादयस्तेन अपवर्जितं दत्तम् । अयं मदीयमिदं करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया प्रतिलाभमकुर्वाणाय दत्तम् । अयोग्याय योग्योक्तिमात्रेण दत्तम् । यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा धूतादौ विनियुद्धानाय दत्तम् । एवं पोङ्गप्रकारमपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमित्युच्यते । तथाच कात्यायन,—

* अदृष्टार्थं,—इति का. पुस्तके नास्ति ।

“कामक्रोधास्तन्नादा स्त्रीवोभक्तप्रमोहितैः ।
 व्यत्यामपरिहृष्टाश्च यदत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥
 या तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोचा स्थाप्यतिश्रुता ।
 तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे* न देया स्यात् कथञ्चन ॥
 अथ प्रागेव दत्ता स्यात् प्रतिदायः स तां बलात् ।
 दण्डश्चैकादशगुणमाङ्गर्गोऽयमानवाः”—इति ।

उत्कोचस्वरूपमाह सएव,—

“स्नेहसाहसिकोद्वृत्तपारदारिकसम्भवात् ।
 दर्शनाद्वृत्तनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्त्तनगत ॥
 प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते ।
 न दाता तत्र दण्डः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभाक्”—इति ।

मध्यस्थ उक्तानुवादकः† । चकारात् ग्राहकः समुच्चयते । तावुभौ
 दोषभाजौ दण्डनीयावित्यर्थः । आर्त्तदत्तेत्यादिकं तु धर्मकार्य-
 व्यतिरिक्तविषयम् । तथाच सएव,—

“स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् ।
 अदत्ता तु मृते दाप्यस्तत्पुत्रो नात्र संग्रहः”—इति ।

मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनीयतामाह,—

“योगाधमनविकीर्तं योगदानप्रतियहम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तस्मिन्नर्थेऽप्रसिद्धे तु,—इति यस्यान्तरौघः
 पाठस्तु समीचीनः ।

† शंसनात्,—इति यस्यान्तरहृतः पाठः ।

‡ उक्तामादकः,—इति का० ।

यच्च वाऽप्युपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्”—इति ।
 योगउपधिः । अदेयदानतत्प्रतिग्रहयोर्दण्डो नारदेनोक्तः,—
 “गृह्णात्यदत्तं थोलोभाद्यस्यादेयं प्रयच्छति ।
 अदेयदायको* दण्डस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः”—इति ।
 इति दत्ताप्रदानिकम् ।

अथ वेतनस्थानपाककर्माख्यं विवादपदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“भृत्यानां वेतनस्थोक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्थानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्”—इति ।

वेतनं कर्ममूल्यम् । तस्थानपाकर्म भृत्यायासमर्पणं, समर्पितस्य परावर्त्तनं वा । तच्च समर्पणे विशेषमाह नारदः,—

“भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्त्रामी यथाक्रमम् ।

आदौ मध्येऽवसाने च कर्मणो यद्विनिश्चितम्”—इति ।

एतावदेव तत्कर्मकरणाद्वास्थामीति भाषाया अभावे विशेष-
 माह मएव,—

“भूतावनिश्चितायान्तु दशभागमवाप्नुयुः ।

स्त्रामगोवीर्य्यशस्थानां वणिग्गोपकृषीवत्ताः”—इति ।

गोवीर्य पाप्ममानगवादिप्रभवं पयःप्रमृति । यदि कर्मस्त्रामी
 भृत्याय दशमं भागं न प्रयच्छति, तदाऽसौ राजा दाय इत्याह
 याश्ववल्क्यः,—

“दाण्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुशस्यतः ।

अनिसित्य भृतिं यस्तु कारयेत्तु महीचिता”-इति ।

यस्तु गृहस्थतिनोक्तम्,—

“त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात्सीरवाहकः”—इति ।

तदाद्यावसाध्याहृष्टचेचकर्वद्विषयम् । तत्रापि त्रिभागपञ्चभागा
व्यवस्थया विकल्पितौ वेदितव्यौ । तथाच सएव,—

“भक्ताच्छादभृतः सीराद्भागं गृह्णीत पञ्चकम् ।

जातशस्त्रे त्रिभागान्तु प्रगृह्णीयान्तथाऽभृतः”—इति ।

अग्रनाच्छादनाभ्यां भृतः क्षयीबलः चेचजातशस्यात्पञ्चमं भागं
गृह्णीयात् । ताभ्यामभृतसूतौयं भागमित्यर्थः । एतावदास्त्वामीति
परिभाषायां सत्यामपि कश्चित्ततोऽन्यं स्वामिबुद्धिपरिकल्पितं
वेतनं देयं, कश्चित्ततोऽप्यधिकं देयम् । तदाच याज्ञवल्क्यः,—

“देयं कालस्य योऽतीयास्त्वामं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तदा तु स्वामिनः हृन्दोऽधिकं देयं ततोऽधिके”—इति ।

यः स्वाम्याज्ञामन्तरेण वाणिज्यादित्ताभसाधनदेशकालातिक्रमं
करोति, त्वाभं च वज्रतरव्यकरणदण्यं करोति, तस्मै स्वामी
स्वेष्टानुमारेण किञ्चिद्दद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण वज्रत्वाभं करोति,
तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं देयमित्यर्थः । अनेकसूत्रकर्तृककर्षाणि
वेतनार्पणप्रकारमाह सएव,—

“यो यावत् क्रियते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यमात्रं चेत् साधे कुर्यात् यथाश्रुतम्”—इति ।

यदा पुनरेकं कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां वज्रभिर्वा क्रियमाण-

सुभयोरप्यसाध्यं चेदुभाभ्यामेवापरिसमापितं; तदा यो यावत्कर्म-
करोति, तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थकन्पितं वेतनं देयं, न पुनः
समम् । साध्ये उभाभ्यां कर्मणि परिसमापिते तु यथाश्रुतं यथावत्प-
रिभाषितं तावदुभाभ्यां देयम् । न पुनः प्रत्येकं कृत्स्नवेतनं देयं,
नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् । भृत्यानां कर्तृत्वमाह नारदः,—

“कर्मापकरणं तेषां क्रियां प्रति यदाहितम् ।

आप्तभावेन तद्रक्ष्यं न जैह्वेन कदाचन”—इति ।

तेषां कर्मस्वामिनां कर्मापकरणं लाङ्गलादि क्रियां उद्दिश्य
यस्मिन् हत्ये निहितं, तेन सर्वदा निःशास्त्रेण रक्ष्यमित्यर्थः । दृष्ट-
व्यतिरपि,—

“भृतकस्तु न कुर्वीत स्वामिना शशमण्यपि ।

भृतिहानिं समाप्नोति ततो वादः प्रवर्त्तते”—इति ।

यस्तु भृतिं स्वीकृत्य कर्म न करोति, तं प्रत्याह स एव,—

“गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थयेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्”—इति ।

अगृहीतवेतनविषये याज्ञवल्क्य आह,—

“अगृहीते ममं दाप्यो भृत्यैरक्ष्य उपस्करः”—इति ।

यमं, यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं, तावदेव स्वामिने दद्यात्,
न तु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यदा, अवाङ्गीकृतवेतनं दत्त्वा बला-
त्कारयितव्यः । तदाह नारदः,—

“कर्माकुर्वन् प्रतियुत्य कार्यादत्त्वा भृतिं बलात् ।

भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणः द्विगुणं भृतिमाप्नुयात्”—इति ।

प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् । तदाह कात्यायनः,—

“कर्मारम्भं तु यः कृत्वा सर्व्वं नैव ॥ कारयेत् ।

बलात् कारयितव्योऽभावकुर्व्वन् दण्डमर्हति ।

स चेन्न कुर्यात् तत्कर्म प्राप्नुयाद्विगुणं दमम्”—इति ।

दिशतं कार्पापणदिशतमित्यर्थः^(१) । यत्तु मनुवचनम्,—

“भृत्योऽनात्ता न कुर्याद् यो दर्पात्कर्म यपोचितम् ।

स दण्डः कृष्णालान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्”—इति ।

तदर्धावशेषितविषयम् । किञ्चिन्मात्रावशेषे तु दण्डवर्जवेतना-

दानम् । तदाह सश्व,—

“धयोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तु कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमन्योनस्यापि कर्मणः”—इति ।

यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय कालात्पूर्वमेव कर्म त्यजति, तं प्रत्याह नारदः,—

“काष्ठेऽपूर्णं त्यजम् कर्म भूतेर्भागमवाप्नुयात् ।

स्वामिदोषादकरणे यावद्भूतिमवाप्नुयात्”—इति ।

स्वामिदोषात् पातय्यकरणादिस्वामिदोषात् । नारदः,—

“भाण्डं व्यसनमागच्छेद्दयदि वाचकदोषतः ।

दायोयत्तत्र नष्टं स्यादैवराजकृतादृते”—इति ।

वाचकदोषतः श्रुतकदोषतः । वृद्धमनुः,—

(१) यतश्चाख्यानदर्शनात् दिशतं दममिति पाठः प्रतीयते । छेदक-
प्रमादास्तु सर्व्वेव दिगुणं दममिति पाठोद्दिश्यते ।

“प्रमादाच्चाश्रितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाश्रितम् ।

न तु दाप्यो हतश्चौरैर्दग्धमूर्धं जलेन वा”—इति ।

द्रोहनाश्रितं तीव्रप्रहरादिना द्रोहेण नाश्रितम् । वृद्धमनुः,—

“यः कर्मकाले संप्राप्ते न कुर्यादिप्रमाचरेत् ।

उद्धृत्यान्वस्तु कार्यः स्यात् स दाप्योद्विगुणं भृतिम्”—इति ।

यज्ञवल्क्यः,—

“अराजदैवकाघातं भाण्डं दाप्यस्तु बाहकः ।

प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणं भृतिम् ॥

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।

भृतिमर्हपथे सर्वां प्रदाप्यस्याजकोऽपिच”—इति ।

अराजदैवकोधातो यस्य भाण्डं, तद्यदि प्रज्ञाहीनतया बाहकेन नाश्रितं, तदा तन्मूल्यानुसारेण तद्भाण्डं दापनीयः । यस्तु प्रस्थान-
लघ्नसमयएव व्यवस्थाभ्युपगतं कर्म त्यजन् प्रस्थानविघ्नं करोति,
तदाऽसौ द्विगुणं भृतिं दाप्यः । यस्तु भृत्यान्तरोपादानावधरमश्वे
स्त्रात्रीकृतं कर्म त्यजति, असौ भृत्यः सप्तमं भागं दाप्यः । यः पुनः
पथि प्रक्रान्ते गमने वर्त्तमाने सति कर्म त्यजति, स भृतेश्चतुर्थं भागं
दाप्यः । अर्हपथे त्यजन् सर्वाभृतोदापनीयः । यस्तु स्वामी भृत्यं
स्वयमेव कर्म त्याजयति पूर्वोक्तदेशेषु, अभावपि पूर्वोक्तसप्तमभागा-
दिकं दापनीयः । एतद्याध्याधितादिविषयम् । व्याधितस्यापराधा-
भावात् । यदा पुनर्याधितो व्याध्यपगमे तदितरदिवमान् परिगणय्य
पूरयति, तदा जमतएव सर्वा भृतिम् । तदाह मनुः,—

“यास्तः स कुर्यान् वृष्टः यन् यथाभाषितमादितः ।

सुदीर्घस्यापि कालस्य तत्तमेतैव वेतनम्”—इति ।

त्याजकस्य स्वामिनश्चतुर्थभागादिदायनमविक्रीतभाण्डविषयम् ।

विक्रीते तु भाण्डे विग्रेषो वृद्धमनुनाऽभिहितः,—

“पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग्भृत्यन्यजेद्यदि ।

अगतस्यापि^(१) देयं स्यात् भूतेरर्द्धं क्षमेत सः”—इति ।

आसेधेन प्रतिवृद्धभाण्डविषये राजाद्यपहतभाण्डविषये* चाह कात्यायनः,—

“यथा च पथि तद्भाण्डमाचिद्येत ह्रियेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात् तावतो भूतिम्”—इति ।

भाटकस्त्रीकृतेन यानादिना भाण्डनेतरं प्रत्याह नारदः,—

“अनीय भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहने^(२) ।

दाप्यो भूतेः चतुर्भागं सर्वमर्द्धपथे त्यजन् ॥

अनयन् वाहकोऽप्येवं भूतिहानिमवाप्नुयात्”—इति ।

यः शकटादिकं भाटयित्वा तदेवोपकारं शून्यमादाय देहा-

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । ममतु, राजाद्यपहतभाण्डविषये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यनेव पाठः सर्वत्र । ममतु, यदा,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यनेव पाठः सर्वत्र । ममतु, उपकार,—इति पाठः प्रतिभाति । एवं परञ्च ।

(१) अगतस्यापि यावद् गन्तव्यमगतस्याप्येति चण्डेश्वरीया व्याख्या ।

(२) भाण्डवान् स्वामी । यानं शकटादि । वाहनमन्वादि ।

न्तरङ्गच्छति भाटकः* । उपकारशब्देन तदाधारोक्तस्यते । परभूमौ
गृहनिर्माणादिभाटकदातारम्रत्याह नारदः,—

“परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोम^(१)ं दत्त्वा वसेत्तु य ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत् दणकाष्ठानि चेष्टकाम्”—इति ।

तथा,—

“स्तोमाद्विना वधित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।

निर्गच्छसृणकाष्ठादि न गृहीयात् कथञ्चन ॥

यान्येव दणकाष्ठानि त्विष्टकाविनिवेशिताः ।

विनिर्गच्छस्तु तत्सर्वं भूमिस्त्रामिनि वेदयेत्”—इति ।

अनिश्चितं दणकाष्ठादिपहणापरिभाषायामित्यर्थः । परिभा-
षिते तु यथा परिभाषा तथेति । वेदयेत्, निवेदयेदित्यर्थः । भाटकं
दत्त्वा द्रव्याद्यर्पणार्थं गृहीतमणिकादिपाचभेदनादावप्याह सएव,—

“स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकाष्ठान्युपानयेत् ।

पहीतुरावहेद्भग्नं गृहं वाऽन्यत्र सप्तवात्”—इति ।

सप्तव परस्परमघर्ष । तेनान्यकेनां कार्त्तव्येन वा भिन्न पूर्ववत्कृत्वा
भाण्डं वा तन्मूत्रं वा स्त्रामिने दियम् । सप्तवादस्य च भेदे तु भाटक-
पहीतुरेव तदित्यर्थः । कृतकर्षणे भूत्याय वेतनादातारम्रत्याह
गृहस्यति,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । स भूति न प्राप्नुयात्,—इति त्वधिकं भवितुं
युक्तम् ।

† तेन लेशतः,—इति का० ।

“कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्देतनं भृते ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् विनयं चानुरूपतः”—इति ।

निमग्नं भृत्यं पथि त्यजतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“त्यजेत्पथि सहायं यो भृत्यं रोगार्त्तमेव च ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं यामे अहमपालयन्”—इति ।

पण्यस्त्रीतदुपभोक्तृविषये त्वाह नारदः,—

“शुक्लं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती दिगुणं वहेत्* ।

अनिच्छन् शुक्लदाताऽपि शुक्लहानिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतदव्याधितादिविषयम् । व्याधितविषये तु सत्यन्तरम्,—

“व्याधिता संभ्रमा व्यधा राजाधर्मपरायणा ।

आमन्त्रिता च नागच्छेत् अवाच्या वड्वा सता”—इति ।

अत्यन्तावश्यं जातसम्भ्रमा सम्भ्रमपदेन उक्ता । तत्रैव व्याकुला

व्यधा । वड्वा दासी । दासीग्रहणमत्र पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम् । उप-

भोक्ताटं प्रत्याह नारदः,—

“अप्रयच्छन् तथा शुक्लमनुभूय पुमान् स्त्रियम् ।

अक्रमेण च सङ्गच्छेद्वातयेदा नखादिभिः ॥

अयोनी यः समाक्रामेद्द्वज्जभिर्वा विवासयेत्^(१) ।

* तदा,—इति का० ।

† जड,—इति का० शा० ।

(१) अक्रमेण कामशास्त्रोक्तप्रकारविरोधेन । वातयेद्वा नखादिभिरित्य-
प्राप्येतदनुपहृत्तीयम् । अयोनी मुखदौ, समाक्रामेत् प्राप्यधर्मं
कुर्यात् । आत्मार्थं माटयित्वा जडभिः पुनर्यैः सह विशेषेण वासये-
दिति वचनार्थः ।

शुक्लं त्वष्टृगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु”—इति ।
 पण्यस्त्रिधास्त्रपराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणेऽभिहितम्,—
 “गृहीत्वा वेतनं वेश्मा लोभादन्यत्र गच्छति ।
 तां दमं दापयेद्भुन्यादित्यस्यापि च भाटकम्”—इति ।
 अत्र निर्णयमाह नारदः,—
 “वेश्मा प्रधाना यास्तत्र कामुकाः तद्गृहोषिताः ।
 तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संग्रहे विदुः”—इति ।
 इत्थं वेतनस्थानपाकर्माभिहितम् ।

अथेदानीमभ्युपेत्याशुश्रूयाख्यं विवादपद- मभिधीयते ।

तस्य स्वरूपं नारद आह,—

“अभ्युपेत्य तु श्रूयषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।
 अश्रूयषाऽभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते”—इति ।
 आज्ञाकरणं श्रूयषा । श्रूयषकश्च पञ्चप्रकारः । तथाच मएव,—
 “श्रूयषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टोमनीषिभिः ।
 चतुर्विधः कर्मकरः श्रेया दामास्त्रिपञ्चकाः ॥
 शिष्यान्तेवामिष्टनकाः चतुर्थस्त्वधिकर्मणः ।
 एते कर्मकराज्ञेया दामास्तु गृहजादयः ॥
 भामान्यमस्वतन्त्रत्वं तेषामाहुर्मनीषिणः ।

जातकर्मकरस्तृती^(१) विशेषो वृत्तितस्तथा ॥

कर्माणि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मोक्तं शुभकर्मकरे स्मृतम् ॥

गृहदाराशुचिस्थानरथाऽवस्करगोधनम् ।

गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविष्मूत्रपक्ष्णोज्ञनम् ॥

इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमथान्ततः ।

अशुभकर्म विशेषं शुभमन्यदतः परम्”—इति ।

तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिष्यशिष्यार्थी । मूलेन
यः कर्म करोति, स भृतकः । अधिकर्मकृतकर्मकुर्वतामधिष्ठाता ।

अशुचिस्थानं उच्छिष्टप्रक्षेपार्थं वृत्तादिकम् । अवस्करः गृहसंमार्जित-
पांशादिनिषयत्यागस्थानम् । भृतकश्च विविधः । तदुक्तं तेनैव,—

“उत्तमः कार्यकर्त्ता च मध्यमस्तु कृषीवलः ।

अधमो भारवाही स्यादित्येवं चिविधो भृतः”—इति ।

दासस्वरूपमपि तेनैव दर्शितम्,—

“गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धोदायादुपागतः ।

अन्नाकालभृतस्तददाहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्याऽवसितः स्ततः ॥

भक्तदास्यं विज्ञेयस्तथैव बड़वाऽऽधतः ।

विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः”—इति ।

(१) जातएव य कर्मकर स जातकर्मकर । मयान्तरे तु जातिकर्मकर-
इति माठ । अत्रापि तथेवार्थः ।

गृहजातः स्वगृहे दास्यां जातः । क्रीतो मूखेन । लब्धः प्रति-
 गृहादिना । दायागतो रिक्थयाहिलेन प्राप्तः । अन्नाकालमृतः दुर्भिक्षे
 दासत्वाय योषितः । आहितः स्वामिना धनयक्षणेनाधीनतां नीतः ।
 षण्णमोचित षण्णमोचनप्रत्युपकारतया दासत्वमभ्युपगतः । युद्धप्राप्तः
 समरे विजित्य गृहीतः । पणविजितः दासत्वपणके द्युतादौ जितः ।
 तवाहमित्युपगतः तव दासोऽस्मीति स्वयमेवागतः । प्रव्रज्याऽवसितः
 प्रव्रज्यातस्थितः । कृतः कृतकालः, एतावत्कालं त्वं महास इत्युपगत-
 इति । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थे एव दासत्वमभ्युपगतः । वडवया
 गृहदास्या आहितः तस्मिन्नेन तामुदाह्य दासत्वेन प्रविष्टः । यः
 आत्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेता । एवं पञ्चदशप्रकाराः । यत्तु
 मनुजोक्तम्,—

“ध्वजादतो भक्तदासो गृहजः क्रीतद्विनी ।

पैदको दण्डदासश्च सप्रेते दासयोगयः”—इति ।

तत् तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं, न तु परिसङ्ख्यार्थम् । अत्र ग्रिथ्याणां
 कर्मकृतौ विशेषो नारदेनोक्तः,—

“आ विद्यायहणाच्छिष्यः श्रुत्युद्येत् प्रयतो गुरुम् ।

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैवच”—इति ।

विद्या चाच चयी । तदुक्तं बृहस्पतिना,—

“विद्या चयी समाख्याता षष्ठ्यजुःशामलचणा ।

तदर्थे गुरुश्रुत्यां प्रकुप्यांच प्रचोदिताम्”—इति ।

अन्नेवासिनामपि कर्मकृतौ विशेषस्तेनैवोक्तः,—

“विज्ञानमुच्यते ग्रिथं हेमरुपादिसंज्ञितः ।

नृत्यादिकञ्च तन्नाशं* कुर्यात्कर्म्म गुरोर्गृहे”—इति ।

नारदोऽपि,—

“स्वं शिक्षमिच्छन्वाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम्”—इति ।

आचार्यस्यापि कर्त्तव्यमाह सएव,—

“आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

न शान्त्यत्कारयेत्कर्म्म पुत्रवचनमाचरेत्”—इति ।

अन्यकर्म्मकारकमाचार्यं प्रत्याह कात्यायनः,—

“यस्तु न याहयेत् शिक्षं कर्म्मशिक्ष्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं तस्मात् शिष्यो निवर्त्तते”—इति ।

परिभाषितकालात्प्रागेव विद्याप्राप्तावपि तावत्कालं वसेदित्याह

नारदः,—

“शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समापयेत् ।

तत्र कर्म्म च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम्”—इति ।

प्राज्ञवक्ष्योऽपि,—

“कृतशिक्षोऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः”—इति ।

दुष्टं प्रत्याह नारदः,—

“शिक्षयन्तमदुष्टञ्च यस्ताचार्यं परित्यजेत् ।

यलादासयितव्यः स्यात् बधवन्धं च सोऽर्हति”—इति ।

* तत् शिक्षन्,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टं पाठः ।

बधोऽच ताडनादिः । परिभाषितकालसंपूर्त्तौ कर्त्तव्यमाह
नारदः,—

“मृहीतग्रित्यः समये कृत्वाऽऽचार्य्यप्रदक्षिणम् ।

शक्तिस्थानुमान्येन अन्तेवासी निवर्त्तते”—इति ।

भूतकामामपि मृतिहृतः कालहृतश्च विग्रेयो बृहस्पतिना
दर्शितः,—

“यो भुङ्क्ते परदासीन्तु स ज्ञेयो बड़वाभृतः ।

कर्म तत्त्वामिनः कुर्यात् यथाऽन्वेन मृतो नरः ॥

बड्धार्थमृतः प्रोक्तस्तथा भागभृतोऽपरः ।

हीनमथोत्तमत्वञ्च सर्वपाप्मेव चोदितम् ॥

दिनमामार्द्ध्यण्णामचिमासाब्दमृतस्तथा ।

कर्म कुर्यात् प्रतिज्ञातं लभते परिभाषितम्”—इति ।

अर्थमृतस्य बड्धार्त्वं समर्पणमहत्याभ्यां द्रष्टव्यम् । ते धान्तप-
महत्वे प्राणनुसारतो द्रष्टव्ये । तथाच नारदः,—

“भूत्यस्तु त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः ।

शक्तिभक्तानुसाराभ्यां तेषां कर्मान्यथा भूतिः”—इति ।

भागभृतस्य त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“दिप्रकारो भागभृतः रूपणो जीवितः स्मृतः ।

जातमण्यत्तया धीराश्रमते तु न संग्रहः”—इति ।

अधिकर्मभृतस्तु स्वरूपमाह नारदः,—

“अर्पण्यधिकृतो यः श्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि ।

कोऽधिकर्मभृतोज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः”—इति ।

एवं निरूपितेभ्यः शिष्यान्तेवासिभ्यः भृतकाधिकर्मकरेभ्यो*
दासानां भेदं दासग्रन्थव्युत्पत्तिदर्शनमुखेनाह कात्यायनः,—

“स्वतन्त्रस्यात्मनो दानादासत्वं दारवद्भृगुः”—इति ।

अयमर्थः । यथा भर्तुः सम्भोगार्थं स्वशरीरदानादारत्वं, तथा
स्वतन्त्रस्यात्मनो दानादासत्वम्,—इति भृगुराचार्यो मन्यते,—इति ।
तेन चात्यन्तपारार्थ्यमासाद्य शूद्रपुत्राः दासाः पारार्थ्यमात्रमासाद्य
शूद्रपुत्राः कर्मकरा इत्युक्तं भवति । दासत्वञ्च ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव
त्रिषु वर्णेषु विद्येयम् । “दास्यं विप्रस्य न कश्चित्”—इति तेनैवोक्त-
त्वात् । तेष्वपि दास्यमानुलोभ्येनैवेत्याह सएव,—

“वर्णानामानुलोभ्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।

राजन्यवैश्याशूद्राण्यजतां हि स्वतन्त्रताम्”—इति ।

प्रातिलोभ्येन दासत्वप्रतिषेधः स्वधर्मपरित्यागिभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।
तथाच नारदः,—

“वर्णानां प्रातिलोभ्येन दासत्वं न विधीयते ।

स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता”—इति ।

दारवद्दासता मतेति वचनात् ब्राह्मणस्य स्वर्णं प्रति दासत्व-
प्रामाण्यमाह कात्यायनः,—

“असवर्णे तु विप्रस्य दासत्वं नैव कारयेत्”—इति ।

यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यं भजते, तदाऽप्यौ नाशूद्रं कर्म
कुर्यादित्याह सएव,—

“श्रुताध्ययनसम्पन्नं तदूनं कर्म कामतः ।

* भृतकाधिकर्मकरेभ्यश्च,—इति भवितुं युक्तम् ।

तत्रापि नाशुभं किञ्चित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः”—इति ।

ऊनं हीनमपि कर्म कामन्तो वेतनपदणमन्तरेण स्वेच्छया पर-
हितार्थम् । अत्रियवैश्वविषये स्वामिनः कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“अत्रिययश्चैव वैश्वस्य ब्राह्मणोऽवृत्तिकर्षितम् ।

विभृयादानृगंस्तेन स्वानि कर्षाणि कारयेत्”—इति ।

यस्तु द्विजातिं ब्रह्मादास्यं कर्म कारयति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“दास्यन्तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संकृतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्रभावत्वाद्वाजा दास्यः शतानि षट्”—इति ।

प्रभावस्य भावः प्रभावत्वं, तस्मादिति । शूद्रन्तु यथा कथमपि
दास्यं कारयेदित्याह सएव,—

“शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव च ।

दास्याद्यैव हि शूद्रोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा”—इति ।

पञ्चदशप्रकाराणां दासानां मध्ये गृहजातक्रीतसन्धदायागतानां
चतुर्णां दासत्वं स्वामिप्रसादादेव मुच्यते नान्यथेत्याह नारदः,—

“तत्र पूर्वस्यतुर्वर्गा दासत्वात् न विमुच्यते ।

प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेवां क्रमागतम्”—इति ।

आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापेतीत्याह
नारदः,—

“विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।

स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्याच्च मुच्यते”—इति ।

प्रज्याऽवसितस्यापि दास्यमोचो नास्तीत्याह सएव,—

“राज्ञएव हि दासः स्यात् प्रज्याऽवसितो नरः ।

न तस्य प्रतिमोचोऽस्ति ॥ विशुद्धिं कथञ्चन"—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रव्रज्याऽवसितो राज्ञो दास आभरणान्तिकम्”—इति ।

प्रव्रज्याऽवसितस्य दासत्वं ब्राह्मणेतरविषयम् । ब्राह्मणस्तु निर्वास्य-
इत्याह कात्यायन,—

“प्रव्रज्याऽवसिताये तु चयोवर्णादिजातयः ॥

निर्वासं कारयेद्विप्र दासत्वं चचिध विप्र”—इति ।

निर्वासनप्रकारमाह नारद,—

“पारिषाज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मं न तिष्ठति ।

अपदेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत्”—इति ।

प्रव्रज्यावसितात्मविक्रेद्व्यतिरिक्तानामस्त्राकाशभृतादीनां दास्या-
पनयनप्रकारमाह सएव,—

“अस्त्राकाशे भृतो दास्यान्मुच्यते गोद्वयं ददत् ।

तद्वक्षितं दुर्भिक्षे यत् न तु शृणोदकर्मणः” ॥

आहितोऽपि धनं दत्वा स्वामी यद्येवमुद्धरेत् ।

स्वपण्याप्तमृणं दत्वा तदृणात्स विमुच्यते ॥

भक्तस्योत्सेपणेनैव भक्तदासो विमुच्यते ।

नियद्वाद्दडवायास्तु मुच्यते बड्वाऽऽहतः”—इति ।

स्वामिनः प्राणसरक्षणायपि गृहजातादयः सर्वे दास्यान्मुच्यन्ते
इत्याह नारद,—

- इत्यनेन पाठः सर्वत्र । भक्षितस्यापि यत्नेन न तच्छुध्यति कर्मणा,—
इति ग्रन्थान्तरेष्टपाठस्तु समोच्यते ।

“यद्यैषां स्वामिन कश्चिन्मोचयेत्प्राणभंगयात् ।

दासत्वात् विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च”—इति ।

दासभाषानां मोचनमाह याज्ञवल्क्यः,—

“बलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते”—इति ।

चकारादाहितो दत्तश्च गृह्यत । नारदोऽपि,—

“चोरापहतविक्रीता ये च दासीकृताबलात् ।

राज्ञा मोचयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेह्यते”—इति ।

यस्त्वेकस्य पूर्वं दास्यमङ्गीकृत्य परस्यापि दासत्वमङ्गीकरोति,

असावपरेण विसर्जनीय इत्याह सएव,—

“तवाहमिति वाऽऽत्मानं योऽस्त्वतन्त्रः प्रयच्छति ।

न स तन्प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम्”—इति ।

दासविमोचनेतिकर्त्तव्यतामाह सएव,—

“स्वदाममिच्छेद्दयः कर्त्तुमदासस्मीतमानसः ।

स्तन्वादादाय तस्यासौ भिक्षात्कुम्भं सहाम्भसा ॥

साक्षताभिः सपुण्याभिर्मूढन्यद्भिरवाकिरेत् ।

अदाम इति शोक्ता त्रिः प्राप्नुयन्तु तथोत्सृजेत् ॥

ततः प्रश्रुति वक्तव्यः स्वाग्यनुपहृषालितः ।

भोज्याद्योऽथ प्रतिपाद्यो भवत्यभिमतः सताम्”—इति ।

इत्यभ्युपेत्याहूयूपाख्यं विवादपदं समाप्तम् ।

अथ सम्बिद्ध्यतिक्रमाख्यविवादपदस्य विधिरुच्यते ।

तस्य सचरणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्,—

“पापण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।

समयस्थानपाकर्षं तद्विवादपदं स्मृतम्”—इति ।

समयस्थानपाकर्षं अत्यतिक्रमः समयपरिपासनम् । तद्व्यतिक्रम-
माणं विवादपदं भवतीत्यर्थः । तदुपयोगिनमर्थमाह बृहस्पतिः,—

“वेदविद्याविदोविप्रान् ओषध्यांश्चाग्निहोत्रिणः ।

आहृत्य स्यापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“राजा हत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यान् वृत्तिमद्भूयास्त्वधर्मः पाष्यतामिति”—इति ।

ब्राह्मणान् त्रैविद्यान् वेदत्रयसम्पन्नान् वृत्तिमद्भूरिहिरण्यादि-
सम्पन्नं हत्वा स्वधर्मवर्णायमश्रुतिसूतिविहितो भवद्भिरनुष्ठीयता-
मिति तान् ब्रूयात् । वृत्तिसम्पत्तिश्च बृहस्पतिना दर्शिता,—

“अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्यात् गृहभूमयः ।

मुक्तमाय्याश्च^(१) नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासने”—इति ।

तेभ्यो दद्यादित्यर्थः । तेषां कर्त्तव्यमाह बृहस्पतिः,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।

(१) अनाच्छेद्यकरा, न आच्छेद्यः आहर्त्तव्यः करोराजयाज्ञभागोपासां
तथाविधाः । गृहभूमय इति द्वितीयार्थे प्रथमा । गृहभूमीदित्यर्थः ।
मुक्तमाय्यास्वत्तराजदेवाः ।

पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धेऽर्थे च निर्णयम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मां राजकृतस्य यः”—इति ।

श्रौतस्मार्त्तधर्मानुपमर्देन गोत्राचारेक्षण^१देवगृहपालनादिरूपो-
यो धर्मः समयान्निव्यक्तो भवेत्, सोऽपि यत्नेन पालनीयः । तथा,
राज्ञा च निजधर्माविरोधेनैव यावत्पथिकभोजनं देयं अस्मदराति-
मण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया इत्येवं रूपः समयनिव्यक्तः, सोऽपि
रक्षणीयः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कर्त्तव्यविशेषोऽभिहितः ।
यामादिसर्वसमुदायानां तु साधारणकार्यमाह दृष्टव्यः,—

“यामश्रेणीगणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया ।

बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्यं तथैव च ॥

वाटचौरभये बाधा सर्वसाधारणी सृता ।

तत्रोपशमनं कार्यं सर्वेष्वेकेन केनचित्”—इति ।

चकारेण पायण्डनैगमादीनां चोपसंग्रहः । ततश्च यामश्रेणीगण-
पायण्डनैगमादीनामुपद्रवकाले धर्मकार्यं च यां पारिभाषिकीं
समयक्रियां विना उपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्यञ्च दुःसाध्यं, सा
पारिभाषिकी समयक्रिया सर्वैर्मिलितेः कार्या । वाटचौरभयो भये
प्राप्ते तदा चोरोपशमनं सर्वैः समूह्य कर्त्तव्यमित्यर्थः । धर्मकार्यं तु
विशेषमेनैवोक्तं,—

“सभा प्रया देवगृहं तडागारामसंज्ञातिः ।

तथाऽनाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥

कुलायनं निरोधश्च कार्यमस्माभिरंगतः ।

यत्नेवं* लिखितं पवं धर्त्या सा समयक्रिया ॥

पालनीया समस्तैस्तु यः समयी विषंवदेत् ।

सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात्”—इति ।

यजनक्रिया सोमयागादिकर्द्धभ्यो दानम् । कुलायनं दुर्मिच्छा-
दिपीडितवृथागमनम् । तस्मिन्नागते सति यत्संविधानं विधेयं,
तदेव तच्छब्देनोच्यते । निरोधः दुर्मिच्छाद्यपगमपर्यन्तं धारणम् ।
अंगतः गृहचेचपुरुषादिप्रयुक्तसंगृहीतधनेनाढ्यकत्वेन वा स्थितेन
कार्यमिति । एवं कृत्वा समयक्रिया न केवलं समुदायिभिः पाल-
नीया, किन्तु राज्ञाऽपीत्याह नारदः,—

“पापण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादियु ।

संरचेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा”—इति ।

पापण्डा वेदवाद्या वेदोक्तलिङ्गधारिणो वा अतिरिक्ता वा सर्वे
लिङ्गिनः । तेषु मध्ये अभिचरणाद्याः समयाः सन्ति । नैगमाः
सार्वत्रिका वणिक्प्रभृतयः । तेषु सकल्पकमन्देशहरपुरुषतिरस्का-
रिणो दण्डा इत्येवमादयो बहवः समयाः विद्यन्ते । अथवा, नैगमा-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यत्नेवं,—इति पाठ प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पीडितजनागमनम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

आप्तप्रणीतत्वेन वेदग्रामाण्यभिच्छन्ति ये पाशुपतादयः । ज्ञातगण-
शब्दयोरर्थः कात्यायनेन दर्शितः,—

“नानाबुधधराज्ञाताः समवेतास्तु कौर्त्तिताः ।

कुलानान्तु समूहस्तु गणः स परिकौर्त्तितः”—इति ।

पूगे ज्ञाते चान्योन्यमुत्सृज्य समरे न गन्तव्यमित्यादयः सन्ति
समयाः । गणे तु पञ्चमेऽहनि पञ्चमे वाऽन्दे कर्णवेधः कर्त्तव्य इत्यादि-
समयाः । दुर्गे धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र यास्यता न तद्विक्रय-
मित्यास्ते समयः । जनपदे तु कचिद्विक्रेतुर्हस्ते कचित् क्रेतृहस्ते
शस्त्रग्रहणमित्यादिकोऽस्थनेकविधः समयः । तत्समयजातं यथा न
भ्रम्यति न च घटिवर्तते, तथा राजा कुर्यादित्यर्थः । समुदाये तु
गुरुपविषये विशेषमाह दृष्टमिति,—

“कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्यैवां परस्परम् ।

विश्रामं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनन्तरम्”—इति ।

मध्यस्यैः प्रतिभूभिः । कार्याणि समूहकार्याणि । कात्यायनोऽपि,—

“समूहानां तु यो धर्मः तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकार्याणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः”—इति ।

समूहकार्यकारिषु हेयोपादेयान्विभजति दृष्टमिति,—

“विदेपिणी व्यभनिनः ग्रासीनास्तमभीरवः ।

एदा जुग्राय गाम्नाय न कार्याः कार्यचिन्तकाः ॥

शुचयो वेदधर्मज्ञाः दद्याः दान्ताः कुलोद्भवाः ।

सर्वकार्यप्रवीणाय कर्त्तव्यास्तु महत्तमाः”—इति ।

ते च कियन्ताः कर्त्तव्या इत्यपेक्षिते मएवाह,—

“दौ त्रयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः ।

यस्तत्र विपरीतः स्वात्स दाप्यः प्रथमं दमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“युक्तियुक्तश्च यो हन्यादयः कार्यानिवकाग्रदः ।

अयुक्तश्चैव यो भूयात्स दाप्यः पूर्वसाहसम्”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“यस्तु साधारणं हिंसात् क्षिपेत् चैविशमेव वा ।

संविक्त्रिणां विहन्याच्च स निर्वासस्ततः पुरात्”—इति ।

समूहिनामप्यधर्मेण द्वेषादिना कार्यकरणे दण्डमाह सएव,—

“बाधाङ्कुर्युर्यदैकस्य सम्भूतादेषमंयुताः ।

राज्ञा सर्वे गृहीतार्याः ग्राह्याश्चैवानुबन्धतः ॥

न यथा समयं जस्युः स्वमार्गं स्थापयेच्च तान्”—इति ।

यस्तु सुख्यः समूहद्रव्यादिकमपहरति, तस्य दण्डमाह धाञ्च-
वस्तवः,—

“गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लब्धयेन्नु यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राज्ञादिप्रवासयेत्”—इति ।

मर्माद्वाटकादीनां पुरास्त्रिर्वासनमेव दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“अरन्नुदः सूचकश्च भेदकसाहसी तथा ।

श्रेणीभूगनृपदेष्टा क्षिप्रं निर्वास्यते तदा ॥

पुरश्रेणीगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः ।

वाग्धिगदमं परित्यागं प्रकुर्व्युः पापकारिणः ॥

तैः कृतं यत्स्वधर्म्येण नियद्दानुपहं नृणाम् ।

तद्राजाऽण्यनुमन्तव्यं निस्पृष्टार्था हि ते स्मृताः”—इति ।

निस्पृष्टार्थाः, अनुज्ञातकार्या इत्यर्थः । पाषण्ड्यादिमर्वसमूहेषु यथा राजा वर्तितव्यं, तदाह नारदः,—

“यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः ।

यच्चैषां प्राप्नुयादर्थमनुमन्येत तत्तथा ॥

प्रतिकूलञ्च यद्राज्ञः प्रकृत्यवमत च यत् ।

दोषवत् करणं यत्तु स्यादनाम्नायकन्पितम् ॥

प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत्”—इति ।

धर्माजटावत्त्वादि । कर्म प्राप्त*पर्युचितभिचाटनादि । उपस्था-
नविधिः समूहकार्याणि पटहादिध्वनिमाकर्ष्य मण्डपादौ मेलनम् ।
वृक्षपादानं^(१) जीवनार्थं तापमवेपपरिग्रहः । राज्ञः प्रतिकूलमाधि-
कारिगृह्णकर्मकं चैवर्णिकविवादे धर्मविवेचनम् । तस्य च प्रतिकूल-
नमुक्त सत्यन्तरेण,—

“यस्य राज्ञस्तु कुरुते गृह्णे धर्मविवेचनम् ।

तस्य प्रणश्यते राष्ट्रं वलं कोयञ्च नश्यति”—इति ।

* इत्यमेव पाठः. कर्मच । मम तु, प्राप्तः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) इयञ्च, यच्चैषां प्राप्नुयादर्थमित्यस्य व्याख्या । यत्तद्याग्यादर्शनेन, यच्चैषां प्राप्नुयादर्थमित्यत्र, यच्चैषां वृक्षपादानम्,—इति पाठः प्रतिभाति । विवादग्राहारे तथैव पाठोक्तोवर्त्तते । परमावश्यंभूतकेषु दर्शनात् यच्चैषां प्राप्नुयादर्थमित्यस्यमेव पाठो मूल्ये रक्षितः । शा० का० उक्त-
वशेन, वृक्षपादान,—इति पाठो वर्त्तते ।

प्रकृत्यवमतं स्वभावतएव यदननुज्ञातं; पाषण्डादिषु तामूल-
भक्षणं, परस्पररोपतापः, राजपुरुषाग्रयणेनान्योन्यमर्थापहरणादि ।
दोषवत्करणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं विधवादौ वेश्यात्वादिकं पाषण्डा-
दिभिः प्रकल्पितम् । संवित्त्वेने दण्डमाह मनुः,—

“यो ग्रामदेशसंघातां कृत्वा मत्थेन संविदम् ।

विमंवेक्षरोलोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥

निश्चात्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णकं निष्कं* शतमानश्च राजतम्^(१) ॥

एवं दण्डविधिद्वय्यात् धार्मिकः वृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम्”—इति ।

मत्थेन ग्रपथेन । एतेषां निर्वासनचतुःसुवर्णनिष्कशतमानरूपाणां
जातिविद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । समूहपूजार्थं राजा
समर्पितं द्रव्यं समूहाय यो न ददाति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“समूहकार्यं आयातान् कृतकार्यान् विमर्जयेत् ।

सदा सम्मानमत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥

• चतुःसुवर्णान् षट् निष्कान्,—इति यश्यान्तरदृष्टः पाठः ।

(१) अथ च, “साष्टं शतं सुवर्णानां निष्कमाऊर्मगौधियः”—इत्यादि-
निष्कानां व्यवच्छेदार्थं चतुःसुवर्णकमिति निष्कविशेषणमुपास्यम् ।
शतमानं राजतं रत्निकानां विंशत्यधिकं शतत्रयमिति चण्डेश्वरेण
याख्यातम् ।

समूहकार्यप्रहितो यत्नमेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दायो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम्”—इति ।

विभज्य यद्वणमण्डूद्वयविषयम् । यतस्तत्पञ्चविषये स एवाह,—

“घाण्मासिकं वत्सरं वा विभक्त्यं यथाऽंशतः ।

देयं वधिर* वृद्धान्धस्त्रीवालातुररोगिषु ॥

सान्त्वानिकादिषु तथा धर्मेषु सनातनः”—इति ।

राज्ञः प्रसादसम्भवद्वणमपि सर्वेषां सममित्याह स एव,—

“यत्नैः प्राप्तं रचितं वा गणार्थं वा ऋणं कृतम् ।

राज्ञः प्रसादसम्भञ्ज सर्वेषां तत्समाहितम्†”—इति ।

एतदभक्षितविषयम् । भक्षिते तु कात्यायन आह,—

“गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्कलर्णं भक्षितं भवेत् ।

आत्मार्यं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्”—इति ।

ये तु समुदायं प्रसाद्य तदन्तर्गता ये च समुदायचोभादिना
मतो वद्विभृताः, तान् प्रत्याह स एव,—

“गणिनां त्रिन्विंशतीनां गताः स्युर्ये तु मध्यताम् ।

प्राकृतस्याधमर्णस्यां ममांशाः सर्वे एव ते ॥

* देयं वा निश्च, —इति का० ।

† सर्वेषां तत्समूहितम्, —इति का० । सर्वेषामेव तत्समम्, —इति
यस्यान्तरुद्धता पाठः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्राकृतस्य धर्मस्य, —इति यस्यान्तरुद्धता
पाठः शशीधोतः ।

तथैव भोजनैर्भावं* दानधर्मक्रियासु च ।

समूहस्योऽंशभागी स्यात् प्रगतस्त्वंशभागभाक्”-इति ।

संविज्ञातिक्रमाख्यं विवादपदम् ।

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते ।

तत्स्वरूपं भारदेनोक्तम्,—

“क्रीत्वा नूत्येन यः पण्यं क्रेता न वज्र मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

क्रीत्वाऽनुशयानुत्पत्त्यर्थं क्रेता कथ्यात् प्रागेव सम्यक् परीक्षित ।

तथाच सएव,—

“क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्षाऽभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”—इति ।

परीक्षाऽभिमतं क्रीतं तद्दोषदर्शनेऽपि गृहीतुरेव भवति, न विक्रेतुः । तथाच दृष्टमिति,—

“परीक्षितं वज्रमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत्”—इति ।

तत्कालपरिचितस्य पुनरर्पणाभावः सावधिविषयः । तत्तद्व्यतिरिक्तं परीक्षणस्य विहितत्वात् । तथाच व्यासः,—

“धर्मकाष्ठेष्टकासूत्रधान्यासवरसस्य च ।

* भोज्यवैभाव्य,—इति का० ।

† प्रगतस्त्वंशभाग्यति,—इति का० । प्रगतस्त्वंशभाक् न तु,—इति यस्यान्तरोपः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्येषां सद्यः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

वस्तुस्थितिरण्णानां सद्यएव परीक्षणम्”—इति ।

क्रीतानां पण्णानां द्रव्यविशेषेण परीक्षणकालावधिमाह सएव,—

“अद्यादोहं परीचेत पञ्चाद्यादाहमेव तु ।

मणिमुक्ताप्रवालानां सप्ताहात् स्यात् परीक्षणम् ॥

द्विपदामर्धमासं स्यात् पुंसान्तद्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहात्सर्वबीजानामेकादाहोदवाससाम् ॥

अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संज्ञायते क्वचित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्”—इति ।

यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे तु न प्रतिदेयमित्याह कात्यायनः,—

“अविज्ञातं तु यत्क्रीतं दुष्टं पद्यादिभावितम् ।

क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु”—इति ।

अविज्ञातं परीक्षया तत्ततोऽपरिज्ञानं यस्य द्रव्यस्य ; तत् यावत्-
परीक्षाकाल उक्तः, तस्मिन् काले प्रतिदेयम् । अन्यथा तत्कालाति-
क्रमे दुष्टतया परिज्ञातमपि क्रीतं तत्स्वामिने न देयमित्यर्थः । पण्णानां
देशकालवशादुपचयापचयौ प्रथमतो ज्ञातव्यावित्याह नारदः,—

“अयं वृद्धिं च जानीयात् पण्णानामागमं तथा”—इति ।

अथादिपण्णानामस्मिन् काले अस्मिन्देशे च वृद्धिर्भवित्यतीति
जानीयात्, तथा आगमं कुलीनत्वादिज्ञानार्थमुत्पादकजन्यभूम्या-
दिकस्य जानीयादित्यर्थः । एवं सम्यक् परीक्ष्य गुणदोषदर्शनादि-
कारणमन्तरेण नानुग्रयः कार्य इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“अयं वृद्धिस्त वणिजा पण्णानामविजानता ।

क्रीत्वा नानुग्रयः कार्यः कुर्वन् पद्भागदपद्भाक्”—इति ।

परौचित्यपणानां क्रयकालोत्तरकालम्* । क्रयकालपरिज्ञाने पुनः क्रेतुर्विक्रेतुरनुग्रयो न भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । पण्यदोषतद्वृद्धिचयकारणचितयाभावेऽनुग्रयकालाभ्यन्तरे यदनुग्रयं करोति, तदा पण्यषड्भागं दण्डनीयः । अनुग्रयकारणसद्भावेऽप्यनुग्रयकालातिक्रमेण योऽनुग्रयं करोति, सोऽप्येवं दण्डनीयः । एतच्चोपभोगविनश्वरवस्तुविषयम् । उपभोगेनाविनश्वरवस्तुविषये प्रत्यर्पणे वृद्धिमाह नारदः,—

“क्रीत्वा मूढ्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी† ।

विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत्तस्मिन्नेवाविवक्षितम्‡”इति ।

द्वितीयादिदिवसप्रत्यर्पणे तु विशेषस्तेनैवोक्तः,—

“द्वितीयेऽङ्गि ददत्क्रेता मूढ्यात् चिंशांशमावहेत् ।

द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः क्रेतुरेवच”—इति ।

परतोऽनुग्रयः न कर्तव्य इत्यर्थः । यत्तु पुनर्मनुनोक्तम्,—

“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येष्टानुग्रयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहान्तद्वयं दद्याच्चैवाददीत वा”—इति ।

* व्यञ्ज, इति शेषः,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, क्रेतुरिव विक्रेतुः,—इति पाठः प्रतिपाति ।

‡ दुष्क्रीतां मन्यते क्रियाम्,—इति का० ।

§ तस्मिन्नेवाङ्गि दद्यात्तम्,—इति, तस्मिन्नेवाङ्ग्यवोचितम्,—इति च मयान्तररहितौ पाठौ ।

तदुपभोगेनाविनेश्वरगृहक्षेत्रकयानुश्रयादिबिषयम् । तत्रैव द-
शाद्वादेरुक्तत्वात् । तथाच कात्यायनः,—

“भूसेदंशाद्दे विक्रेतुरायः तत्क्रेतुरेव च* ।

द्वादशाक्षः सपिण्डानामपि चाल्पमतः परम्”—इति ।

वासोविषयेऽपि नारदः,—

“परिभुक्तन्तु यदासः क्षिष्टरूपं मलौमसम् ।

सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”—इति ॥

इति क्रीतानुश्रयः ।

• अथ विक्रीयासम्प्रदानम् ।

तस्य स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“विक्रीय पणं मूलेन क्रेतुर्यज्ञं प्रदीयते ।

विक्रीयासम्प्रदानन्तत् विवादपदमुच्यते”—इति ।

पण्यदेविध्यमुक्तं तेनैव,—

“लोकैऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्थावरं जङ्गमन्तया ।

क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥

यद्विधस्तस्य तु बुधेः दानादानविधिक्रमः ।

गणिमन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः त्रिया”—इति ।

गणिमं सङ्ख्येयं क्रमुकफलादि । तुलिमं तुलया धाप्यं हेमचन्द-
नादि । मेयं व्रीक्षादि । क्रियया वाहनदोहनादिक्रियोपलक्षितमय-

सहिष्ण्यादि । रूपतः पण्यांगनादि । श्रिया पद्मरागादि । तदेतत् पद-
प्रकारमपि पण्यं विक्रीयाप्रयच्छन्सोदयन्दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लामं वा दिगागते”—इति ।

गृहीतमूल्यं पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवर्णिजे
क्रेत्रे न समर्पयति; तच्च पण्यं परिक्रयकाले वज्रमूल्यं सत्काशान्तरे
स्वल्पमूल्येनैव लभ्यते, तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता क्रेत्रे दाप-
नीयः । यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यसोदयो नास्ति; किन्तु क्रयकाले
यावदेव यतो मूल्यस्य यत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव, तदा तत्पण्य-
मादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं दाप-
नीयः । यथाऽऽह नारदः,—

“अर्घ्येदेवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

स्थानिनामेप नियमोदिग्ग्लामं दिग्विचारिणाम्”—इति ।

यदा त्वर्घमहलेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन् पण्ये वस्तुगृहा-
दिके य उपभोगः तदा च्छादनसुखनिवासादिहृषो विक्रेतुः, तत्-
सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाऽऽह नारदः,—

“विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।

म्यावरस्य चयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम्”—इति ।

क्षयशब्देन गतभोग उक्तः । यद्यपि तस्य दानमशक्यं, तथापि
तदनुगुणद्रव्यं देयम् । जङ्गमानां तु तत्कर्मनिमित्तं मूल्यं दाप्यः ।
यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय
देशान्तरे विक्रीतस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दाप-

नीय । विष्णुस्तु विक्रेतुर्दण्डमप्याह । “गृहीतमूल्यं यः पण्यं केतुर्नैव दद्यात्तस्याभौ मोक्षं दाप्यो राज्ञा चापि पण्यगतं दण्ड्य” — इति । यस्तु विक्रीयानुशयवशाच्चार्पयति, यस्य क्रीत्वाऽनुशयवशान्न गृह्णाति, न प्रत्याह कात्यायनः,—

“क्रीत्वा प्राप्तं न गृहीयाद् यो न दद्याद्दूषितम् ।

अ मूल्याद्दशभागस्तु दत्त्वा स्वन्वयमाप्नुयात् ॥

अप्राप्तेऽर्थे क्षुद्रकाले कृते नैव प्रदापयेत् ।

एव धर्मी दशाहान्तु परतोऽनुशयो न तु” — इति ।

अदूषित, जलादिनेति शेषः । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनादिनेति शेषः । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनादिकालोऽर्थक्रियाकालः । तस्मिन् प्राप्ते वति अग्रहणे अदाने वा कृती दशमभागं प्रदापयेत्^(१) । किन्तु तमदत्तैव स्वन्वयमाप्नुयात् । एष धर्मी दशाहान्तु प्राप्तेदित्यः । ततः परमनुशयो न कर्तव्यः । विक्रीयानुशयवशतोऽपि विक्रीतं पण्यं विक्रेतपात्रे स्थितं तस्य यदि दैवादिना नाग्नः स्थाप्यदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह व्याश्रवस्त्वः —

‘दैवराजोपघातेन पण्यदोषजपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवाभौ याचितस्याप्रयच्छत” — इति ।

याचितस्येति विशेषणेन अयाचने न विक्रेतुर्हानिरित्यर्थादवगम्यते । नारदोऽपि,—

(१) एतद्व्याख्यानदर्शनात्, अप्राप्तेऽर्थेक्रियाकाले कृती नैव प्रदापयेत्,— इति वचनपाठः प्रतिभाति । परमादर्शपुस्तकेषु दृष्ट्येव पाठः मूले निवेशितः । मम तु, अग्रहणे अदाने वा कृते,— इत्येव पाठः प्रतिभाति ।

“उपहन्येत वा पणं दक्षेतापह्रियेत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः”—इति ।

यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिः, तथा दीयमानपण-
मगृह्णतः क्रेतुरपीत्याह सएव,—

“दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पणञ्च यः क्रयो ।

मएवास्य भवेदोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वं क्रीतयंगृह्णति* ।

हानियेत् केदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत्”—इति ।

यस्तु विमेषं यणं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते, यस्यान्यहस्ते
विक्रीय तदन्यस्मै तत् प्रयच्छति, तयोः समानदण्ड इत्याह,—

“निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

मूल्यं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥

अन्यहस्ते च विक्रीय तथाऽन्ये तत् प्रयच्छति ।

सोऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च”—इति ।

एतद्वृद्धिपूर्वकविषयम् ।

“ज्ञात्वा सदोषं पणं यो विक्रीणीतेऽविचक्षणः ।

तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा”—इति

वृहस्पतिनोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वके तु क्रेतुः अपरावर्त्तनमेव ।

अतएव एवंविधनियमोदत्तमूल्ये क्रये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पूर्वक्रीतयंगृह्णातः,—इति मन्यान्तराहत-
पाठस्तु समीचीनः ।

पण्डे क्रोढविक्रोचोः समयादृते प्रवृत्तौ वा न कश्चिदोषः । तथाच
नारदः,—

“दत्तमून्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकौर्त्तितः ।

अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरतिक्रमः”—इति ।

यत्र पुनर्वाङ्मात्रेण क्रयोमा भूदिति विक्रोदहस्ते क्षेत्रा यत्कि-
ञ्चिद्द्रव्यं दत्तम्, तत्र क्रेतुर्दोषवशेन क्रयासिद्धौ आह व्यासः,—

“सत्यंकारश्च^(१) यो दत्ता यथाकालं न दृश्यते ।

पण्यमेव निःसृष्टन्तद्द्वीयमानमशृष्टतः”—इति ।

अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यंकारद्रव्यस्योत्सर्गोऽभिमतः । अस्मिन्नेव
विषये विक्रोदोपवशेन क्रयासिद्धौ आह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

क्रीताऽनुगयानुपत्त्यर्थं कतिपयपण्यानां विक्रयानर्हत्वमाह मनुः,—

“नान्यदन्धेन भंसृष्टं रूपं विक्रयमर्हति ।

न सावद्यस्य न न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्,—इति ।

इति क्रयविक्रयानुगयास्यं विवादपदम् ।

अथ स्वामिपालविवादपदविधिः ।

तत्र तु तदभिधानप्रतिज्ञा मनुना कृता,—

“पशुषु स्वामिनाश्चैव पाल्यानाञ्च यतिक्रमे ।

(१) दत्तप्रेषणमित्यत्र दत्तपरिग्रहितये विक्रोचे समर्पितं, तत्तत्परादपरादं—
इति चदेन्द्रीया व्याख्या ।

“विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्वृत्ततत्त्वतः”—इति ।

विवादं विवादापनोदमित्यर्थः । स्वामिपालयोः कर्त्तव्यमाह नारदः,—

“उपानयेद्वाः गोपालः पुनः प्रत्यर्पयेत्तथा”—इति ।

थावन्तः प्रातः समर्पितास्तावन्तः सायं प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । गवादिपरिपालकस्य भृतिपरिमाणमाह नारदः,—

“गवां श्रताद् वत्सतरी धेनुः स्याद्विश्रताद् भृतिः ।

प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहो वाऽष्टमेऽहनि”—इति ।

प्रतिसंवत्सरं वत्सतरौ दिहायनी गौः भृतिः भृतके कल्पनीया, द्विश्रते तु सवत्सा गौः, अष्टमे दिवसे दोहस्य भृतित्वेन कल्पनीय-
इत्यर्थः । सन्दोहः सर्वदोहः ।

“तथा धेनुभृतः क्षीरं क्षमेतैवाष्टमेऽखिलम्”—इति

दृष्टव्यमिस्तरणात् । इयञ्च भृतिकल्पना परिभाषितभृतिवि-
शेषाभावविषये । परिभाषिते तु भृतिविशेषे स एव देयः । मनुस्तु
प्रकारान्तरेण भृतिमाह,—

“गवां क्षीरभृतोयस्तु न दुष्काद्विश्रतोवरान् ।

गोस्वाम्यनुमतो भृत्यः सा स्वात्पालोऽभृते भृतिः”—इति ।

दशतो दशदोग्धृणां मध्ये वरामुत्थितां स्वीकृत्य तत्क्षीरं क्षीर-
भृतो गृहीयात् । क्षीरशून्यानां तु क्षीरमूत्रतो भृतिः कल्पनीया ।
यद्यसौ द्रव्यान्तरेण भृतः, न तदेषा भृतिरित्यर्थः । यस्त्वेवं परि-
कल्पितं वेतनं गृहीत्वा पशून् पालयन् भृत्यः स्वदोषेण पशून् मार-
येत् विनाशयति वा, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः”—इति ।

प्रमादग्रहणं पालकदोषोपलक्षणार्थम् । प्रमादश्च मनुना स्पष्टी-
कृतः,—

“नष्टं विनष्टं कृमिणा दंशितं विपमे मृतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पालएव तु”—इति ।

प्रमद्व चौरैरपहतो न दाप्यः । तथाच सएव,—

“विग्रिय तु हतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य ग्रंसति”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“पालघटे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विश्वे ।

यत्प्रणष्टं हतं वा स्वान्न पालेव्वच किल्बिषम्”—इति ।

एतत्पुरुषकारकरणे धेदितव्यम् । पुरुषकाराकरणे तु भवत्येव
किल्बिषी । पुरुषकारस्य स्वरूपं नारदेन दर्शितम्,—

“कृमिचौरव्याघ्रभयात् दरीश्वभ्राश्च पालयेत् ।

व्याघ्रच्छेच्छक्तिः क्रोगीत् स्वामिने तु निवेदयेत्”—इति ।

व्याघ्रच्छेत्, प्रयतेतेत्यर्थः । यः प्रमृतायं न यतते, तं प्रत्याह
सएव,—

“अव्याघ्रच्छ्वविक्रोगान् स्वामिने चानिवेदयन् ।

• दातुमर्हति गोपमान् विनयश्चैव राजनि”—इति ।

विनयप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्जुचयोदग्रपणाः स्वामिने द्रव्यमेवच”—इति ।

अर्द्धत्रयोदशपणाः सार्द्धं द्वादशकार्षापणाः । पालदोषमाह मनुः,—

“अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसह्य वृकोह्न्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत्”—इति ।

अनायति, उपद्रवनिराकरणाय अनागच्छतीत्यर्थः । यां, अजा-
विकजातीयाम् । एतत्सुगमस्यलस्यविषयम् । दुर्गमस्यलविषये तु न
दोष इत्याह सएव,—

“तासां चेद्वरुद्धानां चरन्तीनां मियोवने ।

यामुपेत्य वृकोह्न्यान् पालस्तत्र किल्बिषी”—इति ।

अवरुद्धानां, पालकेन स्थापितानामित्यर्थः । दैवमृतानां पुनः
कर्णादिकं दर्शनैयम् । तथाच मनुः,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च वक्ष्यस्त्रिहारायुरोचनम् ।

पशुस्त्रामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गाभिर्दर्शनम्”—इति ।

स्त्रायन्तरमपि,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च शृङ्गस्त्रायम्विरोचनम् ।

पशुस्त्रामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्”—इति ।

गोप्रचारभूमिमाह धामश्वक्काः,—

“ग्रामेच्छया गोप्रचारी भूमौ राजेच्छयाऽपि च”—इति ।

ग्रामेच्छया ग्रामान्पलमहत्वापेक्षया यदृच्छया वा गवां लणादि-
भक्षणार्थं कियानपि भूभागः क्षतः परिकल्पनीयः । गवां प्रचार-
स्यानासनसौकर्यार्थं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरमाह सएव,—

“धनुःशतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरमवेत् ।

दे श्रुते खर्वटे शस्यं नगरस्य चतुःशतम्”—इति ।

ग्रामचेचयोरन्तरं धनुःशतपरिमितम् । सर्वदेवंविधिना ग्रस्यं
कार्यम् । खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शते अन्तरे ग्रस्यं,
नगरस्य च वज्रजनमङ्गीर्णस्य चतुःशतपरिमिते अन्तरे ग्रस्यं
कार्यमिति । तत्र पशुनिवारणाय हृतिरपि कल्पनीयेत्याह
कात्यायनः,—

“अजातेष्वेव ग्रस्येषु कुर्वांदावरणं सदा ।

दुःखेन विनिवार्यन्ते स्रग्भस्वादुरसा मृगाः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पथि चेन्ने हृतिः कार्ष्या यामुद्रो नावलोकयेत् ।

न लङ्घयेत् पशूनांश्चो न भिक्ष्यात् यां च सूकरः”—इति ।

एवं च पशुनिवारणे हृतेऽपि तामतिक्रम्य ग्रस्यादिविनाशे सति
मनुराह,—

“पथि चेन्ने परिरुते ग्रामान्तीयेऽथवा मुनः ।

स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्”—इति ।

पथि चेन्ने परिरुते सति तां हृतिमतिक्रम्य ग्रस्यघाते न पालः
पशुकार्यं पण्यशतदण्डार्हः । एवं, ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्तिनि
चेन्ने परिरुते सति तां हृतिमतिक्रम्य ग्रस्यघाते स पालः शतपण्य-
दण्डार्हः । तदनेन, अपरिरुते पालस्य दण्डाभावः सूचितः । अनुश्रु-
माचात् दण्डं निषेधति,—

“तत्रापेरितं धान्यं प्रहिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरचिणम्”—इति ।

एतददौर्धकालप्रचारविषयम् । दौर्धकालप्रचारे तु दण्डमर्हति ।

अतएवाल्पकालप्रचारे दोषाभावमाह विष्णुः । “पथि ग्रामप्रान्ते च न दोषोऽल्पकालम्”—इति । दण्डपरिमाणन्तु पशुविशेषेण दर्शितं याज्ञवल्क्येन,—

“माषानष्टौ तु महिषी ग्रस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्हन्तु गौस्तदर्हन्मजाविकम् ॥

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्तद्विगुणोदमः ।

समनेषां विवीतेऽपि खरोष्ठं महिषीसमम्”—इति ।

परग्रस्यघातकारिमहिषीस्वामी प्रतिमहिय्यष्टौ माषान् दण्डनीयः । चतुरोमाषान् गोस्वामी । मेघस्वामी द्वौ द्वौ माषौ । एषामेव पशूनां ग्रस्यभक्षणादारभ्य यावच्छयनमनिवारितानां स्वामी यथोक्तदण्डात् द्विगुणं दण्डनीयः । तथा,

“तथाऽजाविकवत्सानां पादोदण्डः प्रकीर्तितः”—इति

सूत्यन्तरोक्तं वेदितव्यम् । माषस्याच ताधिकपणस्य विंशतितमो भागः,

“माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः”—इति

नारदस्मरणात् । भक्षयित्वोपविष्टसवत्सविषये यथोक्ताचतुर्गुणोदण्डः । तदुक्तं सूत्यन्तरे,—

“वत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः”—इति ।

यत्पुनर्नारदेनोक्तम्,—

“माषं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषं तथा ।

तथाऽजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्द्धमाषिकः”—इति ।

तन्मुहूर्त्तमात्रभक्षणविषयम् । अतएवाहतुः शङ्खलिखितौ ।

“रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च माघान् रात्रिमुद्धर्त्ते माघं दण्डं यावे”-इति ।
 आतुरपशुविषये तु न दण्ड इत्याह नारदः,—

“जराग्रह* मृहीतौ वा वज्राग्रनिहतौऽपि वा ।

अपि सर्पेण वा दष्टो वृक्षादा पतितो भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हृतो वाऽपि व्याधिभिर्वाऽप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्”—इति ।

अनातुरेष्वपि केषुचित् पशुषु दण्डाभावमाह सएव,—

“गौः प्रसूता दग्धाहन्त महोक्षो वाऽपि कुञ्जराः ।

निवाय्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक्”—इति ।

मनुरपि,—

“अनिर्दग्धाणां गां सूतां वृषान् देवपशून् तथा ।

सपालान् वा विपालान् वा न दण्ड्यान्मनुरग्रवीत्”—इति ।

वृषामहोक्षाः । अथवा, वृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः । याज्ञ-
 वल्क्योऽपि,—

“महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकाऽऽगन्तुकादयः ।

पालीयेषां च ते मोक्ष्या देवराजपरिश्रुताः”—इति ।

आदिग्रन्थेन मृतवत्सादयो मृच्छन्ते । अतएवोग्रना,—

“अदण्ड्या मृतवत्सा च संज्ञा रोगवती लघा ।

अदण्ड्याऽऽगन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिमारिणी ॥

अदण्ड्या चोत्सवे गावः आहूकाले तथैव च”—इति ।

* याह,—इति शा० ।

† वृक्षादापतितो,—इति का० ।

परशस्यविनाशे न केवलं स्वामी दण्डनीयः, अपि तु शस्यमपि दापनीयः । तथाच दृहस्यतिः,—

“शस्यान्निवारयेत् शास्त्रं चीर्णे दोषद्वयं भवेत् ।

स्वामी शतदमं दाप्यः पालस्ताडनमर्हति ॥

शदस्य सदमं चीर्णे समूले कार्पभचिते”—इति ।

अतएव नारदः,—

“समूलशस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयाच्छतम् ।

बधेन गोपोमुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत्”—इति ।

तत्स्वामी शस्यस्वामी । शदस्य सामन्तादिभिः परिकल्पितो देयः ।

तथाच सएव,—

“गोभिस्तु भक्षितं शस्यं यो नरः प्रतियाचते ।

सामन्तानुमतं देयं धान्यवत्तत्र कल्पितम्”—इति ।

पशुश्रमसा शदस्याचननिश्रेयोऽर्थात् कृतः,—

“गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति चिदिवौकसः”—इति ।

यं यामादिसमीपस्थानास्तृतेचविययः ।

इति स्वामिपालाख्यं विवादपदम् ।

अथ सीमाविवादनिर्णयः ।

तत्र तावत्सीमा चतुर्विधा । जनपदसीमा शमसीमा गृहसीमा
क्षेत्रसीमा च,—इति । सा च यथाक्रमं पञ्चलक्षणा । तदुक्तं नारदेन,—

“ध्वजिनी मखिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा सृता”—इति ।

ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । मत्स्यिनी जललिङ्गान्विता । नैधानी
निखाततुषाङ्गारादिमती । भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परविषया-
पत्तिनिर्मिता । राजशासननीता ज्ञातचिह्नाद्यभावे राजेच्छया
निर्मिता । तथाच व्यासः,—

“ग्रामयोद्भयोः सौमि वृक्षा यत्र समुष्मताः ।

समुष्मिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥

स्रच्छन्दगा वज्रजला मत्स्यकूर्मसमन्विता ।

प्रत्यक् प्रवाहिनी यत्र सा सीमा मत्स्यिनी मता ॥

तुषाङ्गारकपालैस्तु कुञ्जैरायतनैस्तथा ।

सीमाऽत्र चिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते”—इति ।

वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः । तदाह मनुः,—

“सीमावृक्षास्तु कुर्वीत न्यग्रोधान्यत्यकिंसुकान् ।

शाल्मलीशालवृक्षाश्च वीरिणश्चैव पादपान्”—इति ।

प्रत्यक् प्रवाहिनीत्यनेन वाण्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते ।
तानि च वृहस्पतिना दर्शितानि,—

“वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः ।

स्थलनिघ्ननदीस्रोतःशरगुल्मनगादयः ॥

प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमार्या कारयेत् सदा”—इति ।

तुषाङ्गारकपालैरिति करीपादीनां गुप्तलिङ्गानामप्युपलक्षणम् ।
तानि च तेनैव दर्शितानि,—

“करीपास्तुषाङ्गारशर्कराऽस्यकपालिका ।

सिकतेष्टकगोबालकार्पासास्थीनि भस्म च ॥

प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत्”—इति ।

तानि च सीमालिङ्गानि स्वविरेर्वालांनां दर्शनीयानि । तथाच

बृहस्पतिः,—

“ततः पौगण्डवालानां प्रथमेन प्रदर्शयेत् ।

वार्द्धके च शिशूनान्ते दर्शयेद्युस्तथैव च ॥

एवं परम्पराज्ञाते सीमाभ्रान्तिर्न जायते”—इति ।

एवं निरूपितैर्लिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयं कुर्यादित्याह मतुः,—

“एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।

यदि संग्रयएव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ॥

साक्षिप्रत्ययएव स्यात् सीमावादविनिर्णये ।

साक्ष्यभावे तु चत्वारो धामाः सीमान्तवासिनः ॥

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ”—इति ।

प्रथमं तावदर्धिप्रत्यर्थिलिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयः । अथाचाप्य-

विद्यासक्तदा लिङ्गविषयकात् सीमाविषयकादा साक्षिप्रत्ययात्

निर्णयः । यदा साक्षिनामभावस्तदा सामनैर्विनिर्णयः इत्यर्थः ।

“तेषामभावे सामन्ताः”—इति कात्यायनेनोक्तत्वात् । के पुनः साम-

न्ता इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः ।

संसक्तसक्तसंसक्ताः यद्वाकाराः प्रकीर्तिताः”—इति ।

• विप्रतिपन्नसीमकस्य चेवस्य चतसृषु दिषु सन्निहितधामादि-
भोक्तारः संसक्ताः । एतएव सामन्तशब्दाभिधेयाः । यदा पुनरदुष्ट-

संसक्तका न सन्ति, तदा संसक्तसंसक्ततत्संसक्तैः निर्णयः कार्यः । तदाह
सएव,—

“स्वार्थमिद्धौ च दुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।
तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संग्रहः ॥
संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः ।
कर्त्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥
तेषामभावे सामन्तामौलदृष्टोद्दृष्टतादयः ।
स्वावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा”—इति ।

दृष्टादिलक्षणं तेनैवोक्तम्,—

“निवध्यमानं चैर्दृष्टं तत्कार्यं सुगुणान्वितैः ।
दृष्टा वा यदि वाऽदृष्टास्ते च दृष्टाः प्रकीर्त्तिताः ॥
ये नत्र पूर्वसामन्ताः पद्यादेशान्तरङ्गताः ।
तन्मूललान्तु ते मौलाः ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।
उपश्रवणसंयोगभयस्थानोपचिह्निताः ।
उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः”—इति ॥

साविप्रभृत्युद्धृतपर्यन्तानामभावे मनुराह,—

“सामन्तानामभावे तु मौलानां शीमभाविणाम् ।
इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥
व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान्मूलखानकान् ।
व्यालपाहानुज्ज्वलत्तीनन्यांश्च वनगोचरान्”—इति ।

अन्यायेति चकारेण शीमाकर्षका उपलक्ष्यन्ते । तथाच याज्ञ-
नम्यः,—

“सीमोविवादे चेन्नस्य सामन्ताः स्वविरादयः ।

गोपाः सीमाक्षपाणाश्च सर्वे च वनगोचराः ।

नयेयुरेते सीमानं स्वलाङ्गारतुषद्रुमैः ॥

सेतुवल्मीकमिन्ध्रास्त्रिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पामसीमास्तु च बहिर्धे च स्तुः कृषिजौविनः ।

गोपाः शास्त्रुनिकष्याधा ये चान्ये वनगोचराः”—इति ।

ते च ग्रपयैः शापिताएव निर्णयं ब्रूयुः । तथाच दृष्टव्यतिः,—

“शापिताः ग्रपयैः स्त्रैः स्त्रैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम् ।

दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः”—इति ।

स्त्रैः स्त्रैरिति,

“सत्येन शापयेदिमं चक्षिणं वाहनायुधैः”—

इत्यादि लोकव्यवस्थया प्रतिपादितैः इत्यर्थः । मत्तुरपि,—

“पामेयककुलानां तु समक्षं सीमसाक्षिणः ।

प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तथैवच विषादिनोः ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ।

तत्तथा क्षापयेद्भ्राजा धर्मेण यामथोर्दयोः”—इति ।

सीमासाक्षिणां तु लक्षणमाह दृष्टव्यतिः,—

“आगमश्च प्रमाणश्च भोगं कामश्च नाम च ।

भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तोऽव साक्षिणः”—इति ।

यदा पुनश्चिह्नानि न भवन्ति, विद्यमानानि वा लिङ्गानि द्रुतया*

मन्दिग्धानि, तदा निर्णयोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

* लिङ्गतया,—इति का० ।

“सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दद्यापि वा ।

रक्तस्रग्म्वसनाः सौमां नयेयुः क्षितिधारिणः”—इति ।

रक्तस्रग्म्विणो रक्ताम्बरधरा धर्मारोपितक्षितिखण्डाः* सौमां प्रदर्शयेयुः । स्त्रैः स्त्रैः शपथैः शापिताः सन्तः सौमां नयेयुः । तथाच मतुः,—

“शिरोभिस्ते गृह्णीत्वोर्वीं स्रग्म्विणो रक्तवाससः ।

सुहृत्तैः शापिताः स्त्रैः स्त्रैर्नयेयुस्ते समञ्चसम्”—इति ।

नयेयुरिति वज्रवचनमपि अविवक्षितम् । एकस्यापि सौमा-
प्रदर्शकस्य दृष्टस्यतिना दर्शितत्वात्,—

“शास्त्रचिह्नैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसंमतः ।

रक्तमाख्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्ध्नि ॥

सत्यव्रतः सोपवासः सौमानं दर्शयेन्नरः”—इति ।

यत्तु नारदेनोक्तम्,—

नैकः समुन्नयेत्सौमां नरः प्रत्ययवानपि ।

महत्त्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा वज्रपु म्भिता”—इति ।

तदुभयानुमतधर्मविद्वतिरिक्तविषयम् । स्यात्तादिचिह्नाभावे-
ऽपि साक्षिसामन्तादीनां सौमाज्ञान उपायविशेषमाह नारदः,—

“निघ्नगाऽपहृतोत्पृष्टनष्टचिह्नास्तु भूमिषु† ।

तन्मदेग्रानुमानाच्च प्रमाणज्ञोगदर्शनात्”—इति ।

प्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपन्नाया अस्मात्तत्कालोपलक्षितभुक्तेर्वा नि-
श्चिनुयुरित्यर्थः । एतेषां साक्षिसामन्तप्रश्रुतीनां सौमाचङ्क्रमण-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मूर्द्धारोपितक्षितिखण्डाः—इति तु मवितु
युक्तम् ।

† साक्षिसामन्तादिना सौमाज्ञानोपाये विषयमाह,—इति शा० ।

‡ निघ्नगापहृतोत्पृष्टचिह्नैर्निगताभूमिषु,—इति शा० ।

दिनादारभ्य यावत् त्रिपलं यदि राजदैविकव्यसनं नोत्पद्यते, तदा तत्प्रदर्शनात् सीमानिर्णयः । तथाच कात्यायनः,—

“सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैवच ।

चिपचपञ्चसप्ताहं दैवराजकमित्यते”—इति ।

यस्त्वत्र निषेधः सत्यन्तरेऽभिहितः,—

“वाक्पाह्ये महीवादे दिव्यानि परिवर्जयेत्”—इति ।

स उक्तलक्षणपुरुषाभावविषय इत्यविरोधः । कथन्तर्ह्यत्र निर्णय-
इत्यपेक्षिते नारदः,—

“यदा तु न सृर्जातारः सीमायाश्चापि लक्षणम् ।

तदा राजा दयोः सीमामुन्नयेदित्तः स्वयम्”—इति ।

इत्यतः, इच्छातः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीमाः प्रवर्त्तिता”—इति ।

ज्ञातृणां सामन्तादीनां चिह्नानां हृत्वादीनामभावे राजैव सीमाः
प्रवर्त्तयिता । ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं
प्रविभज्य उभयोर्ग्रामयोः समर्थं तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कारयेत् ।
यदा तस्याभूमेर्यत्रैवोपकारातिशयो दृश्यते, तदा तस्यैव ग्रामस्य
शकला भूः समर्पणीया । तथाह मनुः,—

“सीमायामविषद्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिमेकेषां उपकारादिति स्थितिः”—इति ।

अविषद्यायां, ज्ञातृज्ञापकशून्यायामित्यर्थः । पृष्ठादिनिर्णयवत्
सीमानिर्णयो नावेदनानन्तरमेव कार्यः, किन्तु प्रकाशितेषु
सेलादिषु । तदाह संप्रव,—

“सौमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासे नयेत्सौमां सप्रकाशेषु सेतुषु”—इति ।

ग्रामग्रहणं नगरादेरप्युपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“सौमान्तवासि* सामन्तैः कुर्यात् चेत्वादिनिर्णयम् ।

ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोः”—इति ।

यदा रागलोभादिवशात् सीमासाक्षिणीनिर्णयं न कुर्युः, तदा दण्डनीत्या इत्याह सएव,—

“बहूनान्तु गृहीतानां न सीमानिर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयादा लोभादा दण्डास्तत्तमसाहसम्”—इति ।

एतत् ज्ञानविषयम् । अज्ञानविषये तु नारदः,—

“अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथग्दण्डाः राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

सामन्तात्परतो ये स्युस्तत्संज्ञा मृषोदिते ।

संज्ञकसक्तसक्तास्तु विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥

मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डं दत्त्वा पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेन व्यवस्थिताः”—इति ।

साक्षिणां मिथोवैमत्याभिधाने दण्डमाह कात्यायनः,—

“कीर्त्तिंते यदि भेदः स्नादण्डास्तत्तमसाहसम्”—इति ।

सीमाचङ्क्रमणकर्तृणामपि दण्डमाह सएव,—

“यद्योक्तेन नयन्तस्तो भूयन्ते मत्स्यासाक्षिणः ।

विपरीतं नयन्तस्तु दाण्यास्तु दिशतं दमम्”—इति ।

अज्ञानादनृतवचने साक्षादीन् दण्डयित्वा पुनर्विचारः प्रवर्तयितव्यः । तथाच कात्यायनः,—

“अज्ञानोक्तान्* दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ।
त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तान् तस्मान्मौलादिभिः सह ।
समीक्ष्यां कारयेत्सीमानमेवं धर्मविदो विदुः”—इति ।

मनुस्मृत्येष्वेवविषये निर्णयमाह दृढस्थितिः,—

“अन्यग्रामात्ममाहत्यां दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।
महानद्याऽथवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ॥
नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।
अन्यथा न भवेत्सामो नराणां राजदैवकः ॥
क्षयोदधौ जीवन्तश्च देवराजवशान्मृणाम् ।
तस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचारयेत् ॥
सामयोद्भवयोयं च नर्यादा कल्पिता नदी ।
कुहते दानहरणं भाग्याभाग्यवशात्सृणाम् ॥
एकत्र कूलपातन्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम् ।
नदीतीरे प्रकुहते तस्मा तां न विचारयेत्”—इति ।

एतदस्य प्रश्नग्रन्थतीरविषयम् । उक्तग्रन्थविषये तु यथाह,—

“वेचग्रन्थं समुपहृत् ॥ भूमिच्छिन्ना यदा भवेत् ।

* अज्ञानोक्तौ,—इति का० ।

† स तैश्च,—इति शा० ।

‡ समाल्लय,—इति शर० ।

§ एतदनुष्ठ,—इति शा० । एवं परच ।

॥ समुत्पन्न,—इति शा० ।

नदीस्रोत प्रवाहेण* पूर्वस्वामी लभेच्च ताम्”—इति ।

ता सगत्या भूमि पूर्वस्वामी यावदुन्नगस्थफलप्राप्तिस्तावत्तमे-
त्यर्थः । फलप्राप्तेरुद्धं तु पूर्ववचनविषयसमानता । राजदत्तविषये
कचिदपवादमाह सएव,—

“या राजा क्रोधलोभेन कलन्यायेन वा हता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतच्च स्वत्वहेतुप्रमाणवत्त्वेषविषयम् । प्रमाणाभावे तु स-
वाह,—

“प्रमाणरहिता भूमि भुञ्जतोयस्य या हता ।

गुणाधिकाय वा दत्ता तस्य ता न विचालयेत्”—इति ।

गृहादिविषये निर्णयस्तेनैव दर्शितः,—

“निवेशकालादारभ्य गृहकार्यापणादिकम् ।

येन यावद्यथा भुक्त तस्य तन्न विचालयेत् ॥

अरन्निदयमुत्सृज्य परकुल्यादि वेशयेत्”—इति ।

अवस्करादिभिश्चतुष्पथादिक न रोधयेदित्याह नारदः,—

“अवस्करस्यलश्वभ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्पथसुरस्यानराजमार्गान्न रोधयेत्”—इति ।

गृहस्यति,—

“यान्यायान्ति जना येन पशवस्यानिवारिता ।

तदुच्यते सहरण न रोद्धयन्तु केनचित्”—इति ।

* प्रवाहे च,—इति का० शा० ।

† गृहकार्यापणादिकम्,—इति शा० ।

यस्तु संसरेण श्रद्धादिकं करोति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“यस्तच्च संसरे श्रद्धं वृत्तारोपणमेववा ।

कामात्युरीषकुर्व्याच्चेत्तस्य दण्डस्तु मायकः”—इति ।

राजमार्गं तु पुरीषकर्तुर्दण्डमाह मतुः,—

“समुत्सृजेद्राजमार्गं यस्त्वमेधमनापदि ।

स द्वौ कार्यापणौ दद्यात् अमेध्यश्चाशु शोधयेत् ।

आपद्रुतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बालएवच ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोधयिमिति स्थितिः”—इति ।

अमेध्यादिना तडागादिषु दोषं कुर्वतां दण्डमाह कात्यायनः,—

“तडागोद्यानतीर्थाणि योऽमेध्येन विनाशयेत् ।

अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥

दूषयन् सिद्धतीर्थाणि स्थापितानि महात्मभिः ।

पुण्यानि पावनौद्यानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम्”—इति ।

मर्यादाभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“मर्यादायाः प्रभेदे तु सौमाऽतिक्रमणे तथा ।

चेचस्य हरणे दण्डाअधमोत्तममध्यमम्”—इति ।

अनेकचेचव्यवच्छेदिका साधारणौ भ्रमर्मर्यादा । तस्याः प्रकर्षेण भेदने, सौमानमतिलङ्घ्य कर्षणे, चेचस्य तथा निन्दितप्रदर्शनेन* हरणे, यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः । चेचप्रहणं गृह्यारामाद्युपलक्ष्यार्थम् । अज्ञानात् चेचादिहरणे सएवाह,—

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, निन्दितप्रदर्शनेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“गृहं तटाकमारामं चैवं वा भीषया हरन् ।

ग्रतानि पञ्च दण्डः स्नादज्ञानाद्विभ्रतं दमः”—इति ।

ये तु वलादपह्रियमाणचेचादिभूमयस्तेषां उत्तमोदण्डः प्रयोक्तव्यः ।

“वलात्सर्वस्वहरणं पुरात्रिर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेदइत्येको दण्ड उत्तमसाहसः”—इति

स्मरणात् । यत्तु गृह्णन्निखिताभ्यां शीमाऽतिक्रमणे दण्डाधिक्य-
मुक्तम् । “शीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रम्”—इति । तत्समपशीमाऽति-
क्रमविषयम् । शीमासन्निधूतपञ्चदशदिविषये कात्यायनः,—

“शीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां चेचयोर्दयोः ।

फलं पुष्पञ्च सामान्यं चेचस्त्रामिषु निर्दिशेत्”—इति ।

अन्येष्वेव जातवृक्षादिविषये स एव,—

“अन्येष्वेव तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिता ।

स्वामिनन्तु विजानीयात् यस्य चेवे तु संस्थिता”—इति ।

परेष्वेव प्रार्थनया क्रियमाणभेतुकूपादिकं चेचस्वामिना न
निषेद्ध्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“न निषेधोऽन्यवाधस्तु भेतुः कन्याणकारकः ।

परभूमौ हरन् कूपः स्वन्येष्वेवो वृष्टदकः”—इति ।

यत्स्वन्यवाधकं महोपकारकं चेचादिकञ्च भवति, तत् चेचं
स्वामिना न निषेद्ध्यम् । यत्पुनर्नृपवाधकं स्वन्योपकारकं च,
न निषेद्ध्यं भवति । नारदीऽपि,—

“परचेचस्य मध्ये तु भेतुर्म प्रतिषथते ।

महागुणोऽन्यदोषयेत् वृद्धिरिष्टा ह्ये मति”—इति ।

सेतुस्य द्विविधः । तथाच मयावाह,—

“सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्धस्तथैवच ।

तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बन्धः स्थान्तन्निवर्त्तनात्”—इति ।

सेलादिसंस्कारविषये मारदः,—

“पूर्वप्रवृत्तमुच्छिन्नं न पृष्ट्वा स्नामिनस्तु यः ।

सेतुं प्रवर्त्तयेत् कश्चिन्न स तत्फलभाग्यवेत् ॥

मृते तु स्नामिनि पुनस्तदंग्रे वाऽपि भाग्ये ।

राजानमामगन्ध ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम्”—इति ।

सैवस्नामिनमनभ्युपगम्य तदभावे रत्नानं वा सेलादिप्रवर्त्तने

पाञ्चवक्तव्यः,—

“स्नामिने योऽनिवेद्यैव सेवे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्नामिनो भोगः तदभावे महीपतेः”—इति ॥

प्रार्थनयाऽर्पदानेन वा लब्धानुशः मन्त्रेण परस्त्रेण सेतुं प्रवर्त्तये-
दित्यस्मिन् तात्पर्यम् । ॥ तु सेतुप्रवर्त्तकस्य फलनाशपिनिषेधे
तात्पर्यम् । तस्याप्रसक्तत्वात् । अथ वा, दृष्टलाभफलभोक्तृत्वनिषेधे
तात्पर्यमस्तु । कात्यायनोऽपि,—

“अस्नाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।

मृद्बोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु ॥

अथ* स्नामिनि चायाते न निवेद्य नृपे यदि ।

अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तद्गतं लभते अयम्”—इति ॥

* अयं,—इति मन्त्रान्तररुतः पाठः ।

चेत्रस्वामिपार्श्वं चेत्रमिदमहं कर्षामीदमङ्गीकृत्य पश्चादयान
कर्षन्ति, अन्येन वा न कर्षयति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“फालाहतमपि चेत्रं यो न कुर्यान्न कारयेत् ।

स प्रदाप्योऽह्णष्टशदं चेत्रमन्येन कारयेत्”—इति ॥

यद्यपि फालाहतं ईषफलेन विदारितं न सखबीजावापाहं,
तथाप्याह्णष्टचेत्रस्य फलं यावद्यवोत्पात्यर्थं सामन्तादिकन्पितं ताव-
दसौ स्वामिने दापनीयः । तच्च चेत्रं पूर्वकर्षकादौ विधाय तत्का-
रयेत् । अहस्यतिरपि,—

“चेत्रं गृहीत्वा यः कश्चित् न कुर्यान्न च कारयेत् ।

स्वामिने स शदं दाप्यो राज्ञे दण्डश्च तत्समम्”—इति ॥

स्वामिने कियान् शदोदेय इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“चिरावसध्वे दशमं ह्ययमाणे तथाऽष्टमम् ।

सुमंछतेषु यदं स्यात् परिकल्प्य यथाविधि”—इति ॥

चिरावसध्वे चिरकालमह्णष्टे चेत्रे कर्षामीति स्वीकृत्योपेक्षिते,
यावत् फलमनुपेक्षिते लभ्यते तस्य दशमभागान्दाप्यः । सुमंछते चेत्रे
उपेक्षिते यदं भागं दाप्य इत्यर्थः । अमकप्रेतनष्टचेत्रविषये नारदः,—

“अमकप्रेतनष्टेषु चेत्रिकेषु निवापितः ।

चेत्रश्चेद्विहते कश्चिदनर्हति च* तत्फलम् ॥

ह्ययमाणेषु चेत्रेषु चेत्रिकः पुनराव्रजेत् ।

स्विलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा चेत्रमवाप्नुयात्”—इति ॥

* कश्चिदनुकुर्वीत,—इति का० । कश्चिदश्रुवोत स,—इति यस्यान्तर-
एतपाठस्तु ममीषीत ।

खिलोपचारः खिलभञ्जनार्थोऽयं । तस्येयत्ताऽवधारणार्थं वि-
चारं तस्याह सएव,—

“संवत्सरेणार्धखिलं खिलं स्याद्वत्सरैस्त्रिभिः ।

पञ्चवर्षावसन्नन्तु चेवं स्यादटवीसमम्”—इति ॥

यदा पुनः खिलोपचारं स्वामी न ददाति, तदाऽप्याह
कात्यायनः,—

“अशक्तितो न दद्याच्चेत् खिलार्थं यः कृतोऽयं ।

तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥

वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात् परतः स्वामिने तु तत्”—इति ।

इति सीमाविवादनिर्ययः समाप्तः ।

अथ दण्डपारुष्यम् ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“परगाचेष्वाभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिस्त्र्योपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते”—इति ॥

परगाचेषु स्वावरजङ्गमादेरनेकद्रव्येषु । हस्तपादायुधादिभिरि-
त्यादिग्रहणादुपादादिभिः । द्रोहोऽहिंसनम् । तथा भस्माभिः भस्म-
रजःपङ्कपुरीषाद्यैः । उपघातः संस्पर्गरूपं मनोदुःखोत्पादनम् ।
तदुभयं दण्डपारुष्यम् । तस्य त्रैविध्यमाह सएव,—

“तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमधोत्तमकृमात्

श्रवणगूरुनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥

हीनमध्योत्तमानान्तु द्रव्याणामनतिक्रमात् ।

चौष्ट्येव साहसान्याहुस्तत्र कष्टकशोधनम्”—इति ॥

निःशङ्कपातः निःशङ्कप्रहरणम् । चौष्ट्येव साहसानि साह-
सीकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । दण्डपारुष्ये पञ्चप्रकाराविधय-
स्तेनैवोक्ताः,—

“विधिः पञ्चविधस्तुतः एतयोर्द्वयोरपि ।

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने बुभुयोर्द्वयोः ॥

स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते ।

पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् दोषभाक् ॥

पश्चाद्यस्तोऽप्यसत्कारौ पूर्वतु विनयो गुरुः ।

द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुवध्नाति योऽधिकम् ॥

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वावा यदि वोक्तरः ।

पारुष्यदोषावृतयोः युगपत्संप्रवृत्तयोः ॥

विशेषद्वेज लक्ष्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ।

शपाकपण्डपापण्डपद्वेजेषु बधिरेषु च* ॥

इत्तिपमात्यदारेषु† गुर्वाचार्यान्तिकेषु ‡

मर्यादाऽतिक्रमे सद्यो घातएवानुशासनम् ॥

यमेव यतिरेकेरन्ते१ सन्तं जनं नृप ।

* शपाकपशु चण्डालवेश्यावधकवृत्तिषु,—इति यश्यान्तरद्वतः पाठः ।

† दामेक्षु,—इति यश्यान्तरद्वतः पाठः ।

‡ गुर्वाचार्यान्तिकेषु च,—इति का० । गुर्वाचार्यान्तिगेषु च,—इति
पन्थान्तरे ।

१ क्षतिवर्त्तरक्षे,—इति यश्यान्तरद्वतः पाठः ।

सएव विनयं कुर्यान्न तद्दिनयभाक् नृपः ॥

मलाह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् ।

अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्”—इति ॥

यस्तु पद्यात् प्रवृत्तस्यापराधाभावोदहस्यतिना दर्शितः,—

“आकृष्टस्तु समाकोशम् ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाऽपराधिनं* चैव नापराधी भवेन्नरः”—इति ॥

योऽपि पद्यात् प्रवृत्तस्य दण्डः कात्यायनेन दर्शितः,—

“आभीषणेन दण्डेन प्रहरेद् यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पौडितो वाऽथ स दण्डः परिकीर्तितः”—इति ॥

सोऽपि पूर्वप्रवृत्तदण्डादन्यदण्डार्थः । दण्डपादव्यसंख्याकारण-

माह याज्ञवल्क्यः,—

“असाक्षिकहते चिक्षैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिक्षुक्ततोभयात्”—इति ॥

यदा कश्चिद्रहस्येनाहं ताडित इति राज्ञे निवेदयति । तदा चिक्षैः तद्वाचगतश्रमादिभिः, कारणप्रयोजनपर्याप्तोचनरूपाभिर्युक्तिभिः, आगमेन जनप्रवादेन, च शब्दादित्येन च, कूटचिक्षुक्करण-सम्भावनाभयात् परीक्षा कार्य्येत्यर्थः । राजग्रासनद्रव्यविशेषेण दण्ड-विशेषमाह सएव,—

“न्यूने पद्मरजःसर्गां दण्डोद्गमणः स्वतः ।

* हत्वाऽऽतताधिनं,—इति ग्रन्थान्तररचितं पाठः ।

† भस्मपट्टरणः स्वर्णं,—इति का० ।

अमेध्य* पाष्णिदेशादिं स्पर्शने द्विगुणस्तत ॥

समेधेव परस्त्रीषु द्विगुण चोत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्द्धदमोमोहमदादिभिरदण्डनम्”—इति ॥

अमेध्यशब्देन श्लेष्मन्मुखकर्णादिदूषिकाशुकोच्छिष्टादिकं गृह्यते ।

पुरीषादिस्पर्शं कात्यायन,—

“हृदिमूत्रपुरीषाद्ये पादादौ च चतुर्गुण ।

षड्गुण कायमध्ये तु मूर्ध्नि त्वष्टगुण स्तत”—इति ॥

आदिशब्देन वसायुक्तज्ञानां गृह्यन्ते । ताडनार्थं हस्तोद्यमने

ताडने च दण्डमाह सएव,—

“उङ्गुरणे तु हस्तस्य कार्य्या द्वादशकोदम ।

सएव द्विगुण प्रोक्त ताडनेषु सजातिषु”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“उङ्गुरणे हस्तपादे दशविंशतिक क्रमात् ।

परस्परन्तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम्”—इति ॥

हस्ते पादे वा ताडनार्थमुच्यते सति यथाक्रमं दशविंशतिपण-
कौ दमौ । परस्परमवधार्यं शस्त्रे उच्यते सति सर्वेषां वर्णानां मध्य-
मसाहसोदण्ड इत्यर्थः । काष्ठादिभिस्ताडने सएव,—

“गोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्धर ।

दाचिग्रतः पणान् दाप्योद्विगुणं दर्शनेऽष्टज”—इति ॥

* समे च,—इति शा० ।

† दाक्षिणिष्ठूत,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठा सन्त्येव ।

त्वगादिभेदे दण्डमाह मनुः,—

“त्वग्भेदकः शतं दण्डो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसच्छेदे शतं निष्कान्* प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः”—इति ॥

पादाद्याकर्षणादौ याज्ञवल्क्यः,—

“पादकेशादिषु कराकर्षणे तु पणान् दण्ड ।

पिण्डाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥

करपाददन्तभङ्गे छेदने कर्षणासयोः ।

मधोदण्डो व्रणोद्धेदे मृतकल्पहते तथा ॥

चेष्टाभोजनवाकूरोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

घीवादिग्रणभङ्गे च दण्डो मध्यमसाहसः ॥

एकं धृतां बद्धनाथ पयोऋदिगुणोदमः”—इति ॥

अवमत्य केशं गृहीत्वा योऽङ्गुलित्याकर्षति, अमौ दण्डपणं दण्डः स्यात् । यः पुनरंशुकेनावेष्टा गाढमापीद्याकृत्य पादेन घटयति, अमौ शतपणान् दण्डः । करपाददन्तानां प्रत्येकभङ्गे कर्षणाधिकयोश्च छेदने मृतकल्पहते च मध्यमसाहसो दण्डः । गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रप्रतिभेदने घीवाहस्तग्रणभङ्गे मध्यमसाहसोदण्डः । मिलितैकस्याङ्गभङ्गं कुर्वतां बद्धनां एकस्यापराधे यो दण्डउक्तः, तत्र तस्मात् दिगुणोदण्डः प्रत्येकं वेदितव्य इत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—

“कर्षाद्यप्राणपादादिजिह्वानासाकरस्य च ।

* मासभेदे शतं निष्कान्,—इति का० । मासभेत्ता तु षसिष्कान्,—इति मय्यान्तरघ्नव पाठः ।

केदने चोत्तमोदण्डो भेदने मध्यमो ऋगुः ॥

मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रवृत्ते सति ।

यथा यथा भवेद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा”—इति

प्रातिलोभ्येन प्रहारे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विप्रपीडाकरं केचमङ्गममाङ्गणस्य तु ।

उद्गूर्णं प्रथमोदण्डः संस्पर्शं तु तदर्धकः”—इति ॥

प्राङ्गणपीडाकरममाङ्गणस्य चत्रियादेरङ्गं करचरणादिकं
केतयम् । प्राङ्गणग्रहणमुत्तमवर्णोपलक्षणार्थम् । अतएव मनुः,—

“येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्यजः ।

केतयं तत्तदेवास्य तन्मनोरतुग्रासनम्”—इति ॥

उद्गूर्णं वधार्थमुच्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसोवेदितयः । शूद्रस्य
तत्रापि केदनमेव हस्तादेः । तदाह मनुः,—

“पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति”—इति ।

उद्गूरणार्थं शस्त्रादिसंस्पर्शं प्रथमसाहसोवेदितयः ।
भस्त्रादिस्पर्शने पुनः चत्रियवैश्वयोः प्रातिलोभ्यपवादेषु दिगु-
णोदमः ।

“वर्णानामानुलोभ्येन तस्मादर्धाद्वृद्धानितः”—

इति वाक्पासुयोक्तन्यायेन दण्डः कल्पनीयः । कात्यायनः,—

“वाक्पासुये यथैवोक्तः प्रतिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपासुये पात्योदण्डो यथाक्रमम्”—इति ॥

तत्रापि शूद्रविषये विशेषमाह मनुः,—

“अवनिष्ठीवतोदर्पान् दावोष्ठौ केदयेनृपः ।

अवमूचयतोमेढ्रं पुरीषकरणे गुदम् ॥

केग्रेषु गृह्यतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायाञ्च बीवायां वृषणेषु च ॥

सद्भासनमभिप्रेषुस्तृष्ठापकृष्टजः ।

कथां कृताङ्गो निर्वाहः स्थिचौ वाऽस्य निहन्तयेत्”—इति ।

अङ्गच्छेदनादौ विग्रेषमाह कात्यायनः,—

“देहेन्द्रियविनाशे तु यदा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तदा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पण्डितैः”—इति ॥

तुष्टिकरं प्रणतुष्टिकरम् । समुत्थानं प्रणारोपणम् । तन्निमित्तकञ्च व्यथो प्रणगुरुत्वानुसारेण पण्डितैरौपधार्यं व्यथार्थं च कल्पितमानं प्रणारोपणं देयम् ।

“समुत्थानं व्यथं चासौ दद्यादाप्रणारोपणम्”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । वृक्षस्यतिरपि,—

“अङ्गावपीडने चैव छेदने भेदने तथा ।

समुत्थानव्यथं दाप्यः कलहापहतञ्च यत्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कलहापहतं देयं दण्डञ्च द्विगुणस्तथा ।

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु न समुत्थानकं व्यथम् ॥

दाप्योदण्डञ्च यो यस्मिन् कलहे समुदाहतः”—इति ।

याम्यपशुपौडायां दण्डमाह विष्णुः । “याम्यपशुघाते कार्यापणं दण्डः । पशुस्त्रामिने तु तन्मूत्रं दद्यात्”—इति । मूत्रदानन्तु मृतपशुविषयम् । मरणभावे तु समुत्थानव्यथं दद्यात् । तथाच

सएव । “सर्वे च पुरुषपौडाकराः समुत्थानव्ययं दाय्या घाम्पण्ड-
पौडाकराश्च”—इति । प्राणिघातनिमित्तकोदण्डः क्वचिदश्वप्रति-
कारविषये नास्तीत्याह मनुः,—

“क्षिन्ने नष्टे युगे भग्ने तिर्यक् प्रतिमुखागते ।

अचभङ्गे च घानस्य चक्रभङ्गे तथैवच ॥

भेदने चैव यन्त्राणां योज्जरग्नोस्तथैवच ।

आक्रन्दे चाप्यपेक्षीति न दण्डं मयुरजवीन्”—इति ॥

अश्वप्रतिकारोपेचकस्य दण्डमाह सएव,—

“यथापवर्तते युगं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।

तच्च स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां क्षिप्रतं दमम्”—इति ॥

प्राजकः शकटादिनेता । वैगुण्यं नाम वैकल्यं वेतनलाघवायै
स्वाम्यनुमतम् । यच्च समर्थप्राजकदोषेण प्राणिहिंसा, तच्च न
स्वामिनोदण्डः, किन्तु प्राजकस्येत्याह सएव,—

“प्राजकश्चेद्भवेदाज्ञः प्राजको दण्डमर्हति”—इति ।

आज्ञः समर्थ इत्यर्थः । पञ्चभिर्द्रोहे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दुखे च शोणितोत्पाते शाखाऽङ्गक्षेदने तथा ।

दण्डः चुद्रपशूनां तु दिपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

क्षिद्रस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूत्रमेवच ।

महापशूनामेतेषु म्यानेषु दिगुणोदमः”—इति ।

चुद्रपशूनामजाविप्रशतीनां दुःखोत्पादने शोणितोत्पादने ।
शाखाशब्देन शटङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि करचरणादीनि । तेषां
छेदे वा यथाकमं दिपणप्रभृतिर्दण्डः । दिपणचतुष्षणपट्पणा-

एषण इत्यादिरूपः । तेषां लिङ्गकेदने मृत्युकरणे वा मध्यमसाहसो-
दण्डः, मूल्यदानं च । महापशूनां गोगजवाजिप्रमृतीनामेतेषु
स्थानेषु पूर्वाक्तादण्डाद् द्विगुणदण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । कार्षापण-
गतदण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुरपि । “पशूनां पुंस्त्रोपघातकारी तथा
गजाश्वोद्वनोघातेष्वेकएवार्थः । मांसविक्रयी च ग्राम्यपशुघातौ च
कार्षापणम्”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“द्विपणो द्वादशपणो बधे तु मृगपक्षिणाम् ।

सर्पमाजार्जनकुलयस्त्रकरवधे नृणाम्”—इति ।

मनुरपि,—

“गोकुमारीदेवपशुनुज्ञाणं वृषभं तथा ।

वाहयन् साहस्य पूर्व प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चोरवत्किंस्वियं भवेत् ।

प्राणमृत्यु महत्पूर्वं गोगजोद्वहयादिषु ॥

क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसतो दशतोदमः ।

पञ्चाशन्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

गर्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमापकः ।

मापकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने”—इति ।

राजो दण्डदानवत्स्वामिनः प्रतिरूपकं मूल्यं वा दद्यादित्याह
कात्यायनः,—

“प्रमापणे प्राणमृतां दद्यात्तत्रतिरूपकम् ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यप्रवीनानुः”—इति ।

स्यावरप्राणिपीडाकारिणां दण्डमाह मनुः,—

“वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा”—इति ।

फलपुष्पोपभोगतारतम्यानुरोधेनोत्तममध्यमादयो दण्डाः कल्पनीयाः । तथाच दण्डा इत्यनुवृत्तौ विष्णुः । “फलोपयोगद्रुमच्छेदौ उत्तममाह्वसम् । पुष्पोपयोगद्रुमच्छेदौ मध्यममाह्वसम् । वल्लीगुल्मलताच्छेदौ कार्पापणशतम् । वृणच्छेदेकम् । सर्वं च तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम्”—इति । फलपुष्पोपभोगद्रुमच्छेदकादयः द्विघ्नद्रुमस्वामिनां तदुत्पत्तिं पुनः प्रतिरोपितद्रुमफलादिभोगकालपर्यन्तं दाया इति श्रेयः । अत्र विभेदमाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्द्विगुणोदमः ॥

चैत्यम्प्रज्ञानसीमासु पुष्पस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दण्डो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥

गुल्मगुच्छचुपलताप्रतानौपधिवीरुधाम ।

पूर्वस्यतादर्थदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तव्यम्”—इति ।

प्ररोहिशाखिनां वटादीनां शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणादण्डादारभ्य पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरोदण्डोद्विगुणः । विंशतिपणचत्वारिंशत्पणश्रीतिपणा इत्येवं रूपः । अप्ररोहिशाखिनामाद्यादीनामुपजीव्यद्रुमाणां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु चैत्यादिस्थानेषूप्यघानां वृक्षाणां शाखादिच्छेदने, अश्वत्थपलाशादीनां शाखादिच्छेदनेऽपि पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणः दण्डः । गुल्मा मालत्यादयः । गुच्छाः कुरुष्कादयः । चुपाः करवीरादयः । लता-

द्राक्षाऽविमुक्तादयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरक्षिताः । ओषधः फल-
पाकान्ताः शालिप्रभृतयः । वीरुभोगुडुचौप्रभृतयः । एतेषु स्थानेषु
विकर्त्तने पूर्वोक्तादृष्टादर्धदण्डो वेदितव्यः । कुण्ड्यादिघाते* गृहे
कण्टकादिप्रक्षेपणे च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

“अभिघाते तथा भेदे छेदे कुण्ड्यावपातने ।

पणान् दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्वयं तथा ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरन्तथा ।

षोडशाद्यः पणं दाप्यो द्वितीयो मध्यसाहसम्”—इति ।

सुहृदादिना कुड्यस्याभिघाते, विदारणे, द्वैधीकरणे, यथाक्रमं
पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणश्च दण्डः । अवपातने पुनस्तयो दण्डाः
समुद्धिताः, कुड्यसम्पादनार्थं धनमपि देयम् । परगृहे कण्टकादि-
प्रक्षेपणे षोडशपणो दण्डः । विपभुजङ्गादिप्रक्षेपणे मध्यमसाहसो-
दण्ड इत्यर्थः ।

इति दण्डपारुष्यम् ।

अथ वाक्पारुष्यम् ।

तस्य लक्षणं नारदेनोक्तम्,—

“देशजातिकुलादीनामाक्रोशान्यङ्गसंयुतम् ।

यदयः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते”—इति ।

कलहप्रिया गौडा इति देशाक्रोशः । अतिलोलुपा ब्रह्मण इति

जात्याक्रोशः । क्रूरचित्ता वैयामित्रा इति कुलाक्रोशः । आक्रोश-
उच्चैर्भाषणं, न्यङ्गमवधं, तदुभययुक्तं यदुद्देगजननार्थं वाक्यं, तद्वाक्-
पारुष्यमित्यर्थः । तस्य त्रैविध्यमाह सएव,—

“निष्ठुरास्त्रीलतीव्रतात्तदपि त्रिविधं स्युतम् ।

साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमथीलं न्यङ्गसंयुतम् ॥

पतनीयै*रुपक्रोशैस्तीव्रमाङ्गमनीषिणः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः परस्याक्षिपति कश्चित् ।

अमूलैर्वाऽथ मूलैर्वा निष्ठुरा वाक् स्युता बुधैः ॥

न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।

वृत्तिर्देशकुलानां वाऽप्यथीलं सा बुधैः स्युता ॥

महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।

जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक्”—इति ॥

प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“देशग्रामकुलादीनां क्षेपः पापेन धोजनम् ।

दृष्टं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

भगिनीमातृसम्बन्धमुपपातकग्रंथनम् ।

पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥

अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।

पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनम्”—इति ।

निष्ठुराक्रोगे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यासत्यान्यथास्तोत्रेन्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

चेपङ्करोति चेद्दण्डः पणानर्द्धचयोदश”—इति ।

सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण^(१) न्यूनाङ्गादीनां, तर्जनीतर्जनं यः करोति, असावर्द्धाधिकद्वादशपणं दण्डनीयः । एतत्समवर्णगुणविषयम् । तथाच बृहस्पतिः,—

“समजातिगुणानाम्नु वाक्पादय्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणानर्द्धचयोदश”—इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।

तथ्येनापि भुवन् दाप्यो दण्डः कार्षापणावरम्”—इति ।

तदपि दुर्हेतुविषयम् । मात्ताद्याचेपकं प्रत्याह मनुः,—

“मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आचारयञ्क्तं दाप्यः पन्थानं वाऽददद्गुरोः”—इति ।

एतच्चापराधियु मात्तादिषु जायायां वा निरपराधायां वेदितव्यम् । स्वस्ताद्याचेपे दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“त्रिपन् स्वस्तादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम्”—इति ।

प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यामाक्रोगे दण्डमाह मनुः,—

“शतं ब्राह्मणमाक्रुश चचियो दण्डमर्हेति ।

(१) सत्येन यथा नेत्रशून्ये नेत्रशून्यत्वमसीति । असत्येन यथा, नेत्रवन्तं प्रति नेत्रशून्यत्वमसीति । अन्यथास्तोत्रेण यथा, अन्यं प्रति चतुष्प्राप्ततिशयेनासीति ।

वैश्वोऽध्यर्द्धशतं देयः शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

पञ्चाशत् ब्राह्मणो दण्डः क्षत्रियस्याभिग्रंसे* ।

वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशकोदमः ॥

सहस्रे द्विगुणं तत्र शास्त्रविद्विषदाद्यतम् ।

वैश्वमाचार्यञ्छूद्रो दाप्यः स्यात्प्रथमं दमम् ॥

क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तममाहमम्"—इति ।

वाङ्मादिदेननिष्ठुराभिभाषणे याज्ञवल्क्यः,—

“वाङ्मयीवानेषमवितुविनाग्रे वाचित्ते दमः ।

ग्रन्थस्तदधिकः पादनामाकर्णकरादिषु ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दद्यात् ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः चेमाय तस्य तु"—इति ।

वाङ्मादीनां विनाग्रे तत्र वाङ्म द्विगुणित्वेवं वाचा प्रतिपादिते प्रत्येकं शतपरिमितो दण्डः । पादनामादिषु तु वाचित्ते तदधिकः पञ्चाशत्पणधिको दण्डः । अशक्तस्त्वेवं वदन् दद्यात् पणान् दण्डनीयः । शक्तः पुनः क्षीणशक्तिं एवं वदन् शतपणाद्यात्मकं दण्डं दत्त्वा तस्य चेमाय प्रतिभुवं दद्यादित्यर्थः । अक्षीणभाषणे दण्डमाह भण्य,—

“अभिगम्याऽग्निं भगिनीं मातरं वा तथेति च ।

उतं प्रदापयेद्राजा पयविंशतिकं दमम्"—इति ।

तीमाकोगे दण्डमाह भण्य,—

“पतनीये हने चेये दण्डो मध्यममाहमः ।

उपपातकपुत्रे तु दाप्यः प्रथममाहमम्"—इति ।

मनुरपि,—

“पापोपपापवक्तारो महापातकशंसकाः ।

आद्यमध्योत्तमान्दण्डान् दद्युस्त्वेते यथाक्रमम्^(१)”—इति ।

त्रैविद्याद्यधिवेपे याज्ञवल्क्यः,—

“त्रैविद्यनृपदेवानां दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः”—इति ।

जातयः ब्राह्मणादयः । पूगाः सत्ताः । शूद्रमधिकृत्याहतुर्मनुनारदौ,—

“एकजातिर्दिजातिं तु वाचा दारुण्या चिपन् ।

जिज्ञायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ।

नामजातिग्रहक्षैषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥

मिथेयोऽयोमयः शङ्कुर्व्वलस्त्राग्रे दशाङ्गुलः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“धर्मीपदेशं धर्मेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेष्वेतेनैवं वक्ते ओचे च पार्थिवः”—इति ।

कश्चित् वाक्पातुष्यदण्डापवादमाह सएव,—

“सच्छूद्रस्यायमुदिष्टो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणक्षीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराधुयात्”—इति ॥

इति वाक्पातुष्यम् ।

(१) पापमुपपापात् न्यूनं विवक्षितम् । पापवक्ता आद्यसाहसं दण्डं दद्यात् । उपपापवक्ता मध्यमसाहसं, महापापशंसक उत्तमसाहसमित्यर्थः ।

अथ स्तेयम् ।

तल्लक्षणमाह मनुः,—

“स्थाप्ताहसं त्वन्वयवत्प्रसभद्धर्मं यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वाऽप्यथ्यते यदि”—इति ।

अस्यार्थः । द्रव्यरक्षकराजाध्यक्षादिसमचं वस्त्रावष्टम्भेन यत् पर-
द्रव्यापहारादिकं क्रियते, तत्साहसं; स्तेयं पुनरसमचं वक्ष्यित्वा
यत्परद्रव्यग्रहणं, तदिति । यत्तु राजाध्यक्षादिकमाहृत्य न मयेदम-
पहृतमिति भयान्निर्गुते, तदपि स्तेयं भवति । अतएव नारदः,—

“उपायैर्विविधैरेषां कृत्वाऽप्यकर्षणम् ।

सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यो द्रव्याणामपहारतः ॥

मृद्धाण्डासनखट्वाऽस्थितन्तुचर्मद्वणादि यत् ।

ग्रमीधान्यं कृतान्नञ्च चुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जन्तु गोवर्जं पशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं शोचञ्च मद्यत्रीहियवादिकम् ॥

हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंसगजवाजिनः ।

देवप्राङ्मणराक्षा च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्”—इति ।

तत्स्वरशानोपायमाह चाश्वस्त्यः,—

“यादृक्कैर्मृच्छते चोरो शोभेणाय पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाश्वद्ववासकः ॥

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिष्कवे ।

घूतस्त्रीपानमन्त्राय शष्कभिन्नमुखस्वराः ॥

परद्रव्यग्राहिण्य प्रच्छका गूढचारिणः ।

निराया व्यवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः”—इति ।

याचकै राजपुरुषैर्लोप्तेषापद्धतभाजनादिना चौर्यचिह्नेन, नष्ट-
द्रव्यदेशादारभ्य चोरपादानुसारेण वा चौराग्रहीतव्याः । पूर्वकर्मा-
पराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः । अशुद्धवासकः अप्रज्ञातस्थानवासी ।
जातिनिष्ठवो नाहं शूद्र इति । नामनिष्ठवो नाहं इति ।
आदिग्रहणात् स्वदेशग्रामकुलाधुपलक्ष्यते । नष्टद्रव्यविक्रयाः भिन्न-
भाजनजीर्णवस्त्राद्यनिर्ज्ञातस्त्रामिकविक्रयकारिणः । एवंविधलिङ्गैः
पुरुषान् गृहीत्वा चोराभवन्ति न वा इति सम्यक् परीचेत, न तु
तावता स्तेनं निश्चिन्यात् । तदाह नारदः,—

“अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।

चोरेणापि परिचिप्तं लोभं यन्मात्परीचयेत् ॥

असत्याः सत्यमङ्गाशाः सत्याश्वासत्यमग्निभाः ।

दृश्यन्ते विविधाभावाः तस्माद्युक्तं परीक्षणम्”—इति ।

तत्स्वरूपेऽपि द्विविधः । तदाह बृहस्पतिः,—

“प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तत्स्वरादिविधाः सूताः ।

प्रज्ञामामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधा ॥

मैगमा वैद्यकितवाः सम्भोत्कोचकवज्रकाः ।

दैवोत्पातविदोभद्राः शिन्पशाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटमाचिणः ।

प्रकाशतत्स्वराद्धेते तथा कुहकजीविनः”—इति ।

प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकारा इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“प्रकाशवज्रकाः तत्र कूटमानतुलाऽऽश्रिताः ।

उत्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।

इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि”—इति ।

अप्रकाशतस्कराणां स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“सन्धिच्छिदः पाञ्चमुखो* द्विचतुष्टयदहारिणः ।

उत्क्षेपकाः शस्त्रहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“साधनाङ्गान्विताराचौ विचरन्त्यविभाविताः ।

अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पान्यउद्धन्यिकादयः ।

स्तौपुंसयोः पशुस्तेयौ चोरा नवविधाः सृताः”—इति ।

उत्क्षेपको धनिनामनवधानमवधार्य तद्वनमुत्क्रिय पादकः ।

सन्धिभेत्ता गृहयोः सन्धौ स्थित्वा तत्तत्तुभित्तिभेत्ता । यः कान्ता-

रादौ पथिकानां प्रख्यापहारकः परीधानादियचितं धनं यदीतुं

तद्वन्यं भोचयति, स उद्धन्यिकः । प्रकाशतस्कराणां नैगमादीनां

दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“संसर्गचिह्नरूपैश्च विज्ञाता राजपूरुषेः ।

प्रदायापहृतं दण्ड्यादमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

प्रच्छाद्य दोषं यामित्रं पुनः संस्तुत्य विक्रयौ ।

पथं तद्विगुणं दाप्यो वणिग्दण्ड्यश्च तत्समम् ॥

अज्ञातोपधिमन्त्रस्तु यस्य व्याधेरतत्त्ववित् ।
 रोगिणोऽर्थं समादत्ते स दण्डाद्योरवद्विषक् ॥
 कूटाक्षदेविनः चुद्रा राजभार्याक्षराश्च ये ।
 गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥
 अन्यायवादिनः सभास्तथैवोत्कोचजीविनः ।
 विसृज्यवञ्चकाश्चैव निर्वासाः सर्वे एव ते ॥
 ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु यो नृणाम् ।
 भावयन्त्यर्थलोभेन विनैयास्ते प्रयत्नतः ॥
 दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
 हिंसन्तः कृद्गना नृणां बध्नास्ते राजपूतपैः ॥
 अक्षयमूल्यं तु संस्तुत्य नयन्ति वज्रमूल्यताम् ।
 स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः ॥
 हेमरत्नप्रबालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये ।
 क्रैतुर्मूल्यं प्रदायास्ते राज्ञा तद्विगुणं दमम् ॥
 मध्यस्था वञ्चयत्येकं खेहलोभादिना यदा ।
 साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुः दायास्ते द्विगुणं दमम्”—इति ।

अप्रकाशतस्कराणां सन्निधिदादीनां दण्डमाह मएव,—

“सन्निच्छेदकृतो ज्ञात्वा शूलमापाहयेत् प्रभुः ।
 तथा पान्यमुषो वृत्ते गलम्बध्वाऽवलम्बयेत् ॥
 मनुष्यहारिणो राज्ञा दग्धव्यास्ते कटाग्निना ।
 गोक्षतुर्नासिकां क्रिन्वात् वध्वा वाऽग्निसि मज्जयेत् ॥
 उत्क्षेपकस्तु सन्दर्भैर्भक्तयो राजपूतपैः ।

धान्यहर्ता दशगुण दाप्य स्वाद्विगुण दमम्”—इति ।

ग्रन्थिभेदकस्य दण्डमाह मनु,—

“अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य क्खेदयेत् प्रथमे यहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति”—इति ।

अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ । अतएव नारद,—

“प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वध ।

द्वितीये चैव यच्छेप्य तृतीये बधमर्हति”—इति ।

वन्दिप्रहादीना दण्डमाह याज्ञवल्क्य,—

“वन्दिप्रहान् तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिण ।

प्रसङ्गा घातकाश्चैव शूलानारोपयेन्नरान्”—इति ।

अयमङ्गुलिक्खेदनादिप्राणान्तिको दण्ड उत्तमसाहसप्राप्तियोग्य-
द्रव्यविषय ।

“बधः सर्वस्यहरणं पुरान्निर्वासनाङ्गुने ।

तदङ्गुच्छेद इत्युक्तं दण्ड उत्तमसाहसे”—इति

नारदस्मरणात् । सुद्रमथमोत्तमद्रव्येषु प्रथममथमोत्तमसाहस-
रूपदण्डनियमो नारदेन दर्शित,—

“साहसेषु यएवास्ते त्रिषु दण्डोऽममौपिभि ।

सएव दण्ड स्तेषुऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमान्”—इति ।

जात्यादिभेदेन तारतम्यमाह मनु,—

“अष्टगुणं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किञ्चिपम् ।

योऽग्रेव तु वैश्यस्य दात्रिणत् चचियस्य च ॥

भ्राह्मणस्य चतुःषष्टिं पूर्णं चापि शतं भवेत् ।

दिगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दानगुणवेदिनः ॥
 धान्यं दशम्य कुशेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः ।
 शेषेऽथेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥
 सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ।
 रत्नानां चैव सर्वेषां शतादप्यधिकं बधः ॥
 पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमियते ।
 शेषेऽथेकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 पुरुषाणां कुलीमानां नारीणाञ्च विशेषतः ।
 रत्नानाञ्चैव मुख्यानां हरणे बधमर्हति”—इति ।

यस्मिन्नपचारे योदण्ड उक्तः, स शूद्रकर्तृकेऽष्टगुणः, वैश्यकर्तृके
 षोडशगुणः, क्षत्रियकर्तृके द्वाविंशद्गुणः, ब्राह्मणकर्तृके चतुःषष्टिगुणः
 शतगुणो वा । अष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो वा । शेषेषु स्वल्पमूल्येषु
 मूल्यादेकादशगुणं दण्डं कल्पयेत् । बुद्धद्रव्यानां माघात् न्यूनमूल्यानां
 मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः । तथाच नारदः,—

“काष्ठभाण्डद्वणादीनां मृगयाणां तथैव च ।
 वेणुवेणवभाण्डानां तथा त्वाय्वस्त्रिचर्मणाम् ॥
 शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः ।
 गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥
 पक्वान्नानां कृताञ्चानां मत्स्यानामामिषस्य च ।
 सर्वेषामेव मूलानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः”—इति ।

यत्पुनर्मनुनीकम्,—

“सूचकार्यामकिष्णानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य द्रवणस्य च ॥

वेणुवैणवभाण्डानां खण्डानां तथैव च ।

मृन्मथानाञ्च हरणे मृदोभस्मनएव च ॥

अजानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुमद्यैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वान्नानाञ्च सर्वेषां तन्मूच्याद्विगुणो दमः”—इति ।

तदल्पप्रयोजनविषयम् । खल्पप्रयोजनद्रव्यापहारादीनां न दण्ड-

इत्याह मनुः,—

“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः क्षावित्बू हे च मूलके ।

आददानः परचेचाञ्च देयं दातुमर्हहि ॥

चणकग्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः ।

अनिषिद्धैर्यक्षीतव्या मुष्टिरेका पथि स्थितैः ॥

तथैव धनमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।

अश्वस्त्रनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणा”—इति ।

महापराधेऽपि ब्राह्मणस्य न बधदण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा खराद्वादिप्रवासयेत् ।

महापराधिनमपि ब्राह्मणं नैव घातयेत्”—इति ।

अपि तु ललाटे चिह्नं कृत्वा खदेशान्निवांमयेत् । तथाच मनुः,—

“गुरुतन्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्त्रिये च श्वपदं कार्यं ब्रह्मघ्नस्याग्निराः पुमान्”—इति ।

एतच्चाहनादि प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं, न तु प्राय-

क्षितं चिकिर्षताम् । तथाच मनुः,—

“प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।

अद्ध्वा राज्ञा ललाटे तु दाप्याश्चोत्तममाह्वयम्”—इति ।

भक्तावकाशादिदानेन चोरोपकारिणं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“भक्तावकाशान्मुदकग्रस्त्रोपकरणव्याघ्रान् ।

चौरस्य ददतो हर्तुं ज्ञानतोदममुत्तमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“चोराणामभक्तदा ये सुस्तथाप्युदकदायकाः ।

भेत्ता तत्रैव भाण्डानां प्रतिग्रहणएवम् ।

समदण्डाः स्रुता क्षेते ये च प्रच्छादयन्ति तान्”—इति ।

चोरोपेक्षिणं प्रत्याह नारदः,—

“ग्रक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ।

उत्क्रोशतां जनानान्तु द्वियमाणे धने तथा ॥

श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः”—इति ।

चोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतभर्तुस्तु पथि चोरोद्धर्तुरवीतके ॥

स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामो वह्निःक्रोशात् दशग्राम्यथवा पुनः”—इति ।

अयमर्थः । यदा ग्राममध्येऽपि बधो द्रव्यहरणं वा जायते, तदा ग्रामपतिरेव चोरोपेक्षादोषस्तत्परिहारार्थं ग्रामपतिरेव चोरं गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेत् । तदग्रक्तौ धनिने क्षतं दद्यात् । यदि

स्वग्रामाच्चोरपदं निर्गतं न दृश्यते । दर्शने तु तत्पदं यत्र प्रविशति,
तद्विषयाधिपतिरेव चोरं धनं चार्पयेत् । तथाच नारदः,—

“गोचरे यस्य मुच्येत तेन चोरः प्रयत्नतः ।

प्राप्तो दाप्योऽथवा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम् ॥

निर्गतं पुनरेतस्यास्र चेदन्यत्र याति तत् ।

शामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत्”—इति ।

विवीते त्वपहारे विव्रीतस्त्रामिनएव दोषः । यदा त्वध्वन्येव
तत् क्षतं भवति अविवीतके वा विवीतादन्यत्र चेत्ते, तदा चोरो-
द्धर्तुमार्गपालस्य दिक्पालस्य चापराधः । यदा पुनर्ग्रामादहि-
सीमान्तपर्यन्ते चेत्ते दोषोजायते, तदा तद्ग्रामवासिनएव दद्युर्यदि
सीम्नो वद्विचोरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र तत्प्रविशति, सएव
ग्रामचोरार्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमाचा-
दहिःप्रदेशे दोषादिकं जायते चोरपदञ्च जनसंमदांद्भ्रमं, तदा
पञ्चग्रामी दशग्रामी वा दद्यात् । विकल्पस्तु प्रत्यासत्त्याद्यपेक्षया
व्यवस्थितः । यदा दापयितुमशक्नोराजा, तदा स्वयं दद्यात् । तथाच
गौतमः । “चोरक्षतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् स्वकोशादा
दद्यात्”—इति । स्त्रोयसन्देहे निर्णयोपायमाह वृद्धमनुः,—

“यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः ।

मुपितः ग्रपथं दाप्यो बन्धुभिर्वाऽपि साधयेत्”—इति ।

चोरवधप्रकारविशेषमाह नारदः,—

“थांस्तु च चोरान् गृहीयान्तांश्चान्विताद्याभिवध्य च ।

अवकथ्य च सर्वत्र हन्याच्चित्रवधेन तु”—इति ।

इति श्लेषप्रकरणम् ।

अथ साहसम् ।

तत्त्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“साहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिदलदपितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं बहुबलमिशोच्यते”—इति ॥

ननु साहसं चौर्यवाग्दण्डपादव्यस्तीसंप्रहणेभ्यो न व्यतिरिच्यते,
तेषां तदवान्तरविशेषत्वात् । तथाच दृढस्यतिः,—

“मनुष्यमारणञ्चौर्यं परदाराभिमर्शनम् ।

पादव्यसुभयञ्चैव साहसं तु चतुर्विधम्”—इति ।

तत्कथं पृथगस्य व्यवहारपदता । मध्यम् । तथापि बलदर्पावष्ट-
म्भोपाधितस्तेभ्यो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम् ।
मनुष्यमारणरूपस्य साहसस्य तेभ्योऽतिरेकान्तर्द्वयं वा पृथगभिधानम् ।
तस्य च त्रैविध्यमाह नारदः,—

“तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

फलमूक्तोदकादीनां चेतोपकरणस्य च ।

भङ्गाचेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्यतम् ॥

वासोपशृङ्गपानानां गृहोपकरणस्य च ।

शूद्रः प्रवर्जितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकृत् ॥

वृषचुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिधातकृत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥

पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यश्चत्विजाम् ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।

उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियञ्चैव पुरुषस्त्रीमगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीक्षासु शिलां बद्ध्वा प्रवेष्टयेत् ॥

विषाग्निदम्पतिगुरुमिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासोष्ठौ कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥

चेन्नवेय्यवनग्रामनिवेशनविदाहकाः* ।

राजपथ्यभिगामी च दग्धव्याप्त कटाग्निना"—इति ।

अविज्ञातकटंसाह्निके साहसिकज्ञानोपायमाह दृष्टस्पतिः—

“हतः संदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।

पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यः स भक्षीभुजा ॥

प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिवान्धवाः ।

प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥

विज्ञेयोऽप्राधुसंभर्गाच्चिक्रहेडेन मानवैः ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्युतम् ॥

थापादो विषग्रस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।

प्राणापरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्”—इति ।

त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह सएव,—

“तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य गतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रजैर्दृष्टः पञ्चगतावरः ॥

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इत्यते ।

बधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ॥

तदङ्गवेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे”—इति ।

परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“तन्मूल्याद्विगुणं दण्डं निह्वे तु चतुर्गुणम् ।

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ॥

यद्येवमुक्ताऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम्”—इति ।

साहसविशेषेषु दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अर्थाक्रोशातिक्रमकृत् भ्रातृभार्याऽपहारकः ।

सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥

सामन्ताकुलिकादीनां गणद्रव्यस्य हारकः* ।

पञ्चाशत्पणकोदण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥

स्वच्छन्दविधवागामी निवृत्तेनाभिधायकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालयोत्तमान् स्पृशन् ॥

शूद्र प्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजक ।

अयुक्तं ग्रपथ कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्महत् ॥

दृष्युद्रपशूनाञ्च पुस्त्वस्य प्रतिधातहत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाग्रहत् ॥

पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यश्चत्विजाम् ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥

ग्रस्त्वावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दम् ।

उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥

विप्रदुष्टा स्त्रियश्चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीक्षाप्सु शिला बध्वा प्रवेशयेत् ॥

विषाग्निदम्पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरमासोष्ठी कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥

चेचवेष्मन्नग्रामनिवेशनविदाहका * ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यासु कटाग्निना"—इति ।

अविज्ञातकर्मसाहसिके साहसिकज्ञानोपायमाह दृष्टव्यमिति —

“हतं सदृश्यते यच्च घातकस्तु न दृश्यते ।

पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यं स महीभुजा ॥

प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिबान्धवाः ।

प्रपृथ्या राजपुरुषौ सामादिभिरुपकर्मैः ॥

विज्ञेयोऽसाधुसर्गाच्चिकृद्दोहेन मानवे ।

* विवोतखलदाहका,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

एयोदिता घातकानां तस्कराणाञ्च भावना”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अविज्ञातहतस्यापि कलहं सुतवान्धवाः ।

प्रष्टव्या योषितस्यास्य परसुंसि रताः पृथक् ॥

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वाऽयं गतः सह ।

मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वाऽपि जनं शनैः”—इति ।

सक्तज्ञानोपायासम्भवे तु कात्यायनः,—

“विना चिन्तैस्तु यत्कार्यं साहसः सम्भवत्तंते ।

शपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्वबाधेभ्यं विधिः”—इति ।

साहसिकवधे विशेषमाह व्यासः,—

“ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् सप्तहायं सवान्धवम् ।

हन्याच्चिन्नवधोपायैरुद्देजनकरैर्नृपः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“प्रकाशवधका ये तु तयासोपांशु घातकाः ।

ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा हन्त्या विविधैर्वधैः”—इति ।

एतत्प्रहृष्टप्रचक्षिथादिविषयम् । तदाह बौधायनः । “सचिया-
दीनां ब्राह्मणवधे वधः सर्वस्वहरणञ्च । तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथा
बलमनुरूपं दण्डं प्रकल्पयेत्”—इति । बह्वनामेकघातार्थं प्रवृत्तानां
दोषानुरूपदण्डाभिधानार्थमाह कात्यायनः,—

“एकज्ञेद्वहवो हन्युः संख्याः पुरुषं नराः ।

भर्मघातौ तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः”—इति ।

यो भर्मघातकः सएव वधानुरूपदण्डभागभवतीत्यर्थः ।

तथा,

“आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणाम् ।

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः ॥

उपेक्षाकारकश्चैव दोषवक्त्राऽनुमोदकः ।

अग्निपेक्षा चमो यः स्यात् सर्वे तत्कार्यकारिणः ॥

यथाशक्त्यनुरूपन्तु दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्”—इति ।

अनुरूपं दोषानुरूपम् । मर्महन्तुर्दोषभागित्वं दयोर्दर्शयति स एव,—

“आरम्भकसहायश्च दोषभाजौ तदर्हतः”—इति ।

एवं मार्गातुदेशकानां कालान्तरेऽपि दोषलाघवमूढम् । साह-
ससदृशापराधेऽपि दण्डमाह याशवक्यः,—

“वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दय”—इति ।

एतावत्कास्तमुपभोगार्थं वस्त्रं दास्यामि त्वं मत्तमेतावद्धनं देहीति
समर्थं कृत्वा वस्त्रप्रदानं नेजकस्य नियमातिक्रमे दण्डप्राप्त्यर्थम् ।
नियममाह मतुः,—

“शास्त्रले फलके हस्त्ये निज्यादासामि नेजकः ।

न च वासांश्चि वासोभिर्निर्हरेन् च वाचयेत्”—इति ।

प्रमादान्नाग्रने नारदः,—

“साध्याष्टभागोदीयेत सहद्वीतस्य वाससः ।

द्वितीयांशस्त्रितीयांशश्चतुर्थांशोऽर्द्ध एव च ॥

अर्द्धचयानुपरमः पादांशापचयः क्रमात् ।

यावन्तु क्षीणसद्वीर्णं तावत्स्यान्नियतचयः”—इति ।

अष्टपणक्रीतस्य तेन स्रष्टृद्वौतस्य वस्त्रस्य नाशने एकपणेन न्यूनं
मूल्यं देयम् । द्विधौतस्य पणद्वयेन, त्रिधौतस्य त्रिपणेन, चतुर्धा-
तस्य पणचतुष्टयम् । ततः परं प्रति निर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं पादपा-
दापचयेन यावज्जीर्णं देयम् । जीर्णस्य नाशने लिच्छातो मूल्यादान-
कल्पनमित्यर्थः । पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डमाह सएव,—

“पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

अन्तरेण तथोर्यः साक्षिणाण्यष्टगुणो दमः”—इति ।

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं वार-
यति, स पणत्रयं दण्ड्यः । यस्तु तपोः सपणे विवादे पणदाने प्रति-
भुर्भवति कलहं वा वर्द्धयति, स तु त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणं
दण्डनीय इत्यर्थः । अन्येष्वपि तत्सदृशांपराधेषु दण्डमाह सएव,—

“तुलाग्रासनमानानां कूटकप्राणकस्य च ।

एभिस्तु व्यवहर्ता धः सदाप्योदममुत्तमम् ॥

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यस्यायकूटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तममाहमम् ॥

भिषङ्मिथ्या चरन् दाप्यन्तिर्यसु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमम् ॥

अवध्यं यस्य बध्नाति बध्यं यस्य प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारश्च स दाप्योदममुत्तमम् ॥

मानेन तुलया वाऽपि योऽंशमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्योदिशतं स्रष्टृ हानौ च कल्पितम् ॥

भेषजघ्नहस्तवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रचिपन् हीनं पणान् दण्डास्तु षोडश ॥
 मृच्चर्मणिमूत्राद्यः काष्ठवल्कलवाससाम् ।
 अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥
 समुद्रपरिवर्त्तञ्च मारभाण्डञ्च कृत्रिमम् ।
 आधानं विक्रयश्चापि नयतो दण्डकल्पना ॥
 हीने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।
 द्विपणे द्विशतो दण्डो मूढ्यद्वौ तु दृष्टिमान् ॥
 समूय कुर्वतामर्थं सवाधं कादृगिन्विनाम् ।
 अर्घ्यस्य द्वाप्तं दृष्टिं वा जानतां दम उत्तमः ॥
 समूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपहन्यताम् ।
 विक्रीणताञ्च विहितो दण्ड उत्तमवाहयः ॥
 राजनि स्थाप्यते* योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
 क्रयो वा निस्तथस्तस्माद् वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥
 स्वदिग्रपण्ये तु शतं वणिग् गृह्णीत पञ्चकम् ।
 दशकं परदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥
 पण्यस्योपरि संस्थाप्य ध्वजं पण्यसमुद्भवम् ।
 अर्घोऽनुग्रहकृतकार्यः केतुर्विक्रेतुरेव च—इति ।

तुला तोलनदण्डः । प्रत्यादि परिमाणम् । नाणकं सुद्रा-
 चिह्नितं द्रुमनिष्कादि । एतेषां कृटकृद्देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा ;
 न्यूनत्वमाधिक्यं वा, द्रुमादेरव्यावहारिकसुद्रितत्वं वा, ताद्यादिगर्भत्वं
 वा, करोति ; यच्च चपुमौसादिरूपैस्त्वैव्यवहरति, तावुभौ प्रत्येक-

मुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । यः पुनर्नाणकपरीक्षकः सम्यगेव कूटमिति
 ब्रूते, असम्यग् वा सम्यगिति, सोऽप्युत्तमसाहसं दण्डनीयः । यः
 पुनर्वैद्यः आयुर्वेदानभिज्ञएव जीवनार्थं चिकित्साश्रोहमिति तिर्य्य-
 क्षनुत्थराजपुरुषेषु चिकित्सां करोति, स यथाक्रमं प्रथममध्यमो-
 त्तमसाहसं दण्डनीयः । योऽपि वणिग्त्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्ट-
 मांशं कूटमानेन कूटतुलया वाऽपहरति, असौ पणानां द्विगतं
 दण्डनीयः । अपहृष्टिघमाणद्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि
 वृद्धिहानी कल्पनीये । भेषजमौषधद्रव्यं, स्नेहोदतादि, गन्धद्रव्य-
 सुग्रीरादि । एतेष्वसारद्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणं दण्डः ।
 न विद्यते बज्रमूल्या जातिर्यस्मिन् मृच्चर्मादिके, तदजाति । तस्मिन्
 जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बज्रमूल्यजातीय-
 सादृश्यसम्पादने, विक्रेयस्यापादितसादृश्यस्य मृच्चर्मादेः पण्यस्याष्ट-
 गुणोदण्डः । समुद्रकस्य करण्डकादेः परिवर्तनं व्यत्यासः । योऽन्य-
 देव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा अन्यदेव स्कटिकानां पूर्णं
 हस्तलाघवात् समर्पयति, यस्य सारभाण्डं कस्त्रुरिकादिकं हविमं
 कृत्वा विक्रयमाधि वा भयति, तस्यैवं दण्डकल्पना । हविमकस्त्रुरि-
 कादेर्मूल्यभूते पणे न्यूनं, न्यूनपणमूल्ये इति धावत् । तस्मिन् हविमे
 विक्रीते पञ्चाशत्पणोदण्डः । पणमूल्ये तु शतं, द्विपणमूल्ये द्विगतो-
 दण्डः । एव मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुच्येया । राजनिष्पितार्घस्य ह्रासं
 वृद्धिं वाऽपि जानन्तो वणिजः कारुगिस्पिनां—कारुणां रजकादीनां
 गिस्पिनां शिवकारादीनां षोडशकरं अर्घान्तरं लाभनोभात् कुर्वन्तः
 पणमहसं दण्डनीयाः । ये पुनर्देशान्तरादागतं पण्यं चीनमूल्येन

प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति महार्घेण वा विक्रीणीते, तेषामुत्तमसाहसो
दण्ड । राजानि सन्निहितेऽपि सति, यस्तेनार्घो निरूप्यते, तेनार्घेन
क्रयो वा विक्रयो वा कार्य्य । निखव निर्गतखव अवशेष ।
तस्माद्राजनिरूपितादर्घात् योनिखव, सखव वणिजा लाभकारी,
न पुन खच्छन्दपरिकल्पितादर्घात् । अर्घकरणे विशेषमाह मनु,—

“पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे मासे* तथा गते ।

सुर्वीत चैषा प्रत्यक्षमर्घसंस्थापन नृप” —इति ।

सूदेशपक्षे शतपणमूख्ये पञ्चक लाभार्थं गृहीयात्, परदेशे तु
दशपण लाभ गृहीयात्, यस्य पण्यग्रहणदिवस एव विक्रय । य
पुन कालान्तरे विक्रीणीते, तस्य कालोत्कर्षवशात् लाभोत्कर्षं कस्य ।
देशान्तरादागते पक्षे देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादि-
स्थानेषु प्रयुक्तमर्घं परिगणय्य पण्यमूख्येन सह मेलयित्वा, यथा
शतपणमूख्ये पण्ये दशपणो लाभ सम्पद्यते, तथा क्रैदविक्रेचोरनु
पक्षकार्य्यर्घोराज्ञा स्थापनीय ।

इति साहसप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीसङ्ग्रहणम् ।

तस्य वैविध्यमाह बृहस्पति,—

“पापमूल सङ्ग्रहण चिप्रकार निबोधत ।

बलोपाधिरुते दे तु द्वतीयमतुरागजम् ॥

* पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षे,—इति मुद्रितमनुसंहितायां पाठः ।

अनिच्छया त्वपहृतं मत्तोन्मत्तकृतं तथा ।
 प्रलये यत्तु रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥
 कृद्गना गृहमानीय दत्ता वा भदकारणम् ।
 संयोगः क्रियते यत्तु तदुपाधिकृतं विदुः ॥
 अन्योन्यमनुरागेण दूतसम्प्रेषणेन वा ।
 कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्”—इति ।

पुनरपि वैविध्यमाह सएव,—

“तत्पुनस्त्रिविधं प्रक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
 अपाङ्गप्रेषणं हास्यं दूतसम्प्रेषणं तथा ॥
 स्वर्गस्य भूषणं स्त्रीणां प्रथमं सङ्गहः स्मृतः ।
 प्रेषणं गन्धमान्धानां धूपभूषणवाससाम् ॥
 सम्भाषणं रहसि च मध्यमं सङ्गहं विदुः ।
 एकशय्याऽऽसनं क्रीडा चुम्बनास्त्रिङ्गनं तथा ॥
 एतत्सङ्गहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः”—इति ।

योपित्सङ्गहणज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पुमान् सङ्गहणे याघ्नः केशाकेशि परस्त्रिया ।
 सद्यो वा कामजैश्चिक्रैः प्रतिपत्तिर्दयोस्तयोः ॥
 नीवीमानप्रावरणसवित्यकेशावमर्पणम् ।
 अदेयकालसम्भाषा सदैकस्याममेवच”—इति ।

स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः सङ्गहणम् । तच्च प्रवृत्तः, परमार्थया सह
 केशाकेशिक्रीडनेन, मद्य अभिनवैः कामजैः कररुद्धगनादिशतव्रण-
 सिङ्गैः, दयोः सम्प्रतिपाद्या वा, याघ्नः । योऽपि परदारपरिधान-

यन्निप्रदेश-कुचप्रावरण-जघन-शिरोरुहादिस्पर्शनं साभिलाष इव करोति, निर्जनदेशे जनाकीर्णेष्वन्धकाराकुले, अकाले संलाप-ङ्करोति, परभार्याया सदैकत्र मञ्चकादौ तिष्ठति, सोऽपि पाद्मः ।
मनुरपि,—

“स्त्रियं स्पृष्टेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
परस्परस्थानुमते सर्वं सङ्ग्रहणं सततम् ॥
दर्पाद्वा यदि वा मोहान् लाघवाद्वा स्त्रियं वदेत् ।
पूर्वं मयेयं भुक्तेति तत्र सङ्ग्रहणं सततम्”—इति ।

तत्र दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्त्रजातावुत्तमो दण्डः आनुलोम्येषु मध्यमः ।
प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्त्तनम्”—इति ।

चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरभार्यागमने साशीतिपणसहस्रं दण्डः । यदा तानुलोम्येन हीनवर्णगुप्तपरभार्या-
गमनं, तदा मध्यमसाहसोदण्डः । यदा पुनः सवर्णमगुप्तानामनुलो-
म्येन गुप्ता वा प्रजति, तदा अनुना विशेष उक्तः,—

“सहस्रं ब्राह्मणोदण्डो गुप्तां विप्रां बलाद्भजन् ।
शतानि पञ्च दण्डाः स्त्रादिष्वन्या सह सङ्गतः ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते प्रजन् ।
शूद्रायां चत्रियविशोः सहस्रान्तु भवेद्दमः”—इति ॥

एतदुरुसखिभार्यादिथितिरिक्तविषयम् । तत्र दण्डान्तरविधा-
नात् । तदाह नारदः,—

“माता मातृध्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृध्वसा ।

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी क्षुषा ।

दुहिताऽऽचार्य्यभार्या च सगोत्रा ग्ररणागता ॥

राज्ञी प्रप्रजिता धात्री माध्वी वर्षात्तमा च या ।

आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतत्पग उच्यते ॥

शिष्यस्योत्कर्त्तनं* तच्च नान्योदण्डो विधीयते"—इति ।

प्रतिलोभ्येन उत्कृष्टस्त्रीगमने चर्चियादेर्बधः । एतद्गुप्ताविष-
यम् । अन्यच्च धनदण्डः । तथाच मनुः,—

“उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विभुतौ शूद्रवह्ण्यौ दग्धयौ वा कटाग्निना ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु सेवेतान्यः पुमान् यदि ।

वैशं पञ्चशतं कुर्यात् चर्चियन्तु सहस्त्रिणम्”—इति ।

शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वहरणे, गुप्तगमने तु
बधसर्वस्वापहारौ । तथाच सएव,—

“शूद्रोगुप्तमगुप्तं वा दैजातं वर्णमावसन् ।

अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्तौ सर्वेण ह्यीयते”—इति ।

अथैव विषये दृढस्यतिरपि,—

“सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।

उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ आमयेद्गर्दभेन तु”—इति ।

शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः । “आर्य्यस्त्रियाऽभिगमने लिङ्गोद्धारः
सर्वस्वहरणम्”—इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णगमने नासादिकर्त्तनम् ।

* शिष्यस्योत्कर्त्तनात्,—इति यस्यान्तरधृतः पाठः ।

अयं वधाद्युपदेशो राज्ञः, तस्यैव पाक्षनाधिकारात्. न द्विजातिमा-
चस्य । “ब्राह्मणः परीचार्थमपि शस्त्रं नाददौत”—इति शस्त्रग्रहणस्य
निषेधात् । यदा तु राज्ञो निवेदनेन कालातिपातशङ्का, तदा
द्विजातिमाचस्यापि वधाधिकरोऽस्त्येव,

“शस्त्रं द्विजातिभिर्द्याक्षं धर्मां चकोपसृज्यते ।

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति”—इति

शस्त्रग्रहणाभ्यनुष्ठानात् । अचिथवैश्वयोरन्योन्यस्य भिगमने यथा-
क्रमं सहस्रपञ्चशतपणात्मकौ दण्डौ । तदाह मनुः,—

“वैश्येत् अचिथां गुप्तां वैश्यां वा अचियो व्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यमगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः”—इति ।

साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अवरुद्धास दासीषु भुजिथ्यासु तथैव च ।

गम्यास्त्रपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणकं दमम्”—इति ।

उक्तलक्षणा वर्णस्थितयो दास्यः । ता एव स्वामिना शूद्रपाक्षानि-
च्छुदाचार्यं गृह एव स्यात् अन्त्यमित्येवं पुरुषान्तरभोगतो निरुद्धा-
अवरुद्धाः । नियतपुरुषपरिग्रहाभुजिथ्याः । यदा दास्योऽवरुद्धा-
भुजिथ्या वा भवेयुः, तासु तासु । अग्रब्दात् वेश्यास्त्रैरिणीनामपि
साधारणस्त्रीणां भुजिथ्यानां ग्रहणम् । तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया
गम्यास्त्रपि गच्छन् पञ्चाशत्पणं दण्डनीयः । परगृहीतत्वेन तासां
परदारतुल्यत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य नारदोऽपि,—

“स्त्रैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कामिनी च या ।

गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आस्त्रेव तु भुजियासु दोषः स्थात्परदारवत् ।

गम्यास्त्रपि हि नोपेयाद्यतस्ताः सपरिषदाः”—इति ।

निष्कासिनी स्नाम्यनवरुद्धा दासी । अनवरुद्धाभ्याद्यभिगमने
याज्ञवल्क्यः,—

“प्रसङ्ग दास्यभिगमे दण्डोदग्रपणः स्मृतः ।

बहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक्”—इति ।

पुरुषसभोगजीविकासु दामीयु खैरिण्यादिषु च शूलदान-
मन्तरेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणोदण्डः । अनिच्छन्ती-
भेकां गच्छतां बहूनां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मकोदण्डः । कन्या-
हरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं तन्ययाऽधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये बधः स्मृतः ।

सकामास्त्रनुलोमासु न दोषस्तन्यया दमः”—इति ।

अलङ्कृतां विवाहाभिमुखीं कन्यां अपहरन् उत्तमसाहसं दण्ड-
नीयः । तदनभिमुखीं सवर्णां अपहरन् प्रथमसाहसं दण्डनीयः ।
उत्तमवर्णजां कन्यामपहरतः छत्रियादेर्वधएव । आनुलोम्येन सका-
मापहारे तु दण्डो न भवति । अकामामपहरन् प्रथमसाहसं दण्ड-
नीयः । कन्यादूषणे तु दण्डमाह सएव,—

“दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां बधः स्मृतः ।

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्धेतुमिथाऽभिगमने ॥

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो ह्येनस्तां स्त्रीं च मध्यमम्”—इति ।

यदा कन्यां वलात्कारेण नखत्तादिना दूषयति, तदा तस्य करच्छेदः । यदा पुनस्तामेव अङ्गुलीप्रक्षेपेण योनिघृतं कुर्वन् दूषयति, तदा विशेषमाह मनुः,—

“अभिपद्य तु यः कन्यां कुर्व्याद्दुर्पेण मानवः ।
तस्यागु कर्त्ये अङ्गुली दण्डश्चार्हति षट्शतम् ॥
सकामां दूषयन्तुल्यो नाङ्गुलीच्छेदमर्हति ।
दिशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां या कुर्व्यात्तस्याः स्याद्विगतोदमः ।
शुक्लं च दिगुणं दद्यात् शिफायैवाप्नुयाद्वा ।
या तु कन्यां प्रकुर्व्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥
अङ्गुलीरेव च केदं खरेणोदहनं तथा”—इति ।

यदा पुनरुल्लृप्तजातीयां कन्यां सानुरागामकामां* गच्छति, तदा तस्य छत्रियादेर्बधः । यदा सवर्णां सकामां अभिगच्छति, तदा गोमिथुनं शुक्लं तत्पित्रे दद्यात् । अनिच्छति पितरि दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात् । सवर्णमकामां तु गच्छतो बध एव । तदाह मनुः,—

“उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो बधमर्हति ।
शुक्लं दद्यात्सेवमानः समानिच्छेत्पिता यदि ॥
योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो बधमर्हति ।
सकामां दूषयन्तुल्यो न बधं प्राप्नुयान्नरः”—इति ।

चण्डाल्यादिगमने दण्डमाह सर्व्वः,—

* सानुरागामकामां वा,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† सर्व्वेव्वादृशपुक्तकेचित्स्थमेव पाठः । परन्तु धन्याभिगमने,—इत्यादिवचनद्वयं याज्ञवल्क्यसंहितायां पठ्यते ।

“अन्याऽभिगमने तद्वा कुवन्नेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथाऽङ्गाएव स्यादन्यस्याय्यागमे बध ॥

अयोनी गच्छतो योषा पुरुष वाऽपि मेहत * ।

चतुर्विंशतिको दण्ड तथा प्रजितासु च”—इति ।

अन्या चण्डालीम् । ता गच्छन्त चैवर्णिक प्रायश्चित्तानभिमुख,
“सहस्र त्वन्धजस्त्रियम्”—इति मतुवचनातुसारेण सहस्र दण्ड-
यित्वा कुम्भितवन्नेन भगाकारेणाहयित्वा पुरान्निर्वासयेत् । शूद्र
पुन चण्डाली गच्छन्नङ्गाएव । अन्य इति पाठे चण्डालएव भवति ।
चण्डालस्य तत्कृतजातिस्त्रियाभिगमने बधएव । योषा सुखादाव-
भिगच्छत पुरुष वा सुखे मेहत प्रजिता गच्छत चतुर्विंशति-
पणोदण्ड । वचनया स्त्रीसङ्गहे दण्डमाह दृढस्यति†,—

“विवाहादिविधि स्त्रीणा यच पुसा च कौर्त्यते ।

स्त्रीपुसयोगसञ्जन्तद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

स्त्रीरचणमाह मनु,—

“अस्वतन्त्रा स्त्रिय कार्या पुरुषै स्त्रैर्दिवानिग्रम् ।

विषये सज्जमानास्य सस्याया ह्यात्मनो वशे ॥

* पुरुष वाऽभिमेहत,—इति पाठ समीचीन प्रतिभाति ।

† यत्र कियान् मन्त्राश्च आदर्शोक्तकेषु परिभ्रष्ट इत्यनुमीयते । यत
समन्तरोद्भूतवचन स्त्रीपुसयोगाख्यव्यवहारपदस्य लच्छयपरमेव, न तु
वचनया सदाहणे दण्डविधायकम् । भवितव्यन्वचन, वचनया स्त्रीसमहे
दण्डविधायकेन प्रमाणेन । तप्तु न दृश्यते । अतः कारणात् कियान्
मन्त्राश्च प्रज्ञेन इत्यवगम्यते । समन्तरोद्भूत विवाहादिविधि
स्त्रीयामित्यादिवचन नारदम्येति कृत्वा भिताद्यरादावुद्भूतमस्ति ।

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरध्या विशेषतः ।

दयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररचिताः ॥

इमं हि सर्ववर्णानां पशन्तो धर्ममुत्तमम् ।

यतन्ते रचितुं भार्या भर्तारो दूर्बला अपि ॥

स्वां प्रसूतिञ्च वित्तञ्च* कुलमात्मानमेव च ।

स्वञ्च धर्मं प्रयत्नेनां जायां रक्षन् हि रक्षति ॥

न कश्चिद्वयोपितः शक्तः प्रसङ्गं परिरक्षितुम् ।

एतेऽप्याययोगैस्तु शक्यास्तुः परिरक्षितुम् ॥

अर्थस्य सङ्गहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मेऽन्नपक्वाञ्च पारिणायस्य रक्षणे”—इति ।

स्त्रीः पुरुषैः भर्तृभिः सर्वदा अस्वतन्त्राः कार्य्याः । विषये गीता-
दावासक्तास्ततो व्यावर्त्तनीयाः । अरचितास्तु दुश्चरितेन भर्तृपितृ-
कुलयोः शोकं कुर्युः । तस्मात् कुलदयदृष्टार्थं रक्ष्यास्ताः । यद्यपि
प्रसङ्गं रक्षितुमशक्यास्तथाप्यर्थसङ्गहादौ नियोजनेन पुरुषान्तर-
चिन्तनावसरस्याप्रदानेन रक्षेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि,—

“सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभिः ।

श्वश्रादिभिः गुरुस्त्रीभिः पालनीया दिवानिशम्”—इति ।

दोषरहितस्त्रीपरित्यागिनं प्रत्याह नारदः,—

“अतुकूलामदुष्टां वा दक्षां साध्वीं प्रज्ञावतीम् ।

त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा”—इति ।

* प्रसूतिं चरित्रञ्च,—इत्यन्वय पाठः ।

† प्रज्ञाश्चैव,—इति शा० ।

दण्डेन स्थापयितुमशक्ये त्वाह याज्ञवल्क्यः,—

“आज्ञामप्तादीनीं दत्तां वीरसूत्रं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यः तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः”—इति ।

गुध्वा स्त्रियं त्यजेदित्याह नारदः,—

“अन्योन्यं त्यजतो धर्मः स्यादन्योन्यविशुद्धये ।

स्त्रीपुंसयोः न चोदाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः”—इति ।

विवाहसंस्काररहितयोरत्यन्तजातीयस्त्रीपुंसयोर्विरोधेनान्योन्य-
न्यजतो दोषो नास्ति । विवाहसंज्ञतायास्तु व्यभिचारादेव त्यागो-
न विरोधमात्रेण । एतच्च स्वस्वस्वच्छन्दव्यभिचारिणीविषयम्,

“स्वच्छन्दगा तु या नारी तस्यास्यागो विधीयते”—इति

यमस्मरणात् । शिष्यगाद्या अपि सन्धाज्याः । तथाच वसिष्ठः,—

“चतस्वस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा तथा ।

पतिह्री तु विशेषेण जुह्नितोपगता तथा”—इति ।

हारौतोऽपि । “गर्भह्रीं अधमवर्णशिष्यसुतगामिनीं पानव्यसना-
सक्तां धनधान्यविक्रयकरीं विवर्जयेत्”—इति । विवर्जनं च व्यव-
हारपरित्यागः । तथाच वसिष्ठः,—

“व्यवायतीर्थगमनधर्मैर्भक्ष्य निवर्तते”—इति ।

व्यवायः सम्भोगः । तीर्थगमनशब्देन स्नानार्चकर्म लक्ष्यते, धर्म-
शब्देन च श्रौतम् । चशब्देन सम्भाषणादिकम् । व्याधितादीनान्तु
सम्भोगमात्रस्य त्याग इत्याह देवसः,—

“व्याधितां स्त्रीप्रजां बन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्त्तवाम् ।

अदुष्टां लभते त्याक्तुं तीर्थाच्च लेव कर्मणः”—इति ।

तीर्थास्त्रिभोगात्,—इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“बन्ध्या स्त्रीजननीं निन्दां प्रतिकूलाञ्च सर्वदा ।

कामतो नाभिनन्देत कुर्वन्नेवं न दोषभाक् ॥

वादिनीं पूर्वाग्निनीञ्च भर्ता निर्वासयेत् गृहात् ।

स्त्रीं धनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविध्वंसिनीं तथा ॥

भर्तुश्च धनमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेद्गृहात्”—इति ।

दौधायनोऽपि,—

“भर्तुः प्रतिनिषेधेन या भार्या स्कन्दयेदृतुम् ।

तां ग्राममध्ये विस्थाप्य भ्रूणघ्नीं तु नयेत् गृहात् ॥

अशुश्रूपाकरीं नारीं बन्धकीं परिद्विंसकाम् ।

त्यजन्ति पुरुषाः प्राजाः क्षिप्रमप्रियवादिनीम्”—इति ।

त्यागश्च अनिधनेन कार्यः । तथाच यमः,—

“स्वच्छन्द्यभिचारिण्याः विवस्त्रांस्त्यागमववीत् ।

न वधं न च वैरूप्यं वधं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥

न चैव स्त्रीवधं कुर्यात् न चैवाङ्गविकर्त्तनम्”—इति ।

स्त्रीणां वधं कुर्वन् तामां विवर्जनं कुर्याद्भर्ता, न कर्णनासादि-
कर्त्तनमित्यर्थः । अयञ्च स्त्रीपुंभर्तु आचाराध्याये प्रपञ्चित इति
नात्र कथ्यते ।

इति स्त्रीमङ्गलः ।

अथ दायभागार्थं व्यवहारपदं कथ्यते ।

तत्र नारदः,—

“विभागोऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः”—इति ।

दायोनाम, यद्भनं स्वामिसम्बन्धादेवान्यस्य स्वभावति^(१), तदुच्यते ।

स द्विविधः अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्चेति । पितृधनं पितामहधनं वा अप्रतिबन्धो दायः । पुत्रादिधनं तु पित्रादीनां सप्रतिबन्धो दायः^(२) ।

तस्य विभागोदायविभाग इत्युच्यते । अतएव दायशब्देन पितृ-
द्वाराऽऽगत मातृद्वाराऽऽगत च द्रव्यमेवोच्यते इति । सपक्षकारश्च,—

“पितृद्वाराऽऽगत द्रव्यं मातृद्वाराऽऽगतञ्च यत् ।

कथितं दायशब्देन तस्य भागोऽधुनोच्यते”—इति ।

विभागकालमाह मनुः,—

“जर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः सह ।

भजेरन् पितृकं चतुर्थं अनीशास्ते हि जीवतोः”—इति ।

जर्ध्वं पितुरिति पितृधनविभागकालः । मातुरुर्ध्वमिति मातृ-

(१) स्वामिन धनस्वामिन सम्बन्ध स्वामिसम्बन्ध । स च दायभाग-
प्रकरणोक्त पुत्रत्वादिरूपश्च याच्या न तु क्रेतृत्वादि । तेन स्वा-
मिन सकाशात् क्रीत धनं न दायः ।

(२) सर्वस्यामेवावस्थाया पित्रादिधनं पुत्रादिर्लभते इति तत्र प्रति-
बन्धाभावात् तदप्रतिबन्धोदायइत्युच्यते । पुत्रादिधनन्तु पित्रादे-
सप्रतिबन्धोदायः । तत्पुत्रादौ विद्यमाने तद्भनस्य पित्रादेर्लब्धम-
शक्यतया सप्रतिबन्धत्वात् ।

धनविभागकालः । ततश्चैतदुक्तं भवति । पितुरुर्ध्वं मातरि जीवन्त्या-
मपि पितृधनविभागः कार्यः । तथा मातुरुर्ध्वं पितरि जीवितेऽपि
मातृधनविभागः कार्यः एव । अन्यतरधनविभागे उभयोरुर्ध्वकाल-
प्रतीक्षणानुपयोगादिति । तदुक्तं संग्रहकारेण,—

“पितृद्रव्यविभागस्य जीवन्त्यामपि मातरि ।

अस्मात्तत्त्वतयाऽस्माभ्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥

मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।

सत्त्वपत्येषु यस्माच्च स्त्रीधनस्य पतिः पतिः”—इति ।

अयमर्थः । पतिमरणे पितृभार्यायाः यत्तुपरमादस्मात्तन्व्येण
न स्वामित्वं, यस्माच्चापत्येषु विद्यमानेषु भार्याधनस्य भार्यामरणे-
ऽपि पतिर्न स्वामी, तस्मात्तयोरन्यतरस्मिन् जीवत्यन्यतरधन-
विभागोयुक्तः—इति । एतेन जीवतोस्तत्तत्द्रव्यविभागेषु पुत्राणां
न स्वातन्त्र्यमित्यर्थादुक्तं भवति । तथा गृह्यः । “न जीवति पितरि
पुत्रा रिवयं भजेरन् । यद्यपि स्यात् पश्चादधिगतं, ते अनर्हा एव
पुत्राः । अर्थधर्मयोः अस्मात्तन्व्यात्”—इति । अस्यार्थः । यद्यपि
जन्मानन्तरमेव पुत्राः पितृधननिमित्तं प्रतिपन्नाः, तथापि पितरि
जीवति तद्वन्नं न विभजेरन् । यतो धर्मार्थयोरस्मात्तन्व्यादिभाग-
करणेऽनर्हा । अर्थास्मात्तन्व्यं नाम, तदादानप्रदानयोरस्मात्तन्व्यम्—
इति । तथाच हारीतः । “जीवति पितरि पुत्राणां अर्थादान-
विसर्गाच्चेष्टेऽस्मात्तन्व्यम्”—इति । अर्थादानमर्थोपभोगः । विसर्गो-
व्ययः । आर्चेपोभृत्यादेः शिचार्थमधिषेपादिः । धर्मास्मात्तन्व्यं, पृथ-
गिष्टापूर्त्तादावप्रवृत्तिः । यत्तु देवलेनोक्तम्,—

“पितर्युपरते तत्र विभजेरन् पितुर्धनम् ।

अस्वाम्यं हि भवेत्तेषां निर्दोषे पितरि स्थिते”—इति ।

तदप्यस्वातन्त्र्यप्रतिपादनपरं । पितृधने पुत्राणां जन्मना स्वाम्यस्य लोकसिद्धत्वात् । ननु शास्त्रैकममधिगम्यस्य स्वत्वस्य कथं लोकसिद्धता । शास्त्रसिद्धत्वञ्च, “स्वामी ऋक्यक्यसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्याधिकं लभ्यं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः”—इति गौतमवचनादवगम्यते । अप्रतिबन्धोदायो ऋक्यं, न सप्रतिबन्धोदायः । संविभागः सप्रतिबन्धोदायः । अनन्यपूर्वस्य जलदणकाष्ठादेः स्त्रीकारः परिग्रहः । निधादिप्राप्तिरधिगमः । एतेषु निमित्तेषु सक्तु स्वामी भवति । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यत्तत्त्वं, तदधिकमसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजयदण्डादितत्त्वं यत्तदसाधारणम् । वैश्यस्य कृषिगोरक्षादितत्त्वं निर्विष्टं, तदसाधारणम् । शूद्रस्य द्विजशूद्रादिना भृतिरूपेण यत्तत्त्वं, तदसाधारणम् । एवमनुलोमप्रतिलोमजानां स्वस्वविहिताभ्युपारण्यादिना यत्तत्त्वं तदधिकमित्यर्थः । तत्रैव संग्रहकारोऽन्यायमाह,—

“वर्तन्ते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी स एव न”—इति ।

अन्यस्वम्यान्वहस्ते स्थितस्य दर्शनेन तस्यैव स्वामित्वापत्तेः । अतः शास्त्रैकममधिगम्यं स्वत्वम् । किञ्च, यदि यस्यान्तिके यद्वनं दृष्टं तस्य स एव स्वामी, तर्ह्यस्य स्वमनेनापद्धतमिति न ब्रूयात् । यस्यान्तिके दृष्टं तस्यैव स्वामित्वात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे,

“योऽदत्तादायिनोऽहस्ताक्षिणेत ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः”—इति

याजनादिना अदत्तादायिनः सकाशाद्व्यमर्जयतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्तत्त्वम् ।

मैवम् । लौकिकमेव स्तत्त्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् । ग्रीष्मादिवत् । आहवनीयादीनां वैदिकादीनामपि लौकिकपाकादिसाधनत्वमस्तीत्यनेकान्तिकोहेतुः—इति चेत् । न । न हि तेषामाहवनीयादिरूपेण पाकादिमाधनत्वं, किं तर्हि लौकिकान्यादिरूपेणेत्यसि वैषम्यम्^(१) । किञ्च, परमराणामपि स्तत्त्वव्यवहारदर्शनात् स्तत्त्वस्य लौकिकत्वमवगम्यते^(२) ।

यत्तु गौतमवचनम् । “स्वामी अक्षयकथसंविभागेषु”—इत्याद्यनुपपन्नमित्युक्तम् । तत्र । प्रतिपदाद्युपायस्यास्य लौकिकत्वे स्थिते ब्राह्मणादीनां प्रतिपदाद्युपायनियमार्थत्वात् शास्त्रस्य^(३) । यदप्युक्तं, अन्यस्य स्वमन्येनापहतम्—इति न प्रुयादिति । तदसत् । स्तत्त्वहेतु-

(१) संस्कारविशेषसंस्कृतोद्भिदाहवनीयउच्यते । अस्ति च तत्र रूप-
द्वयमाहवनीयत्वमभित्वम् । तत्रालौकिकहोमसाधनत्वमलौकिकेना-
हवनीयत्वेन रूपेण । लौकिकपाकादिसाधनत्वन्तु लौकिकेनाभित्वेनैव
रूपेणेति भावः ।

(२) स्तत्त्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे तु शास्त्रानभिज्ञाना परमरायां स्तत्त्व-
व्यवहारएव न सम्भवति । न हि शास्त्रमविज्ञाय तदेकसमधिगम्यो-
ऽयं शक्यते ज्ञातुमिति भावः ।

(३) प्रतिपदाद्युपायकं स्तत्त्वं लौकिकमेवेति स्थिते तेषां प्रतिपदाद्युपा-
यानामनियमेन सर्व्वेषां सर्व्वत्र प्राप्तौ सत्यां ब्राह्मणस्याधिकं सत्यमि-
त्यादिगौतमवचनेन ब्राह्मणम्यैव प्रतिपदः क्षत्रियस्यैव विजय इत्यादि-
रौत्था अदृष्टार्थतया उपाया नियम्यन्ते । तन्नियमातिक्रमात् पुरुषएव
प्रत्यवेति स्तत्त्वन्तु जायते एवेति भावः ।

भूतक्रयादिमन्देहात् स्वत्वमन्देहोपपत्तेः । यदपि चोक्तं, “योऽदत्ता-
दायिनः”—इति अदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिना द्रव्य-
मर्जयितुर्दण्डविधानमनुपपन्नमिति । तदप्यसत् । प्रतिग्रहादिनिय-
तोपायकस्यैव स्वत्वस्य लौकिकत्वात् नियमातिक्रमेण द्रव्यमर्जयतो-
दण्डविधानमुपपद्यते । एवं, “तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति”—इति प्राय-
श्चित्तविधानमपि । एवं च स्वत्वस्य लौकिकत्वे असत्प्रतिग्रहादिसम्ब-
धनं तत्पुत्रादीनां दायत्वेन स्वमिति विभाज्यम्^(१) । न तेषां दोष-
सम्बन्धश्च^(२) ।

“सप्त वित्तागमा धर्म्या दायोलाभः क्रयोजयः ।

प्रयोगः कर्मयोगस्य सत्प्रतिग्रहएवच”—इति

मनुस्मरणम् ।

इदमत्र चिन्तनीयम् । विभागात् स्वं स्वस्य वा विभागः—इति ।
अत्रायं पूर्वपक्षः । विभागात् स्वं, जन्मनेव स्वत्वे उत्पन्नमात्रस्य
पुत्रस्यापि स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुरधिकार-
विधिर्न स्यात्^(३) । किञ्च,

(१) स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे ह्यसत्प्रतिग्रहादिना लब्धेषु स्वत्वमेव न
स्यात् तस्योत्सर्गविधानात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे त्वसत्प्रतिग्रहादि-
लब्धेऽपि स्वत्वं भवत्येव । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्तीति प्रायश्चित्तान्तु
अर्जयितुरेव न तत्पुत्रादीनाम् । स खल्वर्जयिता दयोक्तं प्राय-
श्चित्तमकुर्वन् प्रत्यवायभागी भवति, तस्य तद्जनमधर्म्यं च भवति ।
तत्पुत्रादीनान्तु दायरूपमेव तद्जनमिति न तेषां प्रत्यवायः । तेषां
तद्जनस्य धर्म्यत्वादित्याशयः ।

(२) साधारणधनस्यैकेन विनियोगासम्भवादिति भावः ।

“भर्त्रा प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममश्रीयाद्द्यादा स्थावरादृते”—इति

प्रीतिदानवचनमप्यनुपपन्नं स्यात् । यदपि,—

“मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

पितृप्रसादात् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।

स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैत्रके”—इति ।

तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम्^(१) । तस्मात्, स्वामिनामादि-

भागाद्वा स्वत्वं न जन्मनैव ।

राद्धान्तस्तु । जन्मनैव स्वत्वं लोके प्रसिद्धम् । विभागग्रन्थस्य

वज्रस्वामिकथनविषये लोके प्रसिद्धो नान्यदौघधनविषयो न प्रहोण-

विषयः^(२) । किञ्च “उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वाप्तभेदेत्याचार्याः”—इति

गौतमवचनाज्जन्मनैव स्वत्वमवगम्यते ।

यदुक्तम्, मणिमुक्ताप्रवालानाम्,—इत्यादिवचनं पितामहोपात्त-

स्थावरविषयमिति । तद्युक्तम् । न पिता न पितामह इति वचनात्

पितामहस्य हि स्वार्जितमपि धनं पुत्रपौत्रयोः सतोरदेयमिति च

जन्मना स्वत्वमवगम्यतीति ।

यदप्युक्तम् । अर्थसाधेष्वाधानादिषु पितुरनधिकार इति ।

तद्युक्तम् । वचनादेवाधिकारावगमात् । यदपि शोक्तं, जन्मनैव

(१) जन्मनैव स्वत्वे स्थावरस्य प्रसाददानस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति तन्न प्रति
विध्येत । तस्मादिभागादिना स्वत्वं न जन्मनेति भावः ।

(२) न प्रहोणविषयो न निर्विषय इत्यर्थः ।

स्वत्वे भर्त्ता गीतेन यद्वत्तमित्यादि विष्णुवचन नोपपद्यते,—इति ।
तदप्ययुक्तम् । साधारण्येऽपि द्रव्यस्य वचनादेव प्रीतिदाने पितुर-
धिकारोपपत्तेः । स्थावरादौ तु स्वार्जितेऽपि पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव ।

“स्थावर द्विपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सवाच दानं न च विक्रयः ॥

ये ज्ञाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिञ्च तैः भिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः’—

इत्यादिवचनात् । आपदादौ तु स्वातन्त्र्यमस्येव ।

“एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थेषु विभेद्यत्’—इति

स्मरणम् । तस्मात्, सुदूक्तं जगन्मैव स्वत्वमिति । प्रकृतमनुसराम ।

अपरमपि विभागकालमाह याज्ञवल्क्य,—

“विभागश्चेत्पिता कुप्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठ वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा श्वः समानिनः’—इति ।

यदा पिता विभागं कर्तुमिच्छति, तदा सुवानात्मनः सकाशा-
दिच्छया विभजेत् । इच्छया विभागप्रकारः, ज्येष्ठ वा श्रेष्ठभागेनेति ।

श्रेष्ठभागः शोद्धारविभागः । उद्धारप्रकारः स्वत्यन्तरे दग्धितः,—

“ज्येष्ठस्य विभो उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्दरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य श्वात्तुरीयं तु यवीधमः’—इति ।

अथवा । सर्वे ज्येष्ठादयः पुत्राः समानभाजः ^(१) । अथवा ^(२) वियमोभागः

(१) इदं सर्वे वा श्वः समानिनः इत्यस्य व्याख्यानम् ।

(२) अथचेति शोद्धारविभागमवदधुः ।

स्वार्जितद्रव्यविषयः । क्रमागते तु सर्वेषामपि समांशः स्यात् । पितु-
रिच्छया विषमविभागस्यायुक्तत्वात् । नारदोऽपि कालान्तरमाह,—

“अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम् ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ॥

निवृत्ते वाऽपि रमणे पितर्युपरतस्यूहे”—इति ।

शङ्खोऽपि । “अकामे पितरि श्वस्यविभागो वृद्धे विपरीते
चेतसि दीर्घरोगिणि च”—इति । अस्त्वार्थः । अकामे विभागम-
निच्छति पितरि अतिवृद्धे विपरीतेऽप्रकृतिस्ये दीर्घरोगिणि अचि-
कित्स्यरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छयैव विभागो भवतीत्यर्थः । दीर्घ-
रोगग्रहणमतिकुपितादेरुपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।

अयथाशास्त्रकारौ च न विभागे पिता प्रभुः”—इति ।

पित्रा समविभागकरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“यदि कुर्यात्समानांशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्ता वा अग्रदूरेण वा”—इति ।

यदि स्त्रीच्छया पिता पुत्रान् समभागिनः करोति, तदा अद-
त्तस्त्रीधनाः पत्न्योऽपि पुत्रसमांशभाजः कार्याः । दत्ते तु स्त्रीधने,
“दत्ते तद्धं प्रकल्पयेत्”—इति पुत्रांशदद्धांशभाजो भवन्ति । पितु-
रूर्ध्वं धर्मविद्वद्ध्यं विभागः कर्त्तव्य इत्याह प्रजापतिः,—

“एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“एकपाकेन वसतां पितृदेवदिजार्चनम् ।

एकं भवेदिभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे”^(१)—इति ।

पितृचोर्ध्वं विभागे प्रकारनियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“विभजेयुः सुताः पितृचोर्ध्वमृक्वयमृणं समम्”—इति ।

ननु पितृचोर्ध्वं विभागेऽपि विषमविभागो मनुना दर्शितः ।

ऊर्ध्वं पितृस्य मातृस्येत्युपक्रम्य,—

“ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमग्रेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयस्तु यवीयसः” ॥

तथा, “उद्द्वारेऽनुद्धृते तेषामियं स्यादंशकल्पना ।

एकाधिकं हरेष्णोरष्टः पुत्रोऽर्धार्धं ततोऽनुजः ॥

अंगमंगं यवीयांस इति धर्माव्यवस्थितः”—इति ।

गौतमोऽपि । “विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोद्युक्तो-
रथो गोवृषः । काणः खोडः कूटः वण्डोमध्यमस्थानेकयेत् । अवि-
धान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्यदां चैकीकं यवीयसः । समं चेतरेतः
सर्वम्”—इति । अयमर्थः । सर्वस्मात् पितृधनादिंशतितमोभागो-
ज्येष्ठस्य । मिथुनं गोमिथुनं प्रसिद्धम् । उभयतोदत्तोऽप्याश्वतरगर्दभाः,
तेषां यथासम्भवं अन्यतराभ्यां युक्तोरयः । खोडोवृद्धः । कूटः गृह-
विकल्पाः । वण्डो, विलोपितव्यान्तधिः । अविशेषितव्यात् गृहस्थदीर्घाः

(१) अनेन वचनेन खखासाधारणधनेन पृथक्पृथक् मित्राद्यर्धनात् विभागे
धर्मेऽद्विधिरिति दर्शितम् ।

यथासम्भवं अन्यतरस्योद्धारः कर्त्तव्योमध्यमस्य । यवीयसस्तु, धान्यं
व्रीह्यादि, अयो लोहम् । अनोयुक्तं शकटयुक्तम् । चतुष्पदां गवादी-
नामेकैकं पृथक् पृथगानुपूर्व्येण यवीयस उद्धारः । दृहस्यतिरपि,—

“अन्मविद्यागुणश्रेष्ठो ज्ञां दायादवाप्नुयात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यथा यथा विभागोत्पन्नं यागार्थतामिस्यात् ।

तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम्”^(१)—इति ।

जीवद्विभागेऽपि विषमविभागो नारदेनोक्तः,—

“पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभवेदयसि स्थितः ।

ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथा वाऽस्य मतिर्भवेत् ॥

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धने ।

तेषां स एव धर्म्यं स्यात् सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥

दावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता”—इति ।

दृहस्यतिरपि,—

“समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा”—इति ।

तस्माज्जीवद्विभागेन च विषमविभागोऽस्तीति कथं सुताः

* न सर्वस्य,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । परमय पाठः न समोचीनः ।

जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे च,—इति पाठस्तु समोचीनः प्रतिभाति ।

(१) अनेन धनस्य यागाद्यर्थं यथा भवति, तथा भागाधिक्यं कल्पयामिति
भ्रुवता विद्यादिगुणवत्तरं भागाधिक्यं स्थापितम् । सदोपधनस्योत्सर्गता-
यागार्थत्वस्य सम्भाष्यमानत्वादित्यभिप्रायः ।

सममेव विभजेरन्निति नियम्यते । मैवम् । सत्यं शास्त्रतो विषम-
विभागोऽस्ति, तथापि लोकविद्विष्टत्वादनुबन्धादिवत् नानुष्ठीयते ।
उक्तञ्च संप्रहकारेण,—

“यथा नियोगधर्मोऽयं नानुबन्धावधोऽपि वा ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैव सम्प्रति वर्त्तते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । “जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समम्”—इति
स्वमतमुपन्यस्य “ज्येष्ठोदायादइत्येके”—इत्येकौयमतेन हास्त्रधनग्रहणं
ज्येष्ठोपन्यस्य, देगधिग्रेषे, “सुवर्णे कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य
रथः पितुः परिभाण्डञ्च, गृहोऽलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके”—
इत्येकौयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा “तच्छास्त्रप्रतिषिद्धम्”—
इति निररक्तवान् । तच्च शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्, “मनुः
पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते”—इति । तस्माद्विषम-
विभागः शास्त्रसिद्धोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः,—
इति सममेव विभजेरन्निति नियमो घटते ।

स्वयं द्रव्याज्जनसमर्थतया पितृद्रव्यमनिष्कृतोऽपि यत्किञ्चिद्दत्त्वा
दायविभागः कर्त्तव्यः तत्पुत्रादीनां दायग्रहणेऽस्मानिदृत्त्यर्थमित्याह
पाञ्चवक्ष्यः,—

“गृहस्थानीहमानंश्च किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया”—इति ।

पुत्राणां मातृधनविभागो दुहितृभावे द्रष्टव्यः । तथाच सएव,—

“मातुर्दुहितरः श्रेष्ठमृणात्ताभ्यश्चतेऽन्वयः”—इति ।

मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टं मातृधनं दुहितरोविभजेरन् । अतश्च,
मातृकृतर्णसमं न्यूनं च मातृधनं दुहितृणां सद्भावेऽपि पुत्राएव

विभजेरन्,—इत्यर्थादवगम्यते^(१) । अत्र गौतमेन विशेषोद्दिष्टः ।
 “स्वोधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च”—इति । ऊढाऽनूढ-
 दुहितृषमवाये मातृधनमनूढानामेव^(२) । ऊढास्वपि सधननिर्धन-
 दुहितृषमवाये निर्धनानामेवेत्यर्थः^(३) । पैतामहे पौत्राणां विभागे
 विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अनेकपितृकाणान्तु पितृतो दायकल्पना”—इति ।

यदा पितृतः अविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य मृतः, तर्चेकस्य द्वौ
 पुत्रौ, अन्यस्य त्रयः, अपरस्य चत्वारः । तत्र पौत्राणां पैतामहे द्रव्ये
 यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं, तथापि पित्र्यं दावेकं त्रयो-
 ऽप्येकं चत्वारोऽप्येकं लभन्ते इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य वृक्षयतिः,—

“तत्पुत्रा विषमवभाः पितृभागहराः सृताः”—इति ।

तत्पुत्राः प्रभूतपितृकाणामेकेकस्य पुत्राः, विषमवभाः न्यूना-
 धिकवद्भाः, स्वं स्वं पैत्रकं भागमेव लभन्ते इत्यर्थः । यदा ससुत-
 योरविभक्तयोर्मध्ये कश्चित् भ्राता मृतः तत्सुतस्तु पितामहादप्यप्राप्तांशः
 पितामहाऽपि नासीत्, तदा त्वाह कात्यायनः,—

“अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं चक्षुभागिनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥

लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यान्तं वा सृतात् ।

(१) तथाच विभजेरन् सृताः पित्रोरुद्धंस्तृक्यमृत्यं सममिति मातृधने पुत्रा-
 णामधिकारः एतद्विषय इति भावः ।

(२) इदमप्रत्तानामित्यस्य व्याख्यानम् ।

(३) तथाच अप्रत्तापदमनूढापरम्, अप्रतिष्ठितापदश्च निर्धनापरमिति भावः ।

स एवांगस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ॥

समेत तत्सुतो वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत्”—इति ।

समेत तत्सुतो वा,—इत्यस्य अयमर्थः । तस्यापि विभान्यधनस्त्रा-
मिपौत्रस्य सुतोऽपि पितुरभावे तद्भागं समेत, तत्र ऊर्ध्वं तत्सन्ततौ
वृद्धप्रपितामहधनविभागकरणनिवृत्तिः,—इति । तथाच देवस्तः,—

“अविभक्तविभक्तानां कुलानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थोदिति स्थितिः ।

तावत् कुल्याः सपिण्डाः स्युः पिण्डभेदस्ततः परम्”—इति ।

जीवत्पितृकस्य पुनः पित्रा सह कथं पितामहधनविभाग-
इत्याकाङ्क्षायामाह दृढस्यतिः,—

“द्रव्ये पितामहोपाप्ते जङ्गमे स्थावरेऽपि वा ।

सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“भूर्या पितामहोपाप्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात् सदृशं स्वाभ्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः”—इति ।

भूः शालिचेवादिका । निबन्धः; एकस्य पर्णभारस्य द्रव्यन्ति
पर्णानि, तथैकस्य क्रमुकभारस्य द्रव्यन्ति क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः ।
द्रव्यं सुवर्णरजतादि । यत् पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिलब्धम्,
तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाभ्यं लोकप्रसिद्धमिति विभागोऽस्ति । हि
यस्मात् सदृशं समानं स्वाभ्यं, तस्मात् न पितुरिच्छयैव विभागो-
नापि पितुर्भागद्वयम् । ततश्च, पितृतो भागकल्पनेत्येतत्स्वाम्ये समा-
नेऽपि वाचनिकम् । अतः,—

“दावंशौ प्रतिपद्येत विभज्ज्वात्मनः पिता”--

इत्येवमादिकं युगान्तरे विषमविभागप्रतिपादनपरतया स्थापितम् । स्थाजितद्रव्यविषयं वा । पैतामहधनविषये तु न कापि विषमविभागः,—इति । तथा, अविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारोऽस्तीति* गम्यते । पैतामहोपात्तेऽपि कचित् पितुरिच्छैव स्थाजितवदिभागो भवतीत्याह मतुः,—

“पैत्रकं तु पिताद्रव्यमगवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम्”—इति ।

यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं यदि पितोद्भूतं, तदा स्थाजितमिव पुत्रैः सार्द्धमकामतः स्वयं न विभजेत्,—इति । एवं च सति, पितामहोपाजिते न स्नेह्याविभाग इत्युक्तं भवति । वृहस्पतिरपि,—

“पैतामहं हृतं पित्रा स्वश्रद्धा यदुपाजितम् ।

विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्वतम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्वश्रद्धाऽपहृतं द्रव्यं स्वयमाप्तञ्च यद्ववेत् ।

एतत्सर्वं पिता पुत्रैर्विभागं नैव दाष्यते”—इति ।

यत्परैरपहृतं क्रमायातं स्वश्रद्धैर्बोद्धृतं, यच्चष्टं क्रमायातं, यच्च विद्याशौर्यादिना स्वयमेवार्जितं, तत्सर्वं पिता विभागं पुत्रैर्न दाष्यत्यर्थः । विभागोत्तरकाख्योत्पत्त्यस्य भागकल्पनाप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

* निषेधेऽप्यविरोधोऽस्तीति,— इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पितामहोपात्तेऽपि,—इति भवितुमुचितम् ।

“विभक्तेषु सुतोजातः सवर्णायां विभागभाक्”—इति ।

अयमर्थः । विभक्तेषु पुत्रेषु सवर्णायां भार्यायां जातः पुत्रः पित्रोर्भागं भजते इति विभागभाक्—इति । मातृभागश्चासत्यां दुहितरि, ताभ्य षतेऽन्वयः,—इत्युक्तत्वात् । असवर्णायां जातस्तु स्त्रांशमेव पित्र्यासृभते, मातृकं तु सर्वमेव । अतएव मनुः,—

“ऊर्ध्वे विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्”—इति ।

पित्रोरिदं पित्र्यम्,

“अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः भ्रातृभागे विभक्तजाः”—इति

स्मरणात् । मातापित्रोर्भागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी, पित्रा सह पूर्व विभक्तत्वात् । विभक्तजश्च भ्रातृधने न स्वामीत्यर्थः । विभागोत्तरकालं पित्रा स्वयमर्जितमपि विभागोत्तरकालमुत्पन्न-
स्यैव । तथाच मनुः,—

“पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः”—इति ।

ये च विभक्ताः पुनः पित्रा सह संसृष्टास्तेषां विभागोत्तरकाल-
मुत्पन्नेन सह विभागोऽस्तीत्याह मनुः,—

“संसृष्टास्तेन वा ये क्षुर्विभजेत स तैः सह”—इति ।

अजीवदिभागोत्तरकालं जातस्य पुत्रस्य भागकल्पनामाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दृग्भादा तदिभागः स्यादायव्ययविशोधितात्”—इति ।

पितरि मृते भ्रातृविभागसमयेऽस्त्वष्टगर्भायां मातरि भ्रातृवि-
भागोत्तरकालमुत्पन्नस्य विभागः, दृग्भाद्भ्रातृभिर्दहीतात् आयव्य-

विशोधितात् उपचयापचयाभ्यां शोधिताद्धनात् किञ्चिदुद्धृत्य
स्वांशसमोदातव्यः स्यादित्यर्थः ।

एतच्च सृतभ्रातृभार्यायामपि विभागसमये अस्पष्टगर्भायां
विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । स्पष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रती-
क्ष्यैव विभागः कर्तव्यः । “अथ भ्रातृणां दायविभागो याज्ञान-
पत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभात्”—इति वशिष्ठस्मरणात् । विभ-
क्तेभ्यः पितृभ्यामर्पदाने विभक्तजस्य पुत्रस्य निषेधाधिकारो नास्ति,
दत्तं च तेन न* प्रत्याहर्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्”—इति ।

अजीवद्विभागे मातुरांशकल्पनामाह याज्ञवल्क्यः,—

“पितरूर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत्”—इति ।

एतच्च स्त्रीधनस्य अप्रदाने वेदितव्यम् । दत्ते त्वर्धमेव, “दत्ते
त्वर्धांश्चारिणी”—इति स्मरणात् । अतएव सत्यन्तरम्,—

“जनन्यपधना पुत्रैर्विभागेऽंशं समं हरेत्”—इति ।

अपधना प्रातिस्निकस्त्रीधनशून्या जननी, पुत्रैर्विभागे क्रियमाणे
पुत्रांशसममंशं हरेदित्यर्थः । जननीग्रहणं सापत्न्यादेरुपलक्षणार्थम् ।
तथाच व्यासः,—

“असृतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।

पितामहश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः”—इति ।

यत्तु कैश्चिदुक्तं, माताऽप्यंशं समं हरेदिति जीवनोपयुक्तमेव
धनं माता स्वीकरोतीति । तत्र । अंशसमशब्दधोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

अथोच्येत, बद्धधने जीवनीपयुक्तं गृह्णाति स्वल्पधने पुत्रसमांश-
मिति । तदपि न । विधिवेषम्यप्रसङ्गात्^(१) । भिन्नमादृकाणां स्वर्णानां
समसङ्ख्यानां विभागप्रकारमाह व्यासः,—

“समानजातिसङ्ख्या ये जातास्त्वेकेन सूत्रवः ।

विभिन्नमादृकास्तेषां मादृभागः प्रशस्यते^(२)”—इति ।

दृष्टस्तदितरपि,—

“यद्येकजाता बहवः समानाजातिसङ्ख्या ।

सधनैस्तैर्विभक्त्यं मादृभागेन धर्मतः”—इति ।

विषमसङ्ख्यानां विभागं शृण्वह—

“स्वर्णस्त्रिद्विसङ्ख्या ये* विभागस्तेषु शस्यते”—इति ।

भिन्नजातीनां पुत्राणां विभागमाह याज्ञवल्क्यः,—

“चतुस्त्रिद्विकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिद्विकभागा विड्जास्तु द्विकभागिनः”—इति ।

वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः, ब्राह्मणादिवर्णस्त्रीषु^(३) ब्राह्मणेनोत्पन्ना-
ब्राह्मणमूर्धावसिक्ताम्बुनिषादाः^(४) यथाक्रमम् प्रत्येकं चतुस्त्रिद्विक-

* स्वर्णां लङ्गसङ्ख्या ये,—इति शा० ।

(१) वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(२) एकस्यां क्षत्रिया यावन्त पुत्रा जाता अपरस्यामपि तावन्तएव
चेष्टता तदा मातुरेवायं विभाग इति कृत्वा तैर्विभक्त्यमित्याशयः ।

(३) तथाच वर्णशब्दस्य वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते ।
वाम्सात्म्यमिन्द्रात्म्यमादृके, श्रीगुण्यं, शत्रु, धर्म्यम्, ।

(४) ब्राह्मणेन ब्राह्मणामुत्पन्नो ब्राह्मणः, क्षत्रियाणां मूर्धावसिक्तः,
क्षत्रियामम्बु, शूद्राणां निषादः । अनयैव रीत्या उत्तरयज्ञोपवीत्येव ।

भागा भवेयुः । अत्रियादिवर्णस्त्रीषु अत्रियेणोत्पन्नाः अत्रियमादि-
थ्योपास्त्रिङ्गकभागाः, वैश्येन वैश्यायामुत्पन्नौ वैश्यकरणौ द्व्येकभा-
गिनौ । मनुरपि,—

“ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतसस्तु यदि स्त्रियः ।

तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥

सर्वं वा अथवाजातन्तु दग्धधा प्रविभज्य तु ।

धर्मं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥

चतुरंगान् हरेद्भिः त्रीनंगान् अत्रियास्तुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंगं एकं शूद्रास्तुतो हरेत्”—इति ।

एतत् प्रतिग्रहप्राप्तभृत्यतिरिक्तविषयम् । अतएव दृहस्यतिः,—

“न प्रतिग्रहभूदेया अत्रियादिस्त्रियाय वे ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रास्तुतो हरेत्”—इति ।

प्रतिग्रहविशेषणसामर्थ्यात् क्रयादिलब्धा भूः अत्रियादिस्त्रिया-
नामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च^(१) ।

“शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति”—इति ।

यस्तु मतुवचनम्,—

“ब्राह्मणअत्रियविशां शूद्रापुत्रो न अथवाभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत्”—इति ।

तत्प्रीतिदत्तधनसद्भावविषयं इत्यविरुद्धम् । आनुस्रोम्येन जात-

(१) यदि हि क्रयादिलब्धा भूमिः अत्रियादिपुत्राणामपि न भवेत्,
तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेध-
सामर्थ्याच्च अत्रियादिपुत्राणां तत्राधिकारोऽस्तीति भावः ।

लोकपुत्रस्य चक्षुःग्रहणप्रकारमाह देवलः,—

“आनुलोम्येन पुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभाग्यवेत्”—इति ।

एतच्च निषादव्यतिरिक्तविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“निषादएकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाता तु संहरेत्”—इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“यद्यपि स्यात्तु सप्तपुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमाद्द्याष्ट्रपुत्राय धर्मतः”—इति ।

तदशुश्रूषुशुश्रूषुचविषयम् । अत्रियेण वैश्येन वा शुद्रायास्तत्पत्रः
एकः पुत्रः अर्द्धमेव चरेत्, न निषादवत् तृतीयमंशम् । तथा
चक्षुःपुः । “द्विजातीनां शुद्रस्त्वेकः पुत्रोऽर्द्धचरोऽपुत्रस्य चक्षुः
या गतिः सा भागार्थस्य”—इति । प्रत्यासन्नसपिण्डस्यान्यदधं भव-
तीत्यर्थः । अजीवत्विभागे केषुचित् भ्रातृभ्यमंशकृतेषु भगिनौषु वा
ऽमंशकृतासु तत्संस्कारः पूर्वमंशकृतेभ्रातृभिः कर्त्तव्य इत्याह व्यासः,—

“अमंशकृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धमात् ।

मंस्कृत्यां भ्रातृभिः शोष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि”—इति ।

भगिनौमंस्कारे ॥ विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अमंशकृतास्तु मंस्कृत्यां भ्रातृभिः पूर्वमंशकृतेः ।

भगिन्यश्च निजादंशादस्वा त्वंशं तुरीयकम्”—इति ।

पितृहृद्वं विभजद्भिर्भ्रातृभिरमंशकृता भ्रातरः समुद्रायद्रव्येण
मंस्कृतंयाः । भगिन्ययामंशकृताः निजादंशादपञ्चातीया कन्यका
तज्जातीयपुत्रभागात् तुरीयं चतुर्थं भागं दत्वा मंस्कृतंयाः ।

अनेन पितुरुर्ध्वं दुहितरोऽप्यन्नागिन्य इति गम्यते । अतएव मतुः,—

“तेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः खं दद्युर्भातरः पृथक् ।

स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदिक्षवः”—इति ।

ब्राह्मणादयो भातरः ब्राह्मणादिभ्यो भगिनीभ्यो दिजाति-
विहितेभ्योऽंशेभ्यः^(१) स्वात् स्वादंशादात्मीयाङ्गाणाञ्चतुर्थभागं दद्युः ।

एतदुक्तं भवति । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या
चैका, तत्र पित्र्यं द्रव्यं द्वेधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य
तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् । अथ द्वौ पुत्रौ कन्या
चैका, तदा पितृधनं द्वेधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य
तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । अथ एकः
पुत्रः द्वे कन्ये, तदा पित्र्यं धनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा
विभज्य द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णाति ।
एवं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च समविषमास्तु
योजनीयम् ।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रिया कन्या चैका, तत्र पित्र्यं
द्रव्यं सप्तधा विभज्य क्षत्रियपुत्रभागान् त्रीन् चतुर्धा विभज्य तुरी-
यांशं क्षत्रियकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यदा तु द्वौ
ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रिया कन्यैका, तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य
त्रीन् भागान् चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियकन्यायै दत्त्वा शेषं
सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीयाताम् ।

(१) तेभ्योऽंशेभ्य इति तच्छब्देन ब्राह्मणादीनां पुत्राणां स्वजाति-
विहिता ऋणाः परामृश्यन्ते । तदिदमुक्तं, दिजातिविहितेभ्योऽंशेभ्य इति ।

एवं जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च सहाया वैषम्ये च सर्वत्रायं
 नियम इति मेधातिथेर्व्याख्यानम् । एतदेव विज्ञानेश्वरयोगिनोऽप्य-
 भिप्रेतम् । भारुचिस्तु । चतुर्भागपदेन विवाहसंस्कारमात्रोपयोगि
 द्रव्यं विवक्षितम् । अतो दायभाक्कमसंस्कृतकन्यानां नास्तीति मन्यते ।
 तदेव चन्द्रिकाकारस्याप्यभिप्रेतम् । तदाह । “अतएव न दायभा-
 गार्थमंगहरणम्, किन्तु विवाहसंस्कारार्थम् । अतएव देवलेनोक्तम्,—
 “कन्याभ्यश्च पित्रद्रव्यं* देयं वैवाहिकं वसु”—इति ।

अथ यद्युक्तियुक्तं, तद्व्याजम् । जीवद्भिभागे तु यत्किञ्चित्
 पिता ददाति तदेव लभते कन्या, विशेषाश्रवणात् । पित्र्यधना-
 भावे नारदः,—

“अविद्यमाने पित्र्ये स्त्राग्नादुद्धृत्य वा पुनः ।

अवश्यकार्याः संस्काराः सङ्कोचोऽपि विवक्षितः^(१)”—इति ।

भ्रातृणां भगिनीनां च संस्काराः जातकर्माद्याः पूर्वसंस्कृतेः
 भ्रातृभिः पित्र्यधनाभावेऽपि आवश्यकत्वेन कर्तव्याः । पैतृकद्रव्यवि-
 भागकाले स्वदत्तालङ्कारादिकमपि कन्यका प्राप्नोतीत्याह शङ्खः,—

“विभज्यमाने वै दाये कन्याऽलङ्कारमेव हि”—इति ।

किञ्चित् स्त्रीधनं च लभेतेति^(२) । मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपं
 दायग्रहणक्रमश्चापि याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वेभ्यः शङ्खकेषु । मम तु, पित्र्यद्रव्यात्,—इति
 पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

(१) पित्र्यद्रव्याभावे भ्रातृभगिनीनां संस्कारे व्ययङ्गास* कर्तव्य इत्यभिप्रायः ।

(२) अयमप्यंशः शङ्खवचनस्यैव शेष इति प्रतिभाति ।

“औरसो धर्मपत्नीजः तत्समः पुत्रिकासुतः ।

चेत्रजः चेत्रजातस्तु सगोक्षेणैतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्युतः ।

कानीनः कन्यकाजातः मातामहसुतो मतः ॥

अचतायां चतायां वा जातः पौनर्भवः स्युतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

क्रीतश्च नाभ्यां विक्रीतः क्वचिमः स्यात् स्वयं हतः ।

दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विव्रः सहोदजः ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

पिण्डदोऽग्रहरस्यैवां पूर्वाभावे परः परः”—इति ।

एषां सुक्षाणां दादृशानां पूर्वस्य पूर्वस्थाभावे उत्तर उत्तरः
पिण्डदः श्राद्धदः, अग्रहरी धनहर इत्यर्थः । औरसपुत्रिकयोः
समवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते अपवादमाह मतुः,—

“पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्यात् व्येष्टता नास्ति हि स्त्रियाः”—इति ।

वसिष्ठोऽपि कचिदपवादमाह । “तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरसः
प्रतिपद्यते चतुर्थभागभागी स्वाहृत्तकः”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“उत्पन्ने तौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णा वा यासांश्चादनभाजनाः”—इति ।

सवर्णाः चेत्रजदत्तकादयः । ते औरसे सत्यपि चतुर्थांशहराः ।
असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोदृपौनर्भवाः^(१) औरसे सति न

(१) कानीनादीनां प्रच्छन्नोत्पन्नत्वेन न सवर्गत्वमित्याशयः ।

चतुर्थ्यांशहराः, अपि तु यासाच्छादनमेव लभन्ते इत्यर्थः । यत्तु विष्णुनोक्तम्,—

“अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदृजाः ।

पौनर्भवस्य ते नैव पिण्डश्चत्वांशभागिनः”—इति ।

तदौरसे सति चतुर्थ्यांशनिषेधनपरमेव^(१) । यच्च मतुनोक्तम्,—

“एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

श्रेयाणामानृशंसार्थं प्रदद्यात्तत्प्रजीवनम्”—इति ॥

तदौरसप्रशंसापरमेव न चतुर्थ्यांशभागनिषेधपरम् । अन्यथा चतुर्थ्यांशभागप्रतिपादकवशिष्टकात्यायनवचनयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

यदपि तेनैवोक्तम्,—

“पष्टं तु चेचजष्ठांशं प्रदद्यात्पैत्रकाङ्क्षनात् ।

औरसोविभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेवच”—इति ।

तत्रेयं व्यवस्था । अत्यन्तगुणवत्त्वे चतुर्थ्यांशभागित्वं, प्रतिकूलत्व-
निर्गुणत्वयोः षष्ठांशभागित्वं, प्रतिकूलत्वमात्रे निर्गुणत्वमात्रे च पञ्च-
मांशभागित्वमिति^(२) । यदपि हारीतेनोक्तम् । “विभजित्यमाण
एकविंशं कानीनाय दद्यात्, विंशं पौनर्भवाय, एकोनविंशं

* प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्,—इति का० ।

† एकविंशत्,—इति शा० ।

‡ विंशत्,—इति शा० ।

§ एकोनविंशत्,—इति शा० ।

(१) न तु यासाच्छादननिषेधपरमिति भावः ।

(२) तथाच प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वे मिलिते षष्ठांशप्रयोजिके, प्रत्येकस्तु पञ्चमांशप्रयोजिके इति भावः ।

ज्ञामुत्थायणाय, अष्टादशां च क्षेत्रजाय, सप्तदशां पुत्राय*, इत-
रदौरमाय पुत्राय दद्यात्”—इति । एतदसवर्णनिर्गुणपुत्रविषयम् ।
यत्तु मनुना,—

“श्रौरस क्षेत्रजश्चैव दत्तं हविमएवच ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायदावान्धवाश्च षट् ॥

कानौनश्च सहोदश्च क्रीतं पौनर्भवस्थया ।

स्वयदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादवान्धवा”—

इति षड्द्वयमभिधाय पूर्वषड्द्वयं दायदावान्धवल उत्तरषड्द्वया-
दायादवान्धवलमुक्तं, तत् पुन समानगोचलेन सपिण्डलेन वा
उदकप्रदानादिकार्यकरत्वं षड्द्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् ।
पितृधनग्रहणं तु पूर्वस्याभावे सर्वेषामस्येव ।

“न भ्रातरौ न पितरं पुत्रा ऋक्यहरा पितु”—इति

श्रौरस्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां ऋक्यहारित्वस्य
मनुनेव प्रतिपादितत्वात्^(१) । ज्ञामुत्थायणस्तु जनयितुरपि ऋक्य
भजते । तथाच याज्ञवल्क्य,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्त्वसमीचीनोऽयं पाठः । कस्यापि
पुत्रविशेषस्य ह्यत्र निर्देश उचितो न पुत्रसामान्यस्य ।

† पुत्रप्रतिनिधीनामपि,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

(१) वचने पुत्रा इति बहुवचनोपादानात् प्रतिनिधौ श्रुतशब्दप्रयोगस्य
सिद्धान्तसिद्धतया च पुत्रप्रतिनिधियपि पुत्रशब्दप्रयोगोपपत्ते
सर्वेषामेव पुत्राणां ऋक्यहरत्वं प्रतिपादितमिति भावः ।

“अपुत्रेण परचेत्रे नियोगोत्पादितं सुतम् ।

उभयोरप्यसौ कृत्स्नी पिण्डदाता च धर्मेत” —इति ।

यदा गुर्वादिना नियुक्तो देवरादि स्वयमप्यपुत्रं सवपुत्रस्य चेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यः जनयति, स द्विपितृको ब्रह्ममुद्याधणो-
द्घोरपि षष्ठ्यहारी पिण्डदत्तः । यदा स्वयं पुत्रवान् परपुत्रार्थमेव
परचेत्रे पुत्रमुत्पादयति, तदुत्पन्नं चेचिणएव पुत्रो भवति न
बीजिनः । यथोक्तं मनुना,—

“क्रियाऽभ्युपगमादेव बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजौ चेचिकएवच ॥

फलं त्वनभिषन्वाय चेचिणं बीजिनं तथा ।

प्रत्येकं चेचिणामर्थौ बीजाद्व्योनिर्बलीयसौ” —इति ।

अस्यार्थः । अचोत्पन्नमपत्यमुभयोरपि भवतु,—इति सविदं कृत्वा
यत् चेव स्वामिना बीजावापार्थं बीजिने दीयते, तस्मिन् चेचे
उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिचेचिणौ स्वामिनौ । यदा तु तचोत्पन्नमप-
त्यमावधोरस्त्विति सविदमकृत्वा परचेत्रे बीजिना यदपत्यमुत्पादयते,
तदपत्यं चेचिणएव न बीजिनः । यतो बीजाद्व्योनिर्बलीयसौ ।
गवाश्वादिषु दृष्टत्वादित्यर्थः । गुर्वादिनियोगोऽपि वाग्दत्ताविषय-
एव । अन्यस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् ।

‘देवरादा सपिण्डादा स्त्रिया सङ्गि नियुक्तया ।

बीजेष्मिताऽधिगन्तव्या मन्तानस्य परिचये ॥

विधवाया नियुक्तस्तु दत्ताक्तो वाग्यतो निग्रि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥

पुत्रे नियोगादुत्पन्ने यथावद्विधवैव सा ।
 नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तया दिजातिभिः ॥
 अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ।
 नोदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कौर्त्त्यते क्वचित् ॥
 न विवाहविधौ युक्तं विधवावेदनं पुनः ।
 अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ॥
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रशासति ।
 स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ॥
 वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ।
 तदा प्रभृति यो मोहाग्रमौतपतिकां स्त्रियम् ॥
 निधोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः—इति ।

मन्वच विकल्पोऽस्तु, विधिप्रतिषेधयोश्चभयोर्दर्शनात् । अतो-
 विनियोगस्य वाग्दत्तादिविषयत्वमनुपपन्नमिति चेत् । न । मनुनैव
 नियोगस्य तद्विषयत्वप्रतिपादनात् ।

“यस्या स्त्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥
 यथाविध्यभिगम्येतां शुक्लवस्त्रां शूचिप्रताम् ।
 मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृद्वृतावृतौ”—इति ।

दत्तकादीनां न बीजिच्छक्यभाक्कम् । तथाच मनुः,—

“गोत्रच्छक्ये जनयितुर्न भजेद्दत्तियः सुतः ।
 गोत्रच्छक्यानुगः पिण्डोत्थपैति ददतः स्वधा”—इति ।

हृत्त्रिमग्रहणं घोषलक्षणार्थम्* । दत्तव्यतिरिक्तानां गौणपुत्राणां
पृथक्भाक्प्रतिपादकानि वाक्यानि युगान्तरविषयाणि, कलौ युगे
तेषां पुत्रत्वेन परिग्रहणस्य सत्यन्तरे निषिद्धत्वात् ।

“दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

देवरेण सुतोत्पत्तिः वानप्रस्थाश्रमग्रहः ॥

कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाङ्गमनौपिणः”—इति ।

शूद्रधनविभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“जातोऽपि दास्या शूद्रेण कामतोऽगृहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिनम् ॥

अभ्राह्मको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते”—इति ।

कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । मृते पितरि यदि परि-
णीतापुत्राभ्रातरः सन्ति, तदा ते दासीपुत्रं स्वभागादर्थभागिनं
कुर्युः । अथ परिणीतापुत्रा दुहितरो वा तत्पुत्रा वा न सन्ति,
तदा तद्धनं दासीपुत्रो लभते । तत्सद्भावे अर्द्धमेव । द्विजातीनां
दास्यामुत्पन्नस्तु पितुरिच्छयायं न लभते नाप्यर्द्धम् । जातोऽपि
दास्यां शूद्रेणेति विशेषणात् । किन्त्वलुकूलस्यैजीवनमात्रं लभते
इत्यभिप्रायः । अपुत्रदायग्रहणक्रममाह याज्ञवल्क्यः,—

“पक्षी दुहितरस्येव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सवर्द्धचारिण ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, दत्तमग्रहणं घोषलक्षणार्थम्,—
इति पाठः प्रतिभाति । तथाच दत्तिमादयः पुत्रा जगद्यितुर्गोत्रकृत्वे न
भवेरन्,—इति पथ्यवसितोवचनाय इति भावः ।

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरं ।

स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः—इति ।

औरसादयो द्वादशविधमुत्रा यस्य न सन्त्यसावपुत्रः । तस्य मृतस्य धनं पत्न्यादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरो गृह्णाति । अयं दायग्रहणक्रमः सर्वेषु भूद्भाविस्त्रादिष्वनुलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु वेदितव्य इत्यर्थः । पत्नी विवाहादिसंज्ञिता नारी । सा प्रथमं पत्युर्धनं गृह्णाति । तदाह वृहस्पतिः,—

“कुलेषु विद्यमानेषु पित्रभ्रातृसनाभिषु ।

असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्धनधारिणी”—इति ।

अत्र विशेषमाह वृद्धमनु,—

“अपुत्रा ग्रथनं भर्तुं पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं हस्तमग्नौ समेत च”—इति ।

तदयं अपुत्रदायग्रहणक्रमः । द्वादशविधपुत्रशून्यस्य मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाति । तदभावे दुहिता । तदभावे दौहित्रः । तदभावे माता । तदभावे पिता । तदभावे भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे पितामही । तदभावे तद्धनं पितामहो गृह्णाति तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्च । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामहः तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्चेति सप्तमपर्यन्तं गोत्रजा धनं गृह्णन्ति । सपिण्डानामभावे समानोदकाधनं गृह्णन्ति । समानोदकाश्च सपिण्डानामुपरि सप्त पुरुषाः, जन्मनामज्ञानपर्यन्ता वा । तदुक्तं वृहन्मनुना,—

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् ।

जन्मनामस्ततेरेके तत्पर गोचमुच्यते”—इति ।

गोचजानामभावे बान्धवा धनं गृह्णन्ति । बान्धवाश्च त्रिविधा-
धौधायनेन दर्शिता,—

“आत्मपितृष्वसु पुत्रा आत्ममादृष्वसु सुता ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवा ॥

पितुः पितृष्वसु पुत्राः पितृमादृष्वसु सुता ।

पितृर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवा ॥

मातुः पितृष्वसु पुत्राः मातृमादृष्वसु सुता ।

मातृर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः मातृबान्धवा”—इति ।

बन्धुष्वपि यस्त्वासन्नतरं स एव पूर्वं गृह्णाति । अतएव दृश्यते,—

“यद्भवो ज्ञातयो यच्च सकुल्या बान्धवास्तथा ।

यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत्”—इति ।

बन्धूनामभावे आचार्यः । आचार्याभावे शिष्यः । तदाह मनु,—

“यो यो ह्यनन्तरं पिण्डात्* तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यं स्यादाचार्यं शिष्य एव च”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । ‘सपिण्डाभावे आचार्यं आचार्याभावे अन्ते-
वासौ”—इति । शिष्याभावे सन्नद्धाचार्यौ, तस्याभावे च कश्चित्
श्रोत्रियो गृह्णाति । तदाह गौतमः । “श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य
षष्ठ्यं भजेरन्”—इति । तदभावे ब्राह्मणः । तदाह मनु,—

“सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणं षष्ठ्यभागिनः ।

* यो ह्यसन्नतरं पिण्डः,—इति शा० ।

चैविद्याः शुचयोदान्तास्तथा धर्मा न हीयते"—इति ।

ब्राह्मणधनं न कदाचिदपि राजगामि । चित्रियादिधनं तु
सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजगामि । तदुक्तं मनुना,—

“अर्हार्थं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः”—इति ।

नारदेनापि,—

“ब्राह्मणार्थस्य तन्नामे दायादक्षेत्रं कश्चन ।

ब्राह्मणायैव दातव्यमेतस्त्री स्यान्नृपोऽन्यथा”—इति ।

संग्रहकारेणापि,—

“पितर्यैविद्यमानेऽपि धनं तत्पितृसन्ततेः ।

तस्यामविद्यमानायां तत्पितामहसन्ततेः ॥

असत्यामपि तस्यान्तु प्रपितामहसन्ततेः ।

एवमेवोपपत्तीनां* सपिण्डाश्चक्यभागिनः ॥

तदभावे सपिण्डाः† स्युराचार्यः शिष्य एववा ।

सब्रह्मचारी सदिप्रः पूर्वाभावे परः परः ॥

शूद्रस्यैकोदकाभावे राजा धनमवाप्नुयात् ।

आचार्यस्याप्यभावे तु तथा चित्रियवैश्वर्योः”—इति ।

नन्वनपत्यस्य धनं प्रथममेव पत्नी गृह्णातीत्येतदनुपपन्नम् । पत्नी-
सङ्गावेऽपि भ्रातृणां धनग्रहणस्य पत्नीनां वा भरणमात्रस्य नारदे-
नोक्तत्वात्,—

* एवमेवोपपत्तीनां,—इति का* । पाठद्वयमप्यसमीचीनं प्रतिपाति ।

† अन्नं, सकुल्याः,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

“भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चित् प्रव्रजेत वा* ।

विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥

भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनचयात् ।

रचन्ति ग्रम्यां भर्तुंसेदाकिन्दुरितरासु तत्”—इति ।

तत्र,

“संस्पृष्टानां तु योभागस्तेषामेव स इत्यते”—

इति प्रकृत्य भ्रातृणामप्रजाः प्रेयादित्यादिवचनस्य पठितत्वेन संस्पृष्टभ्रातृभार्याणामनपत्यानां भरणमात्रं संस्पृष्टभ्रातृणां च धन-
ग्रहणम्† ।

“संस्पृष्टानाम्नु यो भागस्तेषामेव स इत्यते ।

अनपत्यांश्चभागो हि निर्वाजेभ्यितरानियात्”—

इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अथ वा । अविभक्तविषयत्वमस्तु,
प्राज्ञवत्क्यवचनं तु विभक्तस्यासंस्पृष्टिनो भर्तृधनं‡ पत्न्येव प्रथमं
गृह्णातीत्येवंपरमित्यविरोधः । यस्तु मनुनोक्तम्,—

“पिता हरेदपुत्रस्य स्रक्त्यं भ्रातर एववा”—इति ।

यदपि कात्यायनेनोक्तम्,—

“विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तन्पितुः क्रमात्”—इति ।

इमनुवचनं तावत् ॥ क्रमप्रतिपादनपरम्, एव वेति विकल्प-

* प्रव्रजेन्नरः,—इति शा० ।

† अथ कियानपि यशः प्रकीर्ण इति प्रतिभाति ।

‡ इत्यनेन पाठः सन्वेद्य । मनुधनमिति तु समीचीनः पाठः प्रतिभाति ।

§ अथ, तत्र,—इति भवितुमुचितम् ।

अवणात् । कात्यायनवचनं तु पत्न्यां व्यभिचारिण्यां पित्रादेरपत्य-
धनपादित्वप्रतिपादनपरम् ।

“भर्तुर्धनहरी पत्नी या स्यादव्यभिचारिणी ।

अपचारक्रियायुक्ता निर्लज्जा वाऽर्पणाशिका ।

व्यभिचाररता या च स्त्री धनं सा न चार्हति”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । धनं जीवमायोपकृतं चेत्तच्छ्रं नार्हतीत्यर्थः ।
धारेण्यस्तु, अनपत्यधनं पत्नी गृह्णातीत्येवमादिवचनसञ्ज्ञातस्य प्रका-
रान्तरेण विषयव्यवस्थामाह । नियोगार्थिनी पत्नी अनपत्यस्य
विभक्तस्य यद्वनं गृह्णाति* । तथाच मनुः,—

“धनं यो विभ्रयाद्वातुः मृतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्वनम् ॥

कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मा व्यवस्थितः”—इति ।

विभक्तधने भ्रातरि मृते अपत्यदारेणैव पत्न्याधनसम्बन्धः,
नान्यथा । अविकृतधनेऽपि तथैवेत्यभिप्रायः । गौतमोऽपि । “पिण्ड-
गोत्रर्षिसम्यन्धा चक्यं भजेरन् स्त्री वा अनपत्यस्य बीजं वा लिप्से-
त”—इति । संप्रहकारोऽपि,—

“भ्रातृषु प्रविभक्तेषु संस्पृष्टेष्वथसत्सु वा ।

गुर्वादेशनियोगस्या पत्नी धनमवाप्नुयान्”—इति ।

तदनुपपन्नं, पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगाश्रवणात् । अश्रुतोऽपि

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तद्वन् गृह्णाति इति तु भवितुमुचितम् ।

यदपि स्मृत्यन्तरे,—

“अन्तार्थं तण्डुलप्रस्थमपराक्ते तु सेन्धनम्”—इति ।

तदेतद्वचनद्वयं हारौतवचनेन समानार्थम् । या च श्रुतिः ।
 “तस्मात् स्त्रियोनिरिन्द्रिया अदायादाः”—इति । सा पात्रीवतग्रहे^(१)
 तत्पत्न्या अंगोनास्तीत्येवम्परा । इन्द्रियशब्दस्य “इन्द्रियं वै सोम-
 पौथः”—इति सोमे प्रयोगदर्शनात् । यत्तु पत्न्याः स्थावरग्रहण-
 निषेधकं वृहस्पतिवचनम्,—

“यदिभक्ते धनं किञ्चिदाध्यादिविधिसंस्मृतम् ।

तज्जाया स्थावरं सुक्ता लभेत गतभर्त्तका”—इति ।

तदितरदायादानुमतिमन्तरेण स्थावरविक्रयनिषेधपरम् । अन्यथा,—

“जङ्गमं स्थावरं हेम रूप्यं धान्यरसाम्बरम् ।

आदाय दापयेत् आहुं माससंवत्सरादिकम् ॥

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्तीयमातुलान् ।

पूजयेत् कथ्यपूर्ताभ्यां वृद्धाणायातिथींस्तथा”—इति

अनेन विरोधप्रसङ्गात् । संसृष्टिविभागप्रकारमाह मतुः,—

“विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तविभागः स्थाज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते”—इति ।

समविभागविधानादेव विषमविभागनिराकरणसिद्धेः ज्यैष्ठ्यं
 तत्र न विद्यते इति पुनर्विषमविभागनिराकरणं विषमधनेन

(१) अस्ति पात्रीवतोग्रहः । तेन पात्रविशेषेण यजमानेन सोमः पीयते ।
 तत्र सोमे यजमानः अंगो नास्तीत्यर्थः ।

संस्पृष्टानां धनानुसारेण विषमविभागप्राप्त्यर्थम् । संसर्गः कैरित्य-
पेक्षिते दृश्यते,—

“विभक्तो यः पुनः पिचा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या तत्संस्पृष्टः स उच्यते”—इति ।

यः पूर्वं पिचादिना विभक्तः पुत्रादिः पुनः प्रीत्या तेन सह
समापन्नः, स संस्पृष्ट उच्यते । येन केनापि सहवासमापन्न इत्यर्थः ।
कचित्संस्पृष्टिनां विषमविभागमाह दृश्यते,—

“संस्पृष्टानाम्नु यः कश्चित् विद्याग्नौय्यादिनाऽधिकम् ।

प्राप्नोति तत्र दातव्योऽङ्गः श्रेयाः समाग्निः”—इति ।

विद्यादिना प्राप्ते अधिके धने अंगद्वयं दातव्यं न सर्वस्मिन्निति ।
एतत्संस्पृष्टद्रव्यानुपरोधेनार्जितेऽपि विभाव्यत्वप्राप्त्यर्थम्^(१) । अपुत्रस्य
संस्पृष्टिनः अन्धयाहिणं दर्शयति याज्ञवल्क्यः,—

“संस्पृष्टिनस्तु संस्पृष्टौ सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्यात्पापहरेणांगं जातस्य च मृतस्य च”—इति ।

अयमर्थः । संस्पृष्टिनो मृतस्यांगं विभागकाले अविज्ञातगर्भायां
भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य इतरः संस्पृष्टौ दद्यात्, पुत्राभावे
संस्पृष्टौवापहरेत् ; न पत्न्यादि । पत्नीनामपत्तदुद्धिहर्णा च भरण-
भावम् । तदाह नारदः,—

(१) साधारणधनोपघातेनार्जयितुर्भागादयस्य सामान्यतएव प्राप्तत्वात्
संस्पृष्टविषये विशेषवचनारम्भस्यार्थवत्त्वात् तत्रानुपघातार्जितेऽपि
संस्पृष्टधने अर्जकस्य दावंग्रौ इतरदेवातेकैकोऽङ्ग इति कथ्यते इति
भावः ।

“भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामजीवनवधात् ।

रक्षन्ति शय्यां भर्तुंशेदाच्छिन्दुरितरासु तत् ॥

यदा दुहितरस्तस्याः* पित्र्योऽंशो भरणे मतः ।

आ संस्काराद्धरेद्भागं^(१) परतो विभ्रयात् पतिः”—इति ।

सौदरस्य तु सौदर इति, सौदरस्य संसृष्टिनः तस्यांशं सौदरः
संसृष्टौ पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य दद्यात् । तदभावे स्वयमेवापहरेत्, न
भिन्नोदरः । संसृष्टौति पूर्वोक्तस्यापवादः† । संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य
सौदरस्यासंसृष्टिनः सद्भावे उभयोरपि विभज्य धनपक्षणमित्याह
सएव,—

“अन्योदर्यस्तु संसृष्टौ नान्योदर्योऽधनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि वाऽऽदद्यात्सौदरो नान्यमाह्वजः”—इति ।

सापत्यभ्राता संसृष्टौ अन्योदर्यधनं हरेत् न तसंसृष्टौ । असं-
सृष्ट्यपि सौदरः सौदरस्य धनमाददीत । न पुनरन्योदर्यः संसृ-
ष्टेव । अतएव मतुः,—

“येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा दीयेतांशप्रदानतः ।

म्रियेतान्यतरौ वाऽपि तस्य भागो न क्षुप्यते ॥

सौदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरौ ये च संसृष्टा भगिन्यस्य सनाभयः”—इति ।

* यदा तु दुहिता तस्याः,—इति का० ।

† नास्त्ययमंशः का० पुस्तके ।

अयमर्थः । येषां संसृष्टिनां भिन्नोदराणां भ्रातृणां मध्ये यः कोऽपि ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वा विभागकाले देशान्तरगमनादिना स्वांशात् भ्रष्टेत, तस्य भागो न लुप्यते—पृथगुद्धरणीयः । न संसृष्टिनैव गृह्णीयुः । किन्तु तमुद्धृतं भागमसंसृष्टिनः सोदराः संसृष्टिनश्च भिन्नोदराः सनाभयो भगिन्यश्च देशान्तरगता अपि समागम्य समूध न्यूनाधिकभावमन्तरेण विभजेयुः । अन्ये मन्यन्ते ।

“असंसृष्ट्यपि वा दद्यात् संसृष्टो नान्यमात्मजः”—

इत्यस्यायमर्थः । यच्च संसृष्टा भिन्नोदराः असंसृष्टाश्च सोदराः, तचासंसृष्टा अपि सोदरा एव धनं गृह्णीयुः न तु भिन्नोदराः संसृष्टा अपीति । यन्तु, येषां ज्येष्ठइत्यादिमनुवचनं संसृष्टानां भिन्नोदराणामसंसृष्टानामेकोदराणां च सर्वेषां धनपक्षप्रतिपादकम् । तत् जङ्गमस्यावरात्मकोभयद्रव्यसङ्गावविषयम् । अतएव प्रजापतिः,—

“अन्तर्धनन्तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथाऽंशतः”—इति ।

अयमर्थः । संसृष्टानां भिन्नोदरभ्रातृणामन्तर्धनं गूढधनं द्रव्यं वा जङ्गमात्मकं यथाऽंशतो भवेत् । सोदराणामसंसृष्टानां गृह-
स्तेचादिकं स्थावररूपं यथाऽंशतो भवेत्,—इति^(१) । याज्ञवल्क्यवचनन्तु जङ्गमस्यावरयोरन्यतरसङ्गावविषयमिति । तच्च यद्युक्तं तदुपाह्वम् ।

यदा तु संसृष्टभिन्नोदराभावः, तदा पिता पितृव्यो वा यः संसृष्टः

(१) तथाच भूमिस्तृचयोः पृथगुपादानात् द्रव्यपदं जङ्गमपरम् । तेन स्थावरमसंसृष्ट्यपि सोदरैरेव गृह्णीयात् । जङ्गमन्तु संसृष्टिनोभिन्नो-
दराः असंसृष्टिनः सोदरा विभज्य गृह्णीयुः ।

सएव गृहीयात् । तथाच गौतमः । “संस्मृष्टिनि प्रेते संस्मृष्टो-
 ष्वक्यभाक्”—इति । यदा पिता पित्र्यो वा संस्मृष्टो न विद्यते,
 तदा त्वसंस्मृष्टभिन्नोदरो भ्राता गृहीयात् । तदभावे त्वसंस्मृष्टपिता,
 तदभावे माता, तदभावे पत्नी । तदाह श्रद्धः । “स्वर्थातस्य द्वापु-
 चस्य भ्रातृणामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां तदभावे ज्येष्ठा
 त्वौ”—इति । ज्येष्ठा संयता, न तु पूर्वोक्ता । संस्मृष्टभ्रातृपुत्राणां
 पत्न्याश्च समवाये धनपहणप्रकारमाह नारदः,—

“मृते पतौ तु भार्यास्तु स्वभ्रातृपितृमातृकाः ।

सर्वे सपिण्डाः स्वधनं विभजेयुर्यथाऽंशतः”—इति ।

पत्नीभ्रातृपितृमातृभावविशिष्टा अश्रातृपितृकाभार्याः सर्वे
 सपिण्डा भ्रातृपुत्रादयः । तच्च भ्रातृपुत्राणां स्वपितृशतः भार्याणां
 भर्तृशतः संस्मृष्टधनस्य विभाग इत्यर्थः । पत्नीनामभावे संस्मृष्टपुत्रांशं
 तद्भगिनी गृह्णाति । तथाच बृहस्पतिः,—

“या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लभ्यते ।

अनपत्यस्य धर्मीऽयमभार्यापितृकस्य च”—इति ।

चण्ड्यो भ्रातृमातृभावसमुच्चयार्थः । केचित्तु, “या तस्य
 दुहिता”—इति पठित्वा पत्नीनामभावे दुहिता गृहीतेत्याहुः ।
 दुहितृभगिन्योरभावे,

“अनन्तरः सपिण्डादयस्तस्य तस्य धनं भवेत्”—

इत्युक्तप्रत्यासत्तिकमेव सर्वे सपिण्डादयो धनं गृहीयुः । प्रति-
 पक्षे दोषाणामभावात् । अतएव बृहस्पतिः,—

“मृतोऽनपत्योऽभार्ययेद्भ्रातृपितृमातृकः ।

सर्वे सपिण्डास्तदायं विभजेयुर्यथाऽंशतः”—इति ।

वानप्रस्थयतिनैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं को वा गृह्णातीत्यपेक्षिते
आह याज्ञवल्क्यः,—

“वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां ऋक्ष्यभागिनः ।

क्रमेणाचार्य्यसंख्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः”—इति ।

अथ प्रातिलोम्यक्रमेण नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं आचार्य्यी-
गृह्णाति, न पित्रादिः । उपकुर्वाणकस्य धनं पित्रादय एव गृह्णन्ति ।
यतेस्तु धनमध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदनुष्ठानचमः संख्ययो गृ-
ह्णाति । दुर्दन्तस्य भागमर्हत्वात् । वानप्रस्थधर्मं धर्मभ्रात्रेकतीर्थी
गृह्णाति । धर्मभ्राता समानाचार्य्यकः । एकतीर्थी एकाश्रमी । धर्मभ्राता
आसावेकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी ।

अथवा । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनमाचार्य्यसंख्यधर्म-
भ्रात्रेकतीर्थिनः क्रमेणैव गृह्णन्ति । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरोगृह्णाती-
त्यर्थः । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम् । “अनंशास्त्राश्रमान्तरगताः”—इति ।
तदन्याश्रमिणामन्याश्रमिधनग्रहणनिषेधपरम् । न तु समानाश्रमिणां
परस्परऋक्ष्यग्रहणनिषेधपरम् ।

नचेतेषां धनसम्पन्ना एव नास्ति कुतस्तदिभागः । प्रतियहादे-
र्धनार्जनोपायस्य निषिद्धत्वात् । “अनर्थनिचयो भित्तुः”—इति गौतम-
स्मरणाच्च । तत्र,

“अङ्गोमासस्य यक्षां वा तथा संवत्सरस्य च ।

अर्थस्य निचयं कुर्यात् कृतमाश्रयुजे* त्यजेत्”—

* क्रमादश्रयुजे,—इति शा० ।

इति वानप्रस्थस्य धनसंयोगोऽस्ति ।

“कौपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽपि विमृधाद् यतिः ।

योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात् पादुके तथा”—

इति वचनाद्यन्तेरपि वस्त्रपुस्तकादिकं विद्यतएव । नैष्ठिकस्यापि
शरीरयागार्थं वस्त्रपरिग्रहोऽस्येवेति तदिभागो घटतएव । दाया-
नर्हामाह मनुः,—

“अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः”—इति ।

निरिन्द्रियाः व्याधिना विकलेन्द्रियाः । भारदोऽपि,—

“पिष्टद्विद् पतितः पण्डो यस्य स्यादौषपातिकः ।

औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् लेचजाः कुतः”—इति ।

वशिष्टोऽपि । “अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः”—इति । याज्ञवल्क्यः,—

“क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुदन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्सरोगघातः* भर्तव्याः सुनिरंशकाः”—इति ।

तज्जः पतितोत्पन्नः । आदिग्रन्थेन मूकादयो गृह्यन्ते । एते
निरंशकाः शक्यभाजो न भवन्ति । केवलमगमाच्छादनेन भर्तव्याः
पोषणीयाः । अभरणे तु प्रत्यवायमाह मनुः,—

“सर्वेषामपि तज्ज्यायं दातुं शक्या मनीषिणः ।

यामाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत्”—इति ।

* अन्धोऽचिकित्सरोगघातोः,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः आदर्शपुस्तकेषु, तज्ज्यायं,—इति तु पाठः समोचोदः
प्रतिपाति ।

अध्यावाह्निकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥

प्रीत्या दत्तञ्च यत्किञ्चिदन्येन अशूरेण वा ।

आधिवेदनिकञ्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते”—इति ।

बन्धुदत्तं कन्यामाहपितृबन्धुभिर्दत्तम् । शुक्लं, यद् गृहीत्वा कन्या दीयते । अन्वाधेयकं परिणयनादसु यदाहृतम् । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“गृहोपस्करवाङ्मनानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ।

मूल्यं सन्धन्तु यत्किञ्चित् शुक्लं तत् परिकीर्तितम् ॥

विवाहात्परतो यत्तु सन्धं भर्तुः कुलात् स्त्रिया ।

अन्वाधेयं तु तद्व्यं सन्धं पितृकुलात् तथा”—इति ।

पितृदिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने विग्रेषमाह कात्यायनः,—

“पितृमाहपतिभ्रातृज्जातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्वा दिसाहस्रं दातव्यं स्यावरादृते”—इति ।

यथाशक्ति स्यावरयतिरिक्तं धनं दिसहस्रकार्षापणपर्यन्तं दातव्यमित्यर्थः । अथञ्च नियमः प्रत्यब्ददाने^(१) वेदितव्यः । अनेकान्दे त्व-पजीवनार्थं सप्तदेव दाने नायमवधिनियमः । नापि स्यावरपर्यु-दासः । तथाच दृढसतिः,—

“दद्याद्धनञ्च पर्याप्तं चेचाग्रं वा यदिच्छति”—इति ।

अतएव सौदायिके स्यावरेऽपि यथेष्टविनियोगार्हत्वमुक्तन्तेनैव,—

“ऊढया कन्यया वाऽपि भर्तुः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाराणां पित्रोर्वै सन्धं सौदायिकं सूरतम् ॥

(१) प्रत्यब्ददानेव स्यावरपर्युदासः न त्वपजीवनार्थं दाने इति भावः ।

प्रमज्याऽवसितस्यैव न षड्यन्तेषु चार्हति"—इति ।

मनुरपि,—

“अनियुक्तासुतस्यैव पुत्रिष्याऽऽप्तश्च देवरात् ।

उभौ तौ नार्हतौ भागं जारजातककामजौ"—इति ।

स्त्रीधनविभागमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पितृदत्तं भ्रातृमातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुः"—इति ।

अध्यग्न्युपागतं विवाहकालेऽग्निषन्निधौ मातृजादिभिर्दत्तम् ।

तथाच कात्यायनः,—

“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निषन्निधौ ।

तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्"—इति ।

आधिवेदनिकमधिवेदनमिमिक्तमधिविज्ञस्त्रियै दत्तम्^(१) । आद्य-
शब्देन अध्यावाहनिकस्य कथादिप्राप्तम् । तथाच मनुः,—

“अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्रुतम्"—इति ।

षड्विधमिति न्यूनसङ्ख्यायवच्छेदार्थम् । नाधिकसङ्ख्यायवच्छेदाय ।

अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्,—

“यत्पुमर्जसने नारी नैयसान्ना पितुर्गृह्णात् ।

(१) एकस्या स्त्रिया विद्यमानाया यद्यन्या स्त्रियमुदहति, तदा पूर्वोक्ता
स्त्री अधिविज्ञेयपते ।

“मातुर्दुहितरः श्रेयमृणात्ताभ्यः ष्वतेऽन्वयः”—इति ।

गौतमोऽपि । “स्त्रीधनं दुहितृणां अप्रप्तानां अप्रतिष्ठितानां च”—इति । दुहितृणामभावे दौहित्र्यो गृह्यन्ति । तद्दुहितृणां प्रसूता चेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । भिन्नमादृकाणां दौहित्र्याणां विषमाणां समवाये मादृतो भागकल्पना । तथाच गौतमः । “पितृमादृष्वष्टवर्गं भागविशेषः”—इति । दुहितृदौहित्रीणां समवाये मनुः,—

“यस्तासां सुर्दुहितरस्तासामपि यथाऽर्हतः ।

मातामह्याधनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्”—इति ।

दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्र्याधनहारिणः । तथाच नारदः,—

“मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः”—इति ।

दुहितृदुहितृणामभावे तदन्वयो दौहित्र्यौ गृह्यतातीत्यर्थः । दौहित्र्याणामभावे,

“विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वं ष्वक्यमृणं समम्”—

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनतः मादृष्वणापाकरणतोऽवशिष्टं मादृधनं पुत्रा गृह्यन्ति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“जनन्यां संस्त्रितायान्तु समं सर्वं सहोदराः ।

भजेरन् मादृकं ष्वक्यं भगिन्यश्च सनाभयः”—इति ।

एतत् पुत्राणां दुहितृणां च समूय मादृष्वक्यथाहितपरं न भवति ; किन्तु तेषां धनसम्बन्धे प्राप्ते समविभागप्राप्त्यर्थं, समशब्द-
श्रवणात् । यदपि शब्दलिखिताभ्यामुक्तम् । “समं सर्वं सहोदरा-
मादृकं ष्वक्यमर्हन्ति कुमार्यश्च”—इति । तदपि मनुवचनेन समा-

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तदैतदुपजीवनम्* ॥

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्वावरेष्यति"—इति ।

पतिदत्तस्वावरेऽपि विशेषमाह नारदः,—

“भर्ता प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि च ।

सा यथाकाममश्रीयात् दद्यात् वा स्वावरावृते”—इति ।

पितृादिभिरुपाध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं न भवतीत्याह कात्या-
यनः,—

“तच्च सोपाधि यद्वत्तं यच्च योगवशेन वा ।

पित्वा भ्रात्राऽथवा पत्या न तत् स्त्रीधनमिष्यते”—इति ।

उक्तवादौ धारणार्थं दत्तमलङ्कारादिकं सोपाधिदत्तम् । योगवशेन
वचनादिनेत्यर्थः । शिन्पादिप्राप्तमपि स्त्रीधनं न भवतीत्याह सएव,—

“प्राप्तं शिन्पैस्तु यद्वत्तां प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वान्नं तदा† तच्च श्रेयं तु स्त्रीधनं स्मृतम्”—इति ।

अन्यतः स्वादित इति यावत्^(१) । तदैतत् स्त्रीधनं दुहिद्वदौ-
हिचपुत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भर्तादयो गृह्णन्ति ।
अत्रैवं क्रमः । मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहिता गृह्णाति । अतएवोक्तं
तेनैव,—

* तदैतत् तत् प्रजीवनम्,—इति यस्यान्तरुद्धतं पाठः ।

† यद्वत्ते,—इति यस्यान्तरुद्धतं पाठः ।

‡ भवेत्,—इति यस्यान्तरुद्धतं पाठः ।

“मातुर्दुहितरः शेषमृणान्ताभ्यः ष्टेऽन्वयः”—इति ।

गौतमोऽपि । “स्त्रीधनं दुहितृणां अप्रप्तानां अप्रतिष्ठितानां च”—इति । दुहितृणामभावे दौहित्र्यो गृह्यन्ति । तद्दुहितृणां प्रसूता चेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणम् । भिन्नमातृकाणां दौहित्र्याणां विषमाणां समवाये मातृतो भागकल्पना । तथाच गौतमः । “पितृमातृष्ववर्गे भागविशेषः”—इति । दुहितृदौहित्रीणां समवाये मतुः,—

“यस्मासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथाऽर्हतः ।

मातामह्याधनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्”—इति ।

दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्र्याधनहारिणः । तथाच नारदः,—

— “मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः”—इति ।

दुहितृदुहितृणामभावे तदन्वयो दौहित्र्यो गृह्यतीत्यर्थः ।
दौहित्र्याणामभावे,

“विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं षष्ठ्यमृणं समम्”—

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनतः मातृष्वर्णपाकरणतोऽवशिष्टं मातृधनं पुत्रा गृह्यन्ति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“जनन्यां संस्त्रितायान्तु समं सर्वं सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं षष्ठ्यं भगिन्यश्च मनाभयः”—इति ।

एतत् पुत्राणां दुहितृणां च मग्नूय मातृष्ववयवाहित्वपरं न भवति; किन्तु तेषां धनसम्बन्धे प्राप्ते समविभागप्राप्त्यर्थं, समग्रव्यवस्थायात् । यदपि गृह्यलिखिताभ्यामुक्तम् । “समं सर्वं सहोदरा-
मातृकं षष्ठ्यमर्हन्ति कुमार्यश्च”—इति । तदपि मनुवचनेन समा-

नार्थम् । अथ वा, एतद्वचनद्वयं भर्तुं कुलसम्पत्तौ धनविषयम् ।

अस्मिन्नेव विषये दृश्यते,—

“स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदग्निनी ।

अप्रप्ता चेत्समूहा तु लभते सा न मातृकम्”—इति ।

अपत्यानां पुत्रपत्यानाम्* । यत्तु पारस्करेणोक्तम्,—

“अप्रप्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।

पुत्रस्तु नैव लभते प्रप्ताया तु समाश्रमाक्”—इति ।

तदप्रतिष्ठितो षण्डदुहित्वविषयम् । अतएव मतु,—

“मातुस्तु यौतकं यन् स्यात् कुमारौभागएव च”—इति ।

यौतुकं पित्रकुलसम्पत् । अनपत्यसौमजातिस्त्रीधनं उत्तमजाति-
संपत्तौ दुहिता गृह्णाति, तदभावे तदपत्यम् । तदुक्तं मनुना,—

“स्त्रियास्तु यद्वेदितं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्”—इति ।

ब्राह्मणी जात्यधमजात्युपलक्षणार्थम्† । पुत्राणामभावे पौत्रा गृह्णन्ति
पौत्राणामपि पितामहपूजापाकरणम् । पुत्रपौत्राणां देयमिति अधि-

* मान्यानाम् —इति का० ।

† इत्येव पाठः सर्व्वेयादर्शपुस्तकेषु । मम तु, अप्रतिष्ठितादत्तदुहित्व-
विषयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ ब्राह्मणी जात्युत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमो-
चीनं प्रतिभाति । ब्राह्मणीपदमुत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति तु पाठः
समोचीनो भवति ।

कारयवणात् । अस्तु षण्णापाकरणेऽधिकारः । ष्वक्यभाक्त्वं कुतइति चेत् । तन्न । “ष्वक्यभाजः षण्णं प्रतिकुर्युः”—इति गौतमवचनेन ष्वक्यभाजामेव षण्णापाकरणाधिकारश्रवणात् । पौत्राणामप्यभावे भर्वादयोऽपि ष्वक्यभाजः । अत्रैव विवाहभेदेन विशेषमाह मतुः,—

“ब्राह्मदैवार्पगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वनम् ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदियते ॥

यत्तस्यै स्याद्वनं दत्तं विवाहेष्यासुरादिषु ।

अतीतायामप्रजार्था मातापिचोस्तदियते”—इति ।

ब्राह्मदैवार्पगान्धर्वप्राजापत्यविवाहेषु संस्कृताया भार्याया यद्वनं तदुहिचादिपौषान्ततद्वनहारिसन्तरेभावे सति भर्तृगामि, न पुनर्माचादीनामित्यर्थः । आसुरराक्षसपैशाचविवाहसंस्कृतायाः भार्यायाधनं मातापिचोर्भवतीत्यर्थः । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“बन्धुदत्तन्तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत्”—इति ।

तदासुरादिविवाहसंस्कृतस्त्रीविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“आसुरादिषु यत्तस्यै स्त्रीधनं यैद्वकं स्त्रियाः ।

अभावे तदपत्यानां मातापिचोः तदियते”—इति ।

भर्वादिभिर्दत्तमपि शुल्काख्यं स्त्रीधनं सोदरएव गृह्णाति । तथाच गौतमः । “भगिनौशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः”—इति । सोदर्याणामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः । यत्पुनस्तेनैवोक्तम् । “स्वञ्च शुल्कं वोढाऽर्हति”—इति । तच्छुल्कग्रहणानन्तरं संस्कारात् प्राक् मृतायां द्रष्टव्यम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“मृतायां दत्तमादद्यात् परिशोध्योभयव्ययम्”—इति ।

यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं भूषणादि, तदपि सोदरा-
एव गृह्णीयुः । तथाच बौधायनः,—

“सूक्तं मृताया गृह्णीयुः कन्यायाः सोदरा. समम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत्”—इति ।

अनपत्यपुत्रिकाधनमपि सोदरो गृह्णाति । तथाच पैठीनसिः,—

“प्रेतायां पुत्रिकायान्तु न भर्ता दायमर्हति ।

अपुत्रायां कुमार्याञ्च भ्रात्रा तदुपाह्वमित्यपि”—इति ।

पुत्रिकायां पितुः पश्चादौरससङ्गावे स एव गृह्णीयात् न भर्ता ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।

धनं तु पुत्रिकाभर्ता हरेच्चैवाविचारयन्”—इति ।

तत्पश्चादुत्पन्नभ्रात्राभावे वेदितव्यम् । यत्तु कचिदनपत्यं स्त्रीधनं
स्वस्त्रीयादीनां भवतीत्युक्तं बृहस्पतिना,—

“मादृष्यसा मातुलानी पिदृष्यस्त्री पिदृष्यसा ।

यद्भूः पूर्वजपत्नी च मादृतुस्या प्रकीर्तिता ॥

यदाऽऽसामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव च ।

तत्सुतो वा धनं तामां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः”—इति ।

अस्यायमर्थः । ब्राह्मादिविवाहेषु भर्तुरभावे, आसुरादियु माता-
पितरभावे, मादृष्यसादीनां धनं यथाक्रमं मादृष्यस्त्रीयाद्या-
गृह्णीयुः । कचिज्जीवन्त्याः सप्तजाया अपि पद्व्याधनं भर्ता गृह्णी-
यादित्याह पाञ्चवक्त्रः,—

“दुर्भिक्षे धर्मकार्यं च ध्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति”—इति ।

संप्रतिरोधके वन्दियद्वादौ स्वकीयद्रव्याभावे स्त्रीधनं गृहीत्वा पुनस्तस्यै न दद्यात् । प्रकारान्तरेण गृहीतं पुनर्दद्यादेव । तथाच कात्यायनः,—

“न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरौ न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदि पैकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्वलात् ।

सष्टद्विकं प्रदायः स्याद्दण्डश्चैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाय भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्याद् यद्यसौ धनवान् भवेत्”—इति ।

देवलोऽपि,—

“वृत्तिराभरणं शुक्लं लाभस्य स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्ता तत् स्वयमेवेद पतिर्नार्हत्यनापदि ॥

वृथा मोचे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सष्टद्विकम्”—इति ।

विभाज्यद्रव्यमाह कात्यायनः,—

“पैतामहश्च पित्र्यश्च यच्चान्यत्स्वयमर्जितम् ।

दायादानां विभागे तु सर्वमेव विभज्यते”—इति ।

पितृद्रव्योपजीवनेन स्वयमर्जितं यत्तद्विभजेत् तदनुपजीवने-
नार्जितस्याविभाजन्यत्वात् । एतच्चित्तयमपि षष्ठावशिष्टं विभजेत् ।
तथाच सएव,—

“षष्ठ्यं प्रीतिप्रदानञ्च दत्त्वा श्रेयं विभाजयेत्”—इति ।

षष्ठ्यप्रदानार्थं धनाभावे पितृच्छणमपि विभजेत् । अथर्वं षष्ठ्यं

सममिति वचनात् । ऋक्षं चणमिति वचनादिनिवृत्त्यर्थं शोध-
मित्याह* सएव,—

“चणमेवंविधं शोधं विभागे वन्धुभिः सदा ।

गृहोपस्करवाच्याश्च दोष्ठाभरणकर्म्मिणः ॥

दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गृहेऽप्रवीत् भृगुः”—इति ।

अत्र कोशग्रहणमितरदिध्यप्रतिषेधार्थम् । तथाच सएव,—

“शंकाविश्वाससन्धाने विभागे ऋक्षिणां सदा ।

क्रियासमूहकर्त्तृत्वे कोशमेवं प्रदापयेत्”—इति ।

अविभाज्यद्रव्यमाह याज्ञलल्क्यः,—

“पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकसैव दायादानां न तद्भवेत् ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्द्रव्यात् विद्यया स्वयमेवच”—इति ।

पितृद्रव्याविरोधेन यत् स्वयं कृत्यादिना उपार्जितं, यच्च विद्या-
दिना स्वयं, विवाहाच्च यस्त्वयं, तद्भ्रात्रादीनां न भवेत् । यत्पि-
त्रादिक्रमायातं चोरादिभिरपहृतमन्यैरनुद्धृतं द्रव्यं पुत्राणां मध्ये
यः कश्चिदितराभ्यनुज्ञयोद्धरति, तत्तस्यैव भवति । चेत्तु तुरी-
यांशमेवोद्धृत्तां गृह्णाति श्रेष्ठं तु सर्वेषां सममेव । तथा शङ्खः,—

“पूर्वनष्टान्तु यो भूमिं यः कश्चिदुद्धरेत् अमात् ।

यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वाऽंशान्तु तुरीयकम्”—इति ।

तथा विद्ययाऽध्ययनादिना* लब्धमपि स्वस्यैव भवति । पित्र-
द्रव्याविरोधेनेति सर्वत्र शेषः । अतएव मनुः,—

“अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेण यदुपार्जयेत् ।

दायादेभ्यो न तद्दिद्यात् विद्यया लब्धमेवच”—इति ।

अमेण कृत्यादिना । पितृयहणमविभक्तोपलक्षणार्थम् । व्यासोऽपि,—

“विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

विभागकाले तत्तस्य नाम्नेष्टव्यं च षड्विभिः”—इति ।

अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणमाह कात्यायनः,—

“परभक्तोपयोगेन प्राप्ता विद्याऽन्यतस्तु या ।

तथा प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

उपन्यस्तेषु यत्तत्त्वं विद्यया †पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्दिद्यात् विभागे न नियोज्यते ॥

श्रित्यादाविज्यतः प्रभ्रात् सन्दिग्धप्रभ्रनिर्णयात् ।

स्वज्ञानग्रंथनादाऽपि लब्धं प्राधान्यतश्च यत् ॥

परं निरस्य यत्तत्त्वं विद्यातो द्यूतपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्दिद्यात् न विभाज्यं दृढस्यतिः ॥

सन्निविष्टे हि धर्म्मोऽयं स्वस्याद्यक्षाधिकम्भवेत्† ।

विद्यावलकृतस्यैव यान्यत्तच्छिष्यतस्तथा? ॥

* विद्यया कृत्यामनादिना,—इति का० ।

† इण,—इति का० ।

‡ शिष्येष्वपि हि धर्म्मोऽयं मूल्याद्यक्षाधिकं भवेत्,—इति यस्यान्त-
रीयः पाठः ।

§ यानतः शिष्यतस्तथा,—इति का० ।

एतद्विद्याधनं प्राज्ञः सामान्यं यदतोऽन्यथा”—इति ।

अतो विद्याधनादन्यथाभूतमविभक्तपित्रादिद्रव्योपयोगप्राप्तं तद-
विभक्तानां सामान्यं साधारणमिति यावत् । कचिद्विद्याप्राप्तमपि
धनं विभाज्यमित्याह नारदः,—

“कुटुम्बं विभृयात् भ्रातुर्योविद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात् स क्षमेतामृतोऽपि सन्”—इति ।

कात्यायनेनापि,—

“कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा ।

प्रौर्यप्राप्तं तु यद्विन्नं विभाज्यं तत् दृढस्यतिः”—इति ।

अविभक्तस्य कुले पितृव्यादेः पितृतोऽपि वा प्राप्तविद्यानां
चतूनां प्रौर्यादिना प्राप्तं विद्यैव प्राप्तं, तद्विद्याधनं विभाज्यमिति ।
पितृद्रव्यार्जितेनार्जिते धने भागद्वयमेकस्याह वसिष्ठः । “येन वैषां
यदुपार्जितं स्याद्द्व्यंशमेव क्षमेत”—इति । यत्तु,—

“सामान्यार्थसमुत्पाने विभागस्तु समः स्मृतः”—इति ।

तद्विद्येतरकथाद्युपार्जितधनविषयम् । अविभाज्यविद्याधने अर्ज-
केच्छया अंग्रमाह गौतमः । “स्वयमर्जितं वैव वैद्येभ्यो वैद्यः कामं
दद्यात्”—इति । इच्छाभावे त्वाह नारदः,—

“वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।

पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तद्वनमाहृतम्”—इति ।

* भागं विद्याधनात्तस्मात्सुतोऽपि क्षमेत् समम्,—इति शा० ।

† प्राप्तं विद्याधिनां यद्भनं,—इति का० ।

अवेद्याय सकामोऽपि न दद्यात् । तदाह कात्यायनः,—

“नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् ।

समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तदूनम्”—इति ।

विद्याप्राप्तधनवत् श्रौर्यादिप्राप्तमपि धनमविभाज्यमित्याह

सएव,—

“श्रौर्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत् सतम् ।

एतत्सर्वं विभागे तु विभाज्यं नैव सक्षिप्यभिः ॥

ध्वजादतन्मवेद् यत्तु विभाज्यं नैव तत् सतम्”—इति ।

ध्वजादतस्य सप्तमं तेनैवोक्तम्,—

“संप्रानादादतं यत्तु विद्राव्य दिपतां वसम् ।

स्वाम्यर्थं जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजादतमुच्यते”—इति ।

दृष्टव्यतिरपि,—

“पितामहपितृभ्यां च* दत्तं माया च यद्ववेत् ।

तस्य तन्नापहर्तव्यं श्रौर्यभार्याधनं तथा”—इति ।

श्रौर्यप्राप्तधनस्वरूपं च कात्यायनेन दर्शितम्,—

“आरुह्य संशयं यच्च प्रसभं कर्म्म कुर्वते ।

तस्मिन् कर्म्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥

तच्च सत्त्वं तु यत्किञ्चित् धनं श्रौर्येण तद्ववेत्”—इति ।

पितृदिद्रव्योपजीवनेन विद्याप्राप्तधनवत् श्रौर्यप्राप्तधनेऽप्यर्जकस्य

भागद्वयमाह व्यासः,—

“साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिदाहनायुधम् ।

* पितामहपितृव्यानां,—इति शा० ।

शौच्यादिनाऽऽप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

तस्य भागद्वयं देयं श्रेयास्तु समभागिनः"—इति ।

अन्यदण्यविभाज्यमाह मनुः,—

“वस्त्रं पचमलङ्कारं ह्यताम्रमुदकं स्थितः ।

योगत्वेमप्रचारस्तु न विभाज्यं प्रचक्षते"—इति ।

वस्त्रं धृतं वस्त्रम् । पिष्टधृतं वस्त्रं पितुरर्ध्वं विभागे आह्नभोक्त्रे दातव्यम् । तथाच दृष्टव्यतिः,—

“वस्त्रालङ्कारग्रन्थादि पितुर्यदाहनादिकम् ।

गन्धमान्यैः समभ्यर्च्य आह्नभोक्त्रे तदर्पयेत्"—इति ।

अन्यानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्वेव । पचं वाहनं, पचं अय-
ग्रिविकादिवाहनम् । तदपि पद्येनाह्नदं तत्तस्यैव । अनाह्नदं तु
सर्वविभाग्यम् । अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः, स तस्यैव । अधृतः
माधारणोविभाज्य एव,

“पाणौ जीवति यत् स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन् दायादाः भजमानाः पतन्ति ते"—इति

तेनेर धृत इति विभेजेणोपादानात् । ह्यताम्रं तण्डुलमोद-
भाति । तदपि यथाभग्नं भोज्यम् न विभाज्यम् । उदकं तटा-
धारः कृपादिः । मोऽपि विषमः पण्यामिच्छोपभोज्यो न मृच्छदा-
येन विभाज्यः । शिष्यस्य दायादोपपत्ताः पण्यामिच्छं कर्त्तव्यं
तदाः । तथाच दृष्टव्यतिः,—

“एषां स्त्री कारयेत् कर्त्तुं यदाऽऽप्तेन मरे मरे ।

वदः परमाह्नो द्दिया दामानामन्यं विधिः"—इति ।

पिचाऽवदृष्टास्तु समा अपि न विभाज्याः । तथाच गौतमः । “स्त्रीषु संयुतास्त्रविभागः”—इति । योग इति श्रौतस्मार्त्ताग्निषाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते । चेमः इति लभ्यपरिचणहेतुभूतं वह्निर्वेदिदान-तडागारामनिर्माणादि पूर्त्तं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पिष्टद्रव्यविरो-धार्जितमप्यविभाज्यम् । तदुक्तं लौगाक्षिणा,—

“चेमं पूर्त्तं यागमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते ग्रथनासनमेवच”—इति ।

अथवा । योगचेमशब्देन कृत्रचामरग्रस्त्रवाहनादिप्रभृतय उच्यन्ते । प्रचारोऽग्न्यहारादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः । सोऽप्यविभाज्यः । यत्तु लग्नमा चेचस्याप्यविभाज्यत्वमुक्तम्,—

“अविभाज्यं सगोचाणामासहसकुलादपि ।

वायं* चेचस्य पत्रस्य कृताश्वमुदकं स्त्रियः”—इति ।

तत्प्रतिपक्षलभ्यचेचं चक्षियासुतेन शार्द्धं ब्राह्मणीसुतेन अविभाज्यमित्येवं परम् ।

“न प्रतिपक्षभूदेया चक्षियादिसुताय च”—

इति स्मरणात् । अन्ये मन्यन्ते । वस्तादयोऽपि विभाज्या एव । तथाच वृहस्पतिः,—

“वस्तादयोऽविभाज्यायैरुक्तं तैर्न विचारितम् ।

धनं भवेत्समृद्धानां वस्तालङ्कारसंश्रितम् ॥

मय्यस्थितमनाजीव्यं दातुं तैः कस्य शक्यते ।

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथाऽनर्थकं भवेत् ॥

विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्राद्य लेखितम् ।
 कृतान्नं वा कृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते ॥
 उद्धृत्य कूपवाण्यस्त्रनुसारेण गृह्यते ।
 एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथाऽग्नेन गृहे गृहे ॥
 बह्व्यः समागतो देया दासानामप्ययं विधिः ।
 योगचेमवतो लाभः भभत्वेन विभज्यते ॥
 प्रचारस्य यथाऽग्नेन कर्त्तव्यो ऋक्विभिः सह—इति ।

तेन वस्त्रादीनामविभज्यत्वप्रतिपादकं मनुवचनमुग्रनोवचनं चा-
 नादरणीयम् । तदनुपपन्नम् । विरोधे हि वचनानां विषयव्यव-
 ह्याऽऽश्रयणं युक्तं, न चान्यथाकरणम् । दृष्टस्यतिवचनानाम् अष्टत-
 वस्त्रादिविषयत्वम्, भन्वादिवचनस्य तु एतवस्त्रादिविषयत्वम् पूर्व-
 मेवोक्तमिति विषयव्यवस्था घटते इति ।

विभागकाले केनचिदक्षितं पयादुद्भावितं चेत्, तत्सर्वं समं
 विभजेयुः । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अन्योन्यापद्यतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनश्चो समैरग्नेः विभजेरक्षिति स्थितिः”—इति ।

समशब्दो विषमविभागनिराभार्यः । विभजेरक्षिति वज्रवचनेन
 येन दृष्टं तेनैव न यादमिति दर्शयति । मनुरपि,—

“एषो धने च सर्वश्विन् प्रविभक्ते यथाविधि ।

पयादुद्भूयेत यत्किञ्चित् तत्सर्वं समतां भयेत्”—इति ।

अपद्यतद्रव्यवर्णाप्तोक्तमतिक्रमेण विषमभागतया* विभक्तमपि

* विषमभागतया,—इति भाषि का० पुस्तके ।

समतां नयेत्* । तथाच कात्यायनः,—

“अन्योन्यापद्धतं द्रव्यं दुर्विभक्तञ्च यद्भवेत् ।

पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्भृगुः”—इति ।

एवं च सति वञ्चितद्रव्यस्य पश्चाद् दृष्टस्यैव विभागविधानात्
पूर्वं विभक्तस्य पुनर्विभागोनास्तीत्यवगम्यते । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“विभागे तु कृते किञ्चित् सामान्यं यच्च दृश्यते ।

नासौ विभागो विज्ञेयः कर्त्तव्यः पुनरेव हि”—इति ।

तद्विभक्तद्रव्यार्जनव्ययकरणादर्वांस्वेदितव्यम् । अन्योन्यापद्धतमि-
त्यादिवचनानां निर्विषयतापत्तेः । अत्रान्योन्यवञ्चने दोषोऽप्यस्ति ।
तथाच श्रुतिः । “यो वै भागिर्न भागाद्भुदते चयते वैर्न च यदि
वैर्न न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते”—इति । अयमर्थः । यो भागिर्न
भागार्धं भागाद्भुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छतीति
धावत् । अथ भागाद्भुतः एवमपहारकं चयते नाग्रयति पापिनं
करोतीति धावत् । यदि तं न नाग्रयति, तदा तस्य पुत्रं पौत्रं
वा नाग्रयतीति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभात् भ्रातृन् यवीधसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः”—इति ।

तत्त्वतन्त्रस्यापि ज्येष्ठस्य समुदायद्रव्यापहारे दोषोऽस्ति किमु-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परमयमसमीचीनः पाठः । अथ कियानपि
पाठा अन्योन्यापद्धता जातोवेत्यनुमीयते ।

† अत्र, अन्यथा,—इति भवितुमुचितम् ।

तास्रतन्त्राणां यवीयसामित्येवंप्रतिपादनपरम् । न तु ज्येष्ठस्यैव
दोषप्रतिपादनपरम् । अन्यथा सूत्र्या श्रुतेः सङ्कोचापत्तेः । विभ-
क्तानां कर्त्तव्यमाह नारदः,—

“यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु सम्यताः ॥

स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरयापि वा ।

क्षुर्युय्येष्ट तत्सर्वमौघास्ते स्वधनस्य च”—इति ।

एकस्माज्जाता विभक्ताभ्रातरः परस्परानुमतिमन्तरेण धनसा-
ध्येष्टापूर्त्तादिधर्मकारिणो भवेयुः । तथा, धनसाध्यस्त्यादिकर्मकारि-
णो भवेयुः । तथा, विभिन्नोलूखलमुसलादिकर्मापसर्जनद्रव्योपेताः
स्युः । तथाच कार्येषु भ्रातरो यदि न सम्यताः, तदा तामनादृत्य
कार्यं क्षुर्युः । तथा, विभक्ता भ्रातरः स्वभागान् यदि दद्युर्विक्री-
नीयुर्वा, न दद्युर्वा, तत्सर्वं ययेष्टं क्षुर्युः । यस्मात्ते विभक्ताः स्वधन-
स्येष्टाः स्वतन्त्राः स्वामिन इत्यर्थः । यत्तु दृढस्यतिवचनम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्वावरे समाः ।

एको ह्यनीयः सर्वं च दानाधमनविक्रये”—इति ।

तदेवं व्याख्येयम् । अविभक्तेषु द्रव्येषु माधारणत्वादेकस्यानीयरत्वात्
सर्वैरनुज्ञाऽवगमं कार्या । विभक्ते दत्तरत्नात् विभक्तमंगययुदासन-
भौक्याय सर्वाभ्यनुज्ञा । न पुनरेकस्यानीयरत्वेन । अतो विभक्तानु-
मतियतिरेकेणापि व्यवहारः मिथ्यत्येवेति । यत्तु सूत्र्यन्तरम्,—

“स्वयमज्ञातिषामनन्दायादानुमतेन च ।

हिरण्योदकदानेन यद्भिर्गच्छति मेदिनी”—इति ।

तस्यायमभिप्रायः । तत्र सामानुमतिः,

“प्रतिपक्षः प्रकाशः स्यात् स्यावरस्य विगेषतः” ।

इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते न पुनर्गामानु-
मतिमन्तरेण व्यवहारो न सिद्ध्यतीति । सामन्तानुमतिरपि मौमा-
विप्रतिपत्तिनिरासार्थम् । एवं तदनुमतिरपि* विभक्तं श्रय्युदात्तेन
व्यवहारमौक्त्यर्थमेव । हिरण्योदकदानमपि विक्रये कर्त्तव्ये सहिरण्यो-
दकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थम् ।

“स्यावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुजया†”—इति
स्यावरविक्रयस्य निषिद्धत्वात् ।

“भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।

तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ”—इति

दानप्रतिपक्षयोः प्रशस्तत्वाच्च । विभागापलाये निर्णयकारणमाह
याज्ञवल्क्यः,—

“विभागनिष्ठये‡ ज्ञातिबन्धुमात्तविलेखनैः॥ ।

विभागभावना ज्ञेया गृहलेखैश्च धौतकैः”—इति ।

* इत्यमेव सर्वत्र पाठः । दायादानुमतिरपि,—इति पाठो मम
प्रतिमाति ।

† हिरण्योदकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थः,—
इति का० ।

‡ स्यावरे विक्रयं कुर्यान्न दानमननुजया,—इति शा० ।

§ निर्णये,—इति शा० ।

॥ राष्ट्रविलेखितैः,—इति का० ।

ज्ञातयः पिष्टवन्धवः बन्धवस्तु मातुनादयः* । लेख्यं विभाग-
पत्रम् । एभिः विभागनिर्णयो ज्ञातयः । यौतकैः पृथक्कृतैः
गृहचेवैद्या । अन्यदपि विभागलिङ्गमाह नारदः,—

“विभागधर्ममन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात् ॥

भ्यादृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

साक्षित्वं प्रातिभाष्यञ्च दानग्रहणमेव च ।

विभक्तां भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥

दानग्रहणपञ्चगृहचेचप्रतिपदाः ।

विभक्तानां पृथक् ज्ञेया दानाधर्मव्यागमाः ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वस्ववियु ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्” ॥

गृहस्पतिरपि,—

“पृथगायव्ययधनाः कुसौदञ्च परस्परम् ।

वणिकपयञ्च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संग्रयः”—इति ।

कुसौदवाणिज्यादिभिर्निर्द्धेर्विभागनिर्णयः साध्याद्यभावे वेदि-
तयः । तथा च सएव,—

* ज्ञातयः पिष्टवान्धवामादृणान्धवाश्च,—इति शा० स० ।

† पृथक्पञ्चमहायज्ञे आद्यादिमिष गृहचेवैद्ये,—इति शा० ।

‡ पाठः,—इति यस्यान्तरीयं पाठं समीचीनः ।

“साहसं स्थावरस्वाम्यं* प्राप्तिभागस्य चक्षिणाम् ।

अनुमानेन विज्ञेयं न नखुर्यच साक्षिणः”-इति ।

साहसादिमाधकलिङ्गान्यपि स एवाह,—

“कुलानुबन्धव्याघातहीढं साहससाधनम् ।

स्वस्य भोगः स्थावरस्य विभागस्य पृथग्धनम्”-इति ।

कुलानुबन्धः पूर्वपुरुषैरनुबन्धः । व्याघातः परस्परबोधवला-
दपक्षतद्रव्यमुच्यते । दर्शनं स्वात्म्यात्मनोभोगः । परस्परं पृथग्-
ग्रहणादेर्विभागलिङ्गत्वमविभक्तेषु निषिद्धत्वेनावगन्तव्यम् । तथा च
पाञ्चवक्त्रः,—

“भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्राप्तिभाष्यमृषं साध्यमविभक्ते न तु संतम्”-इति ।

साक्षिलेख्यभुक्तिभिर्निर्णयस्याशक्यत्वे,

“युक्तिष्वप्यसमर्थास्तु ग्रपचैरेममर्थयेत्”-इति

प्राप्तं दिश्यं निषेधति वृद्धयाज्ञवल्क्यः,—

“विभागधर्मसन्देहे बन्धुसाध्यभिलेखितैः ।

विभागभावना कार्या न भवेदैविकौ क्रिया”-इति ।

कथं तत्र निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाह मनुः,—

* स्थावरं न्यास,—इति यस्यान्तरीयं पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्त्वसमोचोः । न स्यात्ता यत्र साक्षिणौ
इति यस्यान्तरीयपाठस्तु समोचोः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, व्याघातः परस्पररोधः कदाप्यक्षतं
द्रव्यं द्रोणमुच्यते स्वस्यात्मनोभोगः,—इति पाठः प्रविभाति ।

“विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपि”—इति ।

यत्र सन्देहो युक्तिभिरपि नोपेति, तत्र पुनर्विभागः कर्त्तव्य-
इत्यर्थः । यन्नु तेनेवोक्तम्,—

“सहदंशो निपतति सहस्रकन्या प्रदीयते ।

सहस्रानं ददातीति चीष्टेतानि सहस्रं सहस्रम्”—इति ।

तद्युक्तादिभिर्मिर्णैतुं शक्यौ सत्यां वेदितव्यम् । स्वयं कृतस्यास-
न्दिग्धस्य पुनः प्रवर्त्तको राज्ञा दण्डनीय इत्याह दृढस्यति,—

“स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् ।

स राज्ञाऽंशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः”—इति ।

अनुबन्धो निर्वन्धनम् ॥

॥०॥ इति दायविभागः ॥०॥

अथ द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूप्यते ।

तयोः स्वरूपमाह मतुः,—

“अप्राणिभिर्यत्क्रियते तस्योक्ते द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः”—इति ।

अप्राणिभिः अश्ववन्धशलाकादिभिः । प्राणिभिः कुक्कुटाभिः ।

तथा च नारदः,—

“अश्ववन्धशलाकाद्येर्देवनं जिह्मकारितम्* ।

पण्णौडा वयोभिय पदं द्यूतसमाह्वयम्”—इति ।

* जयकारणं,—इति शा० ।

अत्रा पाशकाः । बन्धश्चर्मयष्टिका । गलाका दन्तादिमथो दीर्घ-
चतुरस्रः । आद्यशब्देन कपर्दिकादयो गृह्यन्ते । तैः पणपूर्विकं
यद्देवनं क्रीडनं क्रियते तद्घृतं, वयोभिः पचिभिः कुक्कुटादिभिः
वक्त्रास* उन्नतमेषादिभिश्च प्राणिभिर्यां पणपूर्विका क्रीडा
क्रियते सा समाहृत्य इत्यर्थः । दृढस्यतिरपि,—

“परिगृहीताद्यान्योन्यं पचिमेष्टुपादयः ।

प्रहरन्तो हतपणसां वदन्ति समाहृत्यम्”—इति ।

धूतस्थान सभिकेनाधिष्ठितं कार्यमित्याह सएव,—

“सभिकाधिष्ठिता कार्या तत्स्वरज्ञानहेतवे”—इति ।

अथ पचान्तरमाह नारदः,—

“अथवा कितवो राज्ञो दत्ता भागं यथोदितम् ।

प्रकाशदेवनं कुर्युरर्चा दीपो न विद्यते”—इति ।

धूतसभाऽधिकारिणो वृत्तिमाह व्याश्वक्यः,—

“ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयान् धूतकितवादितराद्दशकं शतम्”—इति ।

रत्नरमौत्या कितवपरिकल्पितपणो ग्लहः । तच्च तदाश्रया
तपरिमिता तदधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिक-
वृद्धिः, तस्मान् कितवान् पञ्चकं शतं सभिकः आत्मवृत्त्यर्थं गृही-

* वक्त्रासान्,—इति का० । मम तु, छक्कुलास,—इति पाठ प्रति
भाति ।

† प्रहरन्ति,—इति शा० ।

‡ देवं,—इति का० ।

यात् । पञ्चपणाश्रयो* यस्मिन् गते तत् गतं पञ्चकम् । जित-
यहस्य^(१) विंशतितमं भागं गृह्णीयादिति यावत् । कितवनिवासाय
शास्त्रा मभा, तत्राधिष्ठितः सभिकः । सभापतिस्तु कल्पिताच्चादि-
निखिलक्रीडोपकरणः तदुपचितद्रव्योपजीवी । इतरन्नादपूर्णगतदृष्टेः
कितवाद्दशकं जितस्यास्य दशमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः । एवं स्थापि-
तस्य सभिकस्य कृत्यमाह सएव,—

“स सन्त्यक् पातितो दद्याद्वाजे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्वाहयेत् जेजे दद्यात् सत्यं वचः समी”—इति ।

यः कृतदृष्टिधूताधिकारी राजा धूर्त्तकितवेभ्यो रक्षितः स
राजे यथाप्रतिपन्नमंगं दद्यात् । जितं द्रव्यं पराजितसकाग्रादा-
वेधादिना उद्भूत्य जेजे दद्यात् । तथा समी भूत्वा धूतकारिणां
विद्यासार्थं सत्यं वचो दद्यात् । बृहस्पतिरपि,—

“सभिको ग्राहकस्तत्र दद्याज्जेजे नृपाय च”—इति ।

पराजितकितवानां बन्धनादिना पणग्राहकोभवेत् । पणग्रहणादर्वा-
गेव स्वकीयं पणं जेजे यथाभागं दद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः,—

“जितुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं जितं याद्वं त्रिपञ्चकम् ।

सद्यो वा सभिकेनैव कितवान्तु न संशयः”—इति ।

यदा सभिको जेजे जितं द्रव्यं दापयितुं न शक्नोति, तदा राजा
दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव तत्रैव पाठः ।

(१) रथुतेर्लश्रुतिरित्यनुशासनात् ग्राहपदेनात्र ग्लह उक्त इति मन्तव्यम् ।

“प्राप्ते नृपतितो भागे प्रसिद्धे द्यूतमण्डले ।

जितं समभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु”—इति ।

अन्यथा प्रच्छन्ने अभिकरहिते अनीतराजभागे^(१) द्यूते जितं
पणं जेजे न दापयेदित्यर्थः । अथ जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णय-

• कारणमाह सएव,—

“द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च तएव हि ।

द्यूताख्यव्यवहाराणां द्रष्टारस्तु तएव हि”—इति ।

कितव एव राज्ञा नियोज्यः, न तु श्रुताध्ययनसम्पन्न इत्यु
क्तलक्षणः । साक्षिणश्च तएव द्यूतकारा एव । विष्णुरपि,—

“कितवेमेव तिष्ठेरन् कितवाः संग्रयं प्रति* ।

यएव तत्र द्रष्टारस्तएवैषान्तु साक्षिणः”—इति ।

साक्षिणां परस्परविरोधे राजा विचारयेदित्याह बृहस्पतिः,—

“उभयोरपि सन्दिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः ।

यदा विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत्”—इति ।

कूटद्यूतकारिणो दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“राज्ञा सचिक्रं निर्वास्याः कूटाक्षोपाधिदेविनः”—इति ।

कूटैरक्षादिभिरुपाधिभिर्मणिमन्त्रादौनामिति वचनेनां ये दि-
व्यन्ति तान् शपदेनाह्वयित्वा खराद्वाभिर्वाशयेदित्यर्थः । निर्वाप्ते
विशेषमाह भारदः,—

* कितवा एव तिष्ठेरन् कितवानां श्रमं प्रति,— इति शा० ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र ।

(१) अनीतो राजभागे यस्मात्, तस्मिन्नित्यर्थः ।

“कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राक्षसदिवामयेत् ।

कण्ठेऽक्षमानामामज्य म क्षेपां विनयः स्मृतः”—इति ।

दण्डने विज्ञेयमाह विष्णुः । “धूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः,
उपाधिदेविनां मन्दंगच्छेदः*”—इति ।

अनियुक्तधूतकारिणो दण्डमाह नारदः,—

“अनिदिष्टम् धो राजा धूतं कुर्वीत मानवः ।

म शतं प्राप्नुयात्कामं विनयश्चैव मोऽर्हति”—इति ।

धूते विहितं कर्मजातं समाह्वये अतिदिशति याज्ञवल्क्यः,—

“एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिधूते समाह्वये”—इति ।

मभिकवृत्तिकम्पनादिलक्षणो धर्मः समाह्वयेऽपि विज्ञेय इत्यर्थः ।

प्राणिधूते प्राणिनां जयपराजयौ तत्त्वामिनोरित्याह बृहस्पतिः,—

“इन्द्रयुद्धेन यः कश्चिद्वसादमवाप्नुयात् ।

तत्त्वामिना पणोदेयो यस्तत्र परिकल्पितः”—इति ।

पणपरिकल्पनमपि कृताकृतमित्याह नारदः,—

“परिहास्यतं यच्च यच्चाणविदितं नृपो ।

तत्रापि नाप्नुयात् काम्यमथवाऽनुमतं तयोः”—इति ।

काम्यः कामः पणः । यन्मनुनोक्तम्,—

“धूतं समाह्वयश्चैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।

तन् सर्वान् धातयेद्राजा शूद्रांश्च दिजलिङ्गिनः ॥

* धूते कूटाक्षदेवीनां करच्छेदः प्रशस्यते ।

उपाधिदेविनां दण्ड करच्छेद इति स्मृतः,—इति शा० ।

† कर्त्तव्यं विदितं त्वया,—इति शा० ।

पुनः प्रमाणसम्भेदः प्रकृतीनां तथैवच ॥

पापण्डनैगमग्रेणीगणधर्मविपर्ययाः ।

पितापुत्रविवादस्य प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ॥

प्रतिपक्षविलोपस्य लोप आश्रमिणामपि ।

वर्णमङ्गरदोषस्य तद्वृत्तिनियमस्तथा ॥

न दृष्टं यद्य पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात् प्रकीर्णकम्" इति ।

प्रकीर्णके विवादे ये विवादा राजाशोषद्वन-तदाज्ञाकरण-
तत्कर्मरचनादिविषयास्ते नृपसमवाचिनएव । तच्च स्याद्याचार्यपेते
मार्गे वर्त्तमानानां प्रतिकृन्तरमाज्ञाय व्यवहारनिर्णयं नृपएव
कुप्यात् । एवं वदता यो नृपाय्यथो व्यवहारमप्रकीर्णमिच्छुक्तं
भवति । तस्य राजाज्ञाप्रतिष्ठाते विज्ञेयदण्डमाह व्याश्वम्भ्यः,—

"न्यूनं वाऽभ्यधिकं वाऽपि क्षिमेद्यो राजाज्ञामनम् ।

पारदारिकशोरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः" इति ।

“राजयानासनारोहे दण्डो मध्यमसाक्षः” इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“राजक्रीडासु ये भक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियञ्चास्य यो वक्ता वलं तेषां प्रकल्पयेत्” इति ।

राज्ञः कोशापहरणादौ दण्डमाह मनुः,—

“राज्ञः कोशापहर्तृस्य प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।

धातयेद्दिविविधैर्दण्डैर्हरेत्सर्वस्वमेव च” इति ।

सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवमोपकरणं तत्तस्य नापहर्तव्य-
मित्याह नारदः,—

“आयुधान्यायुधीयानां बीजानि क्षयिजीविनाम् ।

वेद्यास्त्रीणामंशद्वारान् वाद्यावाद्यानि तद्विदाम् ॥

यच्च यमोपकरणं येन जीवन्ति कारकाः ।

सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति” इति ।

ब्राह्मणस्य वधस्याने मौण्ड्यमाह मनुः,—

“ब्राह्मणस्य वधे मौण्ड्यं पुराचिवांमनाहूने ।

ललाटे चाभिग्रन्ताहं प्रयाणं गर्दभन तु” इति ।

कोपात्परस्परभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“द्विनेचभेदिनो राज्ञः द्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रचिक्षेण शूद्रस्य जीवतोऽष्टग्रतो दम्.” इति ।

यत्तु सत्यन्तरेऽभिहितम्,—

“द्विजातिनिहिनः शूद्रान् चिचदण्डेन धातयेत्” इति ।

तदुच्यते ब्राह्मणलिङ्गधारणे वेदितव्यम् । ब्राह्मणपीडाकारिणो-
दण्डमाह मनुः,—

“ब्राह्मणान् बाध्यमानन्तु कामादवर्षणम् ।

हन्याच्चिन्नेर्वधोपायैस्तमुद्वेजकरैर्नृपः” इति ।

शूद्राणां प्रव्रज्यादौ दण्डमाह कात्यायनः,—

“प्रव्रज्यावाप्तिनं शूद्रं जुषहोमपरं तथा ।

वधेन शमयेत् प्रापं दण्ड्यो वा दिगुणं दमम्” इति ।

एवं शास्त्रोक्तमार्गं^(१)माह यमः,—

“एव धर्मप्रवृत्तस्य राजोदण्डधरस्य च ।

यशोऽस्मिन् प्रयते लोके स्वर्गं वासुस्तथाऽवयः” इति ।

मनुरपि,—

“एवं सर्वानिमायाजा व्यवहारान् समापयम् ।

व्यपोह्य किञ्चिदं सर्वं प्राप्नोति परमाप्तितम्” इति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीर-
बुक्कभूपालसायान्वधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां व्यवहारमाधवः समाप्तः ॥

समाप्तं चेदं व्यवहारकाण्डम् ॥

समाप्ता चेयं पराशरस्मृतिव्याख्या ॥

शुभमस्तु । श्रीरस्तु ॥

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१	८	आध्यायो	आध्यायो
१२	८	प्रायास	प्रयास
१८	१३	सम्बन्ध	संबन्ध. (एवं मरण)
१८	१६	येयमुक्ता	येयमुक्ता
४३	४	निरौक्ष्यते	निरौक्ष्यते
४५	१३	कैवर्त्तश्च	कैवर्त्तश्चैव
४८	२	प्रकारः	प्रकारः ।
५४	११	सम्भवं	सम्भवं
५४	१३	प्रत्यर्थी	प्रत्यर्थी
५८	६	शङ्केत	संकेत
६०	८	तत्पिन्ना गृहीत	तत्पिन्ना गृहीत
१०८	१४	कालेन	काले न
१११	३	घटी	घटी
१२१	२१	प्राङ्मुखः	प्राङ्मुखः
१२४	८	पूर्वाङ्गे	पूर्वाङ्गे
१२७	८	भस्म	भस्म
१६८	१८	विवक्षितं	अविवक्षितं
१७०	५	स्त्रीशुक्लेषु	स्त्रीशुक्लेषु
१७०	८	शुक्लां	शुक्ला
१७३	७	भ्रष्टायाणां	भ्रष्टायाणां (एवमन्यत्र)
१७४	२०	नामयो	नाम यो
१७६	१८	भोगाविशेषे	भोगाविशेषे
१७८	१८	सम-	स म-

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।		शुद्धम् ।
१८०	१८	रूपायै	...	रूपायै
१८८	८	स्त्रियै		स्त्रियै
२०८	७	दाप्यये	.	दापये
२११	१६	ग्रास		न्यास
२१३	१२	श्रीय		श्रीयं
२१३	१५	शाब्दिभि	...	शाब्दिभि
२१५	१८	शाब्दिभि		शाब्दिभिः (एवं परत्र)
२२६	२	सुतेपितु	..	सुते पितु
२४६	५	गृह्यत	..	गृह्यते
२४८	१८	समक्रिया		समयक्रिया
२६६	१०	वृत्ति		वृत्ति
२६८	८	दशादृत	..	दशादन्तु
२८३	१६	भस्माभि	..	भस्मादिभि
२८६	८	सक्त्वि	..	सक्त्वि
३०८	१८	प्रवर्धै	...	प्रवर्धै
३१६	८	प्रोक्त		प्रोक्त
३१७	२५	भान्तुलानी		भान्तुलानी
३२८	१८	सत्यत्वम्		सत्यम्
३३७	१७	ददुपुक्तो	.	ददुपुक्तो
३३७	१८	दतो	...	दतो
३४४	१७	सपिण्डा	.	उसपिण्डा
३४६	१०	सष्टष्टानास्तु	...	सष्टष्टानास्तु
३६१	१८	भांग	..	भांग
३७१	८	धास्तागा	..	धास्तागा
३७६	८	धास्तनवन्	..	धास्तनवन्
३८०	१८	तन्		तान्

PREFACE.

अवतरणिका ।

पराशरस्मृतेर्माधवाचार्य्यल्लता व्याख्या समीचीनोग्रथः । सेय न परं पराशरस्मृतित्याख्यायान् किन्तु पराशरस्मृतित्याख्यायानेनोपादेय स्मृति-निबन्धोऽप्य विरचितो माधवाचार्य्येण । सोऽप्य ग्रन्थो दाक्षिणात्ये प्रचरद्रूप । सोऽयं महामहोपाध्यापरघुनन्दनमट्टाचार्य्यप्रभृतिभि स्मृतिनिबन्धकर्तृभिः प्रमाणतयोपन्यस्त । तस्यैतस्य ग्रन्थराजस्थार्यावर्त्ते विशेषतस्तु गौडमण्डले विरलप्रचार लुप्तप्रायताद्यालस्य शास्त्रग्रन्थरक्षयदौक्षित्यैर्विद्यावारिधिभि-रस्यातिक्रममितिप्रोमाकरैः समास्तारैस्तन्मुद्रण स्थिरौष्ठ्य तच्छोधनादौ निमुक्तोऽयं जनः । मया तु यतमानेन यथामति एतन्म्य शोधनमकारि । अद्यत्वेऽध्ययनाध्यापनयोरव्यवहृतत्वेन विरलप्रचारतया चास्यैकमपि पुस्तकं परिसुद्धं न लब्धम् । तथापि महता व्यायासेनास्य सुद्धता कथञ्चित् सम्पादिता । ग्रन्थार्थवैशद्याय टिप्पणमपि तेषु तेषु स्थानेषु विरच्य दत्तम् । तथापि अथ याऽनुद्धिर्विपश्चिता प्रतिभास्यति सा तैरेव ह्रस्वा शोधनीया ।

यानि पुस्तकान्यवलम्ब्यैतस्य शोधनमकारव तेषामिदानीमुल्लेखं क्रियते । एक तावदस्यातिक्रममादागत मूलमात्रम् । द्वितीयमपि तत् एवानेत-माचारप्रायश्चित्तकाण्डद्वयात्मक व्याख्यासहितम् । तृतीयमपि तस्मादेव समाजात् सङ्गृहीत व्याचारकाण्डरूप व्याख्यासहितमेव । चतुर्थं सस्कृत-विद्यामन्दिरात् समासादितमाचारप्रायश्चित्तकाण्डद्वयोपेत सथाख्यम् । यक्ष्म शान्तिपुरनिवासिपण्डितरामनाथ तर्करत्नात् प्राप्त तादृशमेव । यष्ठ मद्रदेशादानीत चैलङ्गाक्षरमुद्रित तथाविधमेव । तदेवमाचार प्रायश्चित्त-काण्डयोः षट् पुस्तकान्युपलब्धानि । व्यवहारकाण्डस्य चैक पुस्तक पण्डितरामनाथ-तर्करत्नात् प्राप्तम् । द्वितीयं सस्कृतविद्यामन्दिरादधि-गतम् । तृतीयं काशिकराजकौयसस्कृतपाठशालात् समानीतम् । तदेव व्यवहारकाण्डस्य त्रीणि पुस्तकानि सङ्गृहीतानि ।

पराशरस्मृतौ तावत् अष्टमि श्लोकैरुक्तानि षट् शतानि श्लोकानां विद्यन्ते । ते च श्लोका द्वादशभिरध्यायैर्विमक्ता । तत्राद्यमध्यायत्रयमाचार काण्डम् । पराचौनमध्यायायक प्रायश्चित्तकाण्डम् । च्यन्तिमन्त्रध्याय परि- शिष्टरूप । आचारो हि धर्मानुष्ठानम् । तच्चाद्येनाध्यायत्रयेऽप्युपदिष्टम् । शास्त्रीय धर्ममनाचरत निषिद्धञ्चानुविष्ठतो यदनियमापद्यते, तन्निराकर- ञ्कार्यं प्रापश्चित्तम् । तच्चाचारोपदेशात् परत समुपदिष्टम् । यथा कल्प- सूत्रादौ श्रौतधर्मानुष्ठानं तदतिक्रमप्रायश्चित्तस्योक्तम्, तथेहापि स्मार्त- धर्मानुष्ठानमतिक्रमप्रायश्चित्तस्योक्तं न तु व्यवहारोऽपि पराशरेणोक्त । परन्तु राजधर्मप्रस्तावे, प्रजाधर्मोऽपि पालयेदित्यनेन व्यवहार सूचित । यद्यपि स्मार्तधर्मान्तरवत् व्यवहारोऽपि वेदमूल इति सोऽपि धर्म एव, एवं च स्मार्तधर्ममुपदिदिक्तो पराशरस्य व्यवहारोऽप्युपदेष्टुमुचित, तथापि तस्यैतल्लोकप्रधानत्वादुपदेशेन कृत । द्विविधो हि धर्मः कश्चित् परलोक प्रधान कश्चित्तल्लोकप्रधान । तत्र परलोकप्रधान धर्ममुपदिदिक्षुराचार्यं श्रौचादिकमेवोपदिष्टवान्, तस्य परलोकप्रधानत्वात् । व्यवहारस्तु गोप- दिदेशं तस्यैतल्लोकप्रधानत्वादिति श्रियते । व्याख्यात्रा तु माधवाचार्येण आचारकाण्डप्रायश्चित्तकाण्डयोर्वाख्यानानन्तरं परिशिष्टरूपतया व्यवहार काण्डमप्युपनिषद्भम् । तदेव मूलस्याचारप्रायश्चित्तरूपकाण्डद्वयात्मकत्वेऽपि माधवाचार्यकृता तद्व्याख्या तु काण्डत्रयवती, आचारकाण्ड प्रायश्चित्तकाण्ड व्यवहारकाण्डश्चेति ।

तत्र प्रथमेऽध्याये चतुर्णां वर्णाणां साधारण (शिष्टाचार आश्रितिकश्च) असाधारण (षट्कर्म्म क्षतिरक्षादिरूप) च धर्मो निरूपित । द्वितीये कथादिरूपो जीवगोपाय उपदिष्ट । उद्देशतश्चाश्रमधर्मसूचनं कृतम् । तृतीयेऽध्याये अश्रौचविक्षर उद्देशेन आश्रमसंग्रहस्योक्त । चतुर्थेऽध्याये प्रकीर्णपापप्रायश्चित्तं शुभमेवादि परिषेदनस्योपदिष्टम् । पञ्चमेऽध्याये प्रकीर्णपाप- प्रायश्चित्तश्रेय आहिताग्निस्काराभिरुहित । षष्ठेऽध्याये मलावहनद्वारो करणोपपातकप्रायश्चित्तान्युक्तानि । शुद्धिध्यामनसयो । सप्तमेऽध्याये रसा

प्रातिरिक्तद्वयमुद्दिष्टपदिष्टम् । अष्टमेऽध्याये सामान्यतोगोबधप्रायश्चित्त-
मुक्तम् । नवमेऽध्याये रोधादिनिमित्तकगोबधप्रायश्चित्तमनुश्रियम् । दशमे-
ऽध्याये अगम्यागमनप्रायश्चित्तमादिष्टम् । एकादशेऽध्याये अमोज्यभोज-
नादिप्रायश्चित्तमादर्शितम् । द्वादशस्वध्याय काण्डद्वयपरिशिष्टरूपः ।

पराशरस्मृतौ खन्वस्या बाहुल्येन कलिधर्माणामेवोपदेशः । मुनिभि-
रसम्बन्धितं किल भगवान् वेदव्यास कलौ भगव्याणां शक्तिङ्गासेन यथा-
वद्वर्त्ममनुष्ठातुमसमर्थांशालक्ष्य रूपया वदरिकाश्रमस्य पितर पराशरं पृष्ट-
वान् । स तैवं पृष्टो धर्ममुपदिदेश । अतएवात्र आचारस्य सङ्कोच-
प्रायश्चित्तस्य बाहुल्यस्योपलभ्यते । लोकानामल्पसामर्थ्यात् आचारसङ्कोचः,
पापबाहुल्यात् प्रायश्चित्तविकारः । अत्रापि सङ्कोचोऽस्त्येव । यथा गोबधे
त्रैमासिकव्रतादिकं मन्वादिभिरुपदिष्टं, ब्रह्महत्याया च द्वादशवार्षिक-
व्रतादिकम् । पराशरेण तु तत्र तत्र यथाक्रमं प्राजापत्य सेतुदर्शनस्योक्तम् ।
तस्मात् पराशरमते तत्र तत्र तत्तदेव मुख्यं प्रायश्चित्तम् । व्रतान्तरश्चेतद्वै-
कल्पिकम् । यस्य हि शास्त्रे प्रसङ्गा श्रूयते, तदेव महत्, व्यापासबाहुल्यं
तु न महत्त्वप्रयोजकम् । तथात्वे ह्यवकाशमायासबाहुल्यात् कर्तव्यमेव
महत् स्यात् गोमूत्राद्यपेक्षया सिद्ध्याग्रादिमूत्राणामुत्कर्षो भवेत् । सूत्र्य-
न्तरानुसारेण तु विषयव्यवस्था न समीचीना । सर्वथा स्मृतीनामर्वागवृष्टा-
द्यातुमशक्यत्वात् । स्वपरिज्ञातसूत्र्यनुसारेण व्यवस्थायामभ्युपगम्यमानायान्तु
पूर्वं तथा व्यवस्थाया कृताया कालान्तरे सूत्र्यन्तरदर्शने व्यवस्थाया अव्यव-
स्थत्वापत्तेः । तस्मात् व्रतान्तरविधानं न व्रतान्तरस्य निवारकम् । इत्यत्र
यत्रैकस्मिन् विषये भिन्नभिन्नास्तु स्मृतिषु विभिन्नानि व्रतान्युपलभ्यन्ते, तत्र
सर्वथा विकल्प एवेति समीचीनं पश्या । व्यापासबाहुल्यात्त्ववान्तरफल-
बाहुल्यं महतोव्रतस्थाल्पेणाशेन पापक्षयोऽवशिष्टेन चाशेन सर्गादिमुखातिवो
कल्पनीयम् । पापक्षयादिकं प्रकृतफलान्तु विहितेभ्यः सर्वेभ्य एवाविशेषेण
जायते । एवमल्पव्रतेनापि महत् पापस्य कियानश्च क्षीयते । अस्मिन्नर्थे
व्याख्याहृद्भिर्माधवाचार्ये सर्वथा समुपादेयो विचारः प्रवर्तित इत्युपाख्यते ।

माधवाचार्येणैदमपि विचारितम् । तद्यथा । ब्रह्महत्याद्युत्पन्नं पापं
 द्वादशवार्षिकादिना व्रतेन नश्यतु । कर्मजन्यपापस्य कर्मणा नाशोपपत्तेः ।
 अमध्यमच्छयजनितस्तु पापं कथं नश्यति ? यावता मर्त्तितस्यामध्यस्य मास-
 शोषितादिरूपेण परिणतस्य शरीरेऽवस्थानात् । अपवित्रपदार्थपरिणाम-
 रूपस्य शरीरस्य कथं प्रायश्चित्तानुष्ठानेन पवित्रता शक्यते वस्तुमित्येवमाशङ्क्य
 सिद्धान्तितम् । अतएवामध्यमच्छयप्रायश्चित्ते शङ्खपुष्पौपभृतीनां क्वापस्य
 पानं विहितम् । तथाच तत्तत्क्वापपानेनामध्यमच्छयपरिणामभूतमासशोषि-
 तादे सशोधनमुपपद्यते । पवित्रतत्तद्द्रव्यक्वाद्यादीनां मासशोषितादिरूपेण
 परिणतानां प्रदुष्टमासशोषितादिशोधकत्वोपपत्तेरित्यादिकं विचारितम् ।
 एतेनामध्यमच्छयप्रायश्चित्तं व्यादिष्टव्रतादिकमेव करणीयं न तत्रानुक्तस्य-
 धेनुदानादिकं कर्तुमुचिनमिति माधवाचार्याख्यसमभिप्रायः प्रतीयते ।

सा खल्वियं पराशरस्मृतिः कलौ युगे प्रणीतेति तत्र एवोपलभ्यते ।
 सा चैवं प्रायः सर्वज्ञासामेव स्मृतीनां परमाविनी । पराशरं पृच्छता वेदशा-
 सेन खल्वेवमुक्तम् ।

श्रुता मे मानवाधर्मा वाशिष्ठा काश्यपास्तथा ।

गार्गीया गोतमीयाश्च तथाचौशनसा श्रुताः ।

अथेर्विण्णोश्च संवत्सार्द्धादङ्गिरसस्तथा ।

श्रुतातपाश्च हारौताद्याश्चवल्क्यप्रातश्चैव च ।

आपस्तम्बकृता धर्मा शङ्खस्य लिखितस्य च ।

कात्यायनकृताश्चैव तथा प्राचेतसान्मुनेः ।

तदनेनैतासां स्मृतीनां परतो भगवतो व्यासस्य प्रश्नः, तदुत्तररूपतया
 पराशरस्यास्यां स्मृतेरभिधानमिति स्पष्टमवगम्यते । सेयं स्मृतिः पूर्व-
 स्मृतीनां सारसंग्रहभूतेति प्रतीयते । अस्यां हि स्मृतौ कश्चित् स्मृत्यन्तर-
 वाक्यमविकल्पमेवोक्तम् । यथा नये मृते प्रव्रजिते इत्यादि शारदस्मृतिवाक्यं
 सयैवामिश्रितम् । क्वचित्त्वशतो विकलयः स्मृत्यन्तरवाक्यमिदोपन्यक्तम् ।
 यथा शुद्धेदिप्रो दशाहेन इत्यादि दत्तवाक्यं ज्ञातौ विप्रो दशाहेन इत्यंशतो-
 विकलयः पठितम् ।

याख्याकर्तुर्माधवाचार्यस्य लिपेऽन्वयस्य सारस्य च सुप्रसिद्धमिति तत्र न किञ्चिदुक्तम् । स किल प्रसिद्धस्य बुक्कमहोपतेरमात्य व्यासोदित्यपि सुप्रसिद्धमेव । किं वज्रना सायणाचार्यं माधवाचार्यंवेव तस्य प्रसिद्धेर्मूलमिति शक्यते वक्तुम् । स खन्वयं माधवाचार्यो भारतीतीर्थस्य शिष्य इति अस्मिन्नेव ग्रन्थे कालमाधवादौ चोपलभ्यते । अस्य माधवाचार्यस्य जननी श्रीमती, पिता मायण, सायणभोगनाथौ सहोदरौ । श्रीऽयं भरद्वाजगोत्रोत्पन्न यजुर्वेदौ बौधायनशाखीय इत्येतस्य ग्रन्थस्योपक्रमशिकाया तदुक्त्याऽवगम्यते । एवं हि तन्नोक्तम् ।

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायण पिता ।

सायणभोगनाथश्च मनोबुद्धौ सहोदरौ ।

यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा तस्य च याजुषी ।

भरद्वाज कुलं यस्य सर्व्वञ्च स हि माधव इति ।

तदनेन माधवसायणौ सहोदरौ आतराविति स्पष्टमवगम्यते । ये तु माधवसायणयोरभेदं मन्यन्ते, ते कथमिमा माधवाचार्यस्योक्तिं न पर्यालोचयन्तीति न खल्वधिगच्छामि । अस्तु तावत् । स खल्वयं माधवाचार्यसायणाचार्यस्योपक्रमेण न तन्मूलं । तथाच सायणाचार्यद्वयस्यैतन्नसुधानिधिग्रन्थे ।

तस्याभूदन्वयगुह्यत्वात्प्रसिद्धान्तदर्शकः ।

सर्व्वञ्च सायणाचार्यो मायणार्थतनूद्भवः ।

उपेन्द्रस्येव यस्यासौदिङ्गं सुमनसा प्रियः ।

महाकृतूनामाहर्त्ता माधवाचार्यसहोदरः ।

तदपेन्द्रस्येन्द्र इव सहोदरो माधव व्यासोदित्युक्त्या माधवस्य सायणाग्रजत्वं प्रतीयते । माधवाचार्येणार्थप्रदप्रयोगाच्च तथाऽवगम्यते । अतएव माधवाचार्यो बुक्कस्य बुक्कस्य वामात्य व्यासोत् सायणाचार्यस्तु बुक्कस्य तत्पुत्रस्य हरिहरस्य वामात्य व्यासोदिति सूत्रस्य सङ्गच्छते । हरिहरस्य बुक्काग्रजत्वं तु यच्चतन्मसुधानिधौ स्पष्टमुपलभ्यते । एवं हि तन्नोक्तम् ।

वशे चान्द्रमसे तदन्वयनिधि श्रीसङ्गमोऽभून्नृप-
स्तस्मात् प्रादुरभुदमौष्टसुरभि श्रीबुक्कष्ट्योपति ।
हरिहरनिमग्नमा कामरोऽभूज्जगत्वा
हरिहरनरपानस्तस्य भूयस्तनूय ।

न खल्वय सायणाचार्यो वेदमाध्यायि विरचितवान् । न तु माधवा-
चार्यो वेदमाध्याया निर्माता । अतएव वेदभाष्ये माधवाचार्यनिर्मित-
जैमिनीयन्यायमालायन्यस्य श्लोक प्रमाणतयोक्तिरिखित । तदुद्धरणवेलाया
न्यायवित्तरकार आह, — इत्यन्योक्तिरूपेण समुल्लेख सुतरा सङ्गच्छते ।
यच्च क्वचित्,—

छपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यत ।
इत्युक्तम् । तदपि न्येष्टे भातरि सम्मानप्रदर्शनार्थमेव । अतएव खवशा-
न्यभूतसङ्गममहाराजकृतितया वेदभाष्यस्य तत्रैव क्वचिदुल्लेखो वृश्यते ।

सङ्गमेन प्रकाशयते ।

इत्यत्र । सङ्गतेरन्यकृतितयोल्लेख खल्वन्यस्मिन् सम्मानातिशयमवगमयति ।
तत्रैव वेदभाष्ये तत्तत्प्रकरणपरिसमाप्तौ, “इति सायणाचार्यविरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे” — इत्यादिक पुष्पिकाया यल्लिखित तदप्येव
सङ्गच्छते । अपि च धातुवृत्तिनाम ग्रन्थ सायणाचार्येण निर्मित । सेयं
धातुवृत्तिर्माधवीयेति नाम्ना तेनैव प्रख्यापिता । तथाच धातुवृत्तेरपक्रम-
यिकागत श्लोक ।

तेन माधवपुत्रेण सायणेन मनोविधा ।

आख्यया माधवीयेय धातुवृत्तिर्विरच्यते ।

वेदभाष्य सायणाचार्यकृतमित्येतच्च तत्कृतयज्ञतन्त्रसुधानिधियस्यात् स्पष्ट-
मवगम्यते । तथाच तत्र सायणाचार्यं प्रति समासदामुक्तिः ।

सञ्ज्ञिता सञ्ज्ञा वेदस्ते ज-दृष्टार्थभैरवा ।

तत्प्रण्योतेन तद्भाष्यप्रदीयेन प्रथोपसा ।

सोऽपि माधवाचार्यं पुराणसार पराशरस्मृतियाख्या कालमाधवापरनाम-

धेय कालनिर्णयग्रन्थान् विरच्य परतो जैमिनीयन्यायमाला तद्विस्तरं च रचितवान् ।

व्याख्याय माधवाचार्यो धर्म्मान् पाराशरानय ।

तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यत ॥

इत्यनेन कालमाधवगतेन श्लोकेन पराशरस्मृतिव्याख्यानानन्तर कालमाधव, यस्य प्रणीत इत्यवगम्यते ।

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुध ।

स्मार्त्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यत ॥

इति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरगतेन श्लोकेन सर्वथा स्मार्त्तधर्म्माणां व्याख्यानानन्तरं जैमिनीयन्यायमालाविस्तरोरचित इति चावगम्यते । व्याख्या-
तस्यायं श्लोक स्वयमेव । तथा । सर्ववर्णार्थमानुग्रहाय पुराणसार-
पराशरस्मृतिव्याख्यानादिना स्मार्त्तधर्म्मै पूर्वं व्याख्यात, इदानीं द्विजानां
विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्म्मव्याख्यानाय प्रवृत्त इति ।

अत्रेदमाशङ्कते कैश्चित् । सायणमाधवयोर्भिन्नत्व, सर्वदर्शनसंग्रहे —

श्रीमत् सायणमाधव प्रभुरुपन्यास्यत् सता प्रीतये ।

इत्युपन्यास कथं शङ्कमणीय । अत्र य एव सायण स एव माधव इति
सायणमाधवयोरेकत्वमवगम्यते । अत्रैतदालोचनीयम् । पूर्वोक्तप्रबन्धेन
सायणमाधवौ सहोदरौ माधवस्य स्वर्गमनात् परतोऽपि सायणो जीवित-
व्यासीत् तदानीमेव तेन यज्ञतन्त्रसुधानिधिर्विरचित इति स्पष्टमवगम्यते ।
तस्मात् सायणमाधवौ भिन्नमित्यत्र नास्ति सन्देह । सायणमाधवयो-
रभेदनिर्देशस्तु सायणशब्दस्य वंशनामतामप्यवगमति । तथाच माधवा-
चार्यस्य सोदरो नाम्ना सायण व्यासीत् सायणमाधवौ द्वावेव तु सायण-
वंशोत्पन्नाविति स्मिष्यते । सायणशब्दस्य वंशनामता तु सर्वदर्शनसंग्रह-
एव स्तष्टमवगम्यते । एवं हि तत्रोक्तम् ।

श्रीमत्सायणदुग्धाब्जिकौस्तुभेन महौजसा ।

क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसंग्रह ॥

यव सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेनेति विशेषणोपादानात् सायणवंशोत्पन्नत्वं
माधवस्यावगम्यते । तथा सायणरचितधातुदत्तौ,—

यस्ति थौसद्रमक्वाप एखीतलपुरन्दर ।

+ + + +

तस्य मन्विशिखाएवमस्ति मायणसायण ।

य ख्याति रत्नगर्भेति यथार्थयति पार्थिवीम् ॥

x x x x

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनोविद्या ।

शाख्यया माधवीयेय धातुदत्तिर्विरच्यते ।

अत्र हि तस्येत्यादि ह्योके मायणस्य सायणतयोल्लेखो वक्ष्यमाणता तस्याव-
गमयति । तेनेत्युत्तरह्योके च सायणानामधेयत्वं तस्येति धौमद्विरच्युचिन्त-
नीयम् । धातुदत्ते इत्युक्तायामपि, मायणस्युतेन माधवस्यहोदरेण सायणा-
चार्येण विरचिताया,— इत्यादि लिखितम् ।

इदन्विह विचारणीयम् । माधवाचार्येण सर्वत्रैव ग्रन्थादौ विद्या-
तीर्थस्य प्रणामं कृतं । सर्वदर्शनस्यग्रहस्यादौ तु,—

यारं गतं सकलदर्शनसामराया-

मात्मोचितार्थचरितार्थितसर्वलोकम् ।

श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं

सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ।

इत्युक्तम् । विद्यातीर्थस्योल्लेखस्तु न कृतः । किमपि कारणमिति न निश्ची-
यते । परन्तु शार्ङ्गपाणितनयस्तस्य दर्शनश्राव्ये गुरुरासोदित्येवमपि सम्भ-
वेत् । इत्यन्तु किं विस्तरेण ?

तदेवं माधवाचार्यसायणाचार्ययोर्मध्यदर्शनात् यावान् माधवा-
चार्यस्य परिचयोऽवगम्यते, तावानेवात्रोपनिबद्धो न तु कल्पनया क्लृप्तता
नीत इति शिवम् ।

कलिकाता राजधान्याम्, }
शका १८२० । माधे मासि । }

मेरपुरनगरवास्तव्य, }
श्री चन्द्रकान्त देवशर्मा । }

पराशरभाधवस्याकारादिकमेण विषयस्तुची ।

—०००—

व्यवहारकाण्डस्य ।

अ ।

विषय ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अभिविधि*	१११	१७
अदत्तनिरूपण तद्देदाद्य	२२७	१७
अदत्तस्य प्रत्याहरणीयत्वम्	२२८	२०
अदेयदानप्रतिग्रहयोर्दण्ड	२२५ }	{ ६
”	२५० }	{ २
अदेयम्	२२४	१४
अधिकर्मज्ञात स्वहयम्	२४२	२०
अनासेध्या	३८	३
अग्नियुक्तप्रतिनिधय	४२	१४
अग्नेकभृत्यकर्तृककर्मणि वेतनार्पणप्रकार	२३१	१८
अग्न्याना पुत्रस्याश्रमागित्वम्	३६७	६
अग्न्याना मरणम्	३६६	१६
अन्तर्गतभावज्ञातकलिङ्गानि	४२	१८
अन्तेवासिना कर्मकरणम्	२४०	२२
अन्तेवासी	२४१	३
अन्यतराङ्गवैकल्ये भोगस्य न प्रामाण्यम्	१०२	१८
अन्यथावादिन सम्भस्य दण्ड	२७	१
अन्याहितसत्त्वम्	२०८	१८
अपराधानुसारेण दण्डव्यवस्था	१५६	१४

विषयः ।

पृष्ठे ।

पङ्क्तौ ।

अपराधाः	३३	१८
अपुत्रदायग्रहणक्रमः	३५२	१७
अपुत्रधने पत्यधिकारविचारः	३५५	१८
अप्रकाशतस्तराणां दण्डः... ..	३०१	१७
अप्रकाशतस्तराः	३००	४
अप्रकृतिप्रकृतस्य कार्यस्यासिद्धिः	१६५	२
अप्रगल्भामियोक्तारि कालदानम्	५१	१०
अभियोक्तादीनामुक्तिक्रमः	४५	८
अभ्युपेत्यामुश्रूषा... ..	२३८	८
अमेध्यादिना तडागादिद्रव्ये दण्डः	२७८	८
अर्धिनः प्रतिनिधिः	४२	११
अर्धिप्रत्यर्धिणोः कस्य क्रियेति निरूपणम्	६६	१८
अर्धिप्रत्यर्धिणोः सन्धिः	५८०	१६
अवस्तरादिमिषतुष्ययादिरोधनिषेधः	२७८	१५
अविमान्यमथम्	३७६	८
अविमान्यविद्याधनलक्षणम्	३७७	८
अशूलवाक्यलक्षणम्	३८४	१०
अष्टादशविवादप्रदानि	११	५
असाक्षिप्रत्ययाविवादाः	८४	१२
असंबद्धवादलक्षणम्	१६२	४
अस्तामिविक्रयः... ..	२११	११

आ ।

आगमपूर्वकमेव मुक्तेः प्रामाण्यम्	१०२	८
आगमवद्दोषकालत्वादिकमपि मुक्तेः प्रामाण्यकारणम्	१०२	१४

विषय ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
आगमं विनाऽपि त्रिपुरुषभोगस्य प्रामाण्यम् ...	१०३	१५
आचरितलक्षणम् . . .	१८१	८
आचार्यस्य कर्त्तव्यम् . . .	२४१	६
आद्याप्रज्ञापनपञ्चगोर्लक्षणम् . . .	८०	११
आदित्या ...	१२२	१६
आधिनाम्नादौ व्यवस्था ...	१०५	४
आधिनिरूपणम् . . .	१०३	१४
आधिपत्रे विशेष ...	८५	४
आधिपालनप्रकार . . .	१०५	१
आधिभेदा . . .	१०३	१६
आधिमोचनम्	१२२	१६
आधिसिद्धिप्रकार	१०५	१८
आधेर्बलावलभाव	१०६	५
आवेदनप्रकार	४२	७
आसेधभेदा	३७	७
आसेधादिविधि	३७	१
आसेधानर्हा	३७	१३
आसेधानर्हा	३७	३
आसेध्यासेधकयोस्तत्त्वानोक्तह्वने दण्ड	३७	२०
आहितद्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिकाल . . .	१७८	१४
आज्ञानानर्हा	३८	१५
आज्ञानानर्हा	३८	८

 इ ।

इक्षितादय	७५	८
---------------------	----	---

उ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
उत्कोचस्वरूपम्	२२६	७
उत्तमद्रव्याणि	२६८	१५
उत्तमसाहसदण्डः	२८०	४
उत्तरपादः	५३	८
उत्तरभेदानां स्वरूपाणि	५६	१०
उत्तरभेदाः	५६	८
उत्तरलक्षणम्	५४	३
उत्तरादाने प्रत्यर्थिनः पराजयः	६४	८
उत्तरामासानां लक्षणानि	५७	१५
उत्तरामासाः	५७	१०
उद्धृतलक्षणम्	२७२	१४
उपधिलक्षणम्	१८१	४
उपनिधिलक्षणम्	२०४	६
उपविक्रयलक्षणम्	२१३	६

क ।

कण्ठपद्मधर्माः	१६०	१३
कण्ठपद्मभेदेन लज्जेः परिमाणभेदः	१६८	१
कण्ठदानविधिः... ..	१६६	१५
कण्ठपरिशोधनकर्तारः	१८५	११
कण्ठादानप्रकारम्	१६६	८
कण्ठादानस्य सप्तविधत्वम्... ..	१६६	६

क।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
कतिचिद्वेशाचाराः	१४	७
कन्यादूयणे दण्डः	३२०	१८
कन्याहरणे दण्डः	३२०	१०
कर्मकराः	२३८	१६
कार्यदर्शनप्रकारः	३६	७
कालदानस्य विषयः	५५	१३
श्रूटसाक्षिणः	८१	८
श्रूटसाक्षिणां दण्डः	८१	१४
क्षत्तुनष्टपरिशोधनाश्रयकौ दत्तं लेख्यपृष्ठे लेखनीयम्	१००	१४
केयुचित्कार्यविशेषेषु स्त्रोथामस्तावन्व्यम्	१६१	११
कोशविधिः	१४४	७
क्रियायां बलाबलभावः	६१*	४
क्रियापादः	६०*	११
क्रियाभेदाः	६०*	२०
क्रौत्तपण्यपरोक्षाकालः	२५६	२
क्रौत्ताश्रयः	२५५	४
क्षित् पुनर्यवहारः	१६१	८
क्षित्सूतन्वृत्तस्यापि कार्यस्याविद्धिः	१६१	६
क्षिदन्क्रौत्ताऽपि वृद्धिर्भवति	१६८	७
क्षिदश्विरो दिव्यम्	११२	४
क्षिदाने भाष्यादौनामनुमत्यपेक्षा	२२७	३
क्षिद्रुक्ते प्रावत्यम्	१०७	१३
क्षिद्रवचननिर्णयस्य धर्मबाधकत्वम्	१५४	७
क्षुद्रदण्डम्	२८८	११

ख ।

विषय ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
खिलोपचारविधिः	२८२	१२

ग ।

गणकलेखकयो कर्तव्यता	२३	६
गवादियालकस्य मृतिपरिमाणम्	२६३	६
गोप्रचारभूमि	२६५	१६
ग्रामक्षेत्राद्यन्तरनिरूपणम्	२६५	२०

घ ।

घण्डाल्यादिगमने दण्डः	३२१	२०
घतुष्याद्यवहारप्रकरणम्	३६	१४
घिरन्तनाया मुक्तेरपवाद	१०६	८
घोराणा नदविधत्वम्	३००	१०
घोराणा भक्तावकाशादिदाने दण्ड	३०५	४
घोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायः	३०५	१५
घोरितद्रव्यदापनासम्भवे राज्ञा खय तदातण्यम्	३०६	१५
घोरोपेक्षिणा दण्ड	३०५	११

छ ।

छागानि	३२	१८
--------	----	----

ज ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
जयपञ्चमेदाः	६०	५
जयपञ्चे लेखनीयार्थाः	८६	८
जलविधिः	११७	८
जवि-गर-निरूपणम्	१४०	१४
जातिभेदेन दिश्यवस्था	११७	१६
जागतः साक्षादाने दोषः	८१	१२
जानपदमन्त्रम्	६०	१७

त ।

तण्डुलविधिः	१४६	१२
तप्तमाषविधिः	१४७	१०
तस्त्ररक्षागोपायः	२६८	१७
तस्त्ररक्षैविध्यम्	२६६	१४
तीक्ष्णानुशिष्टयोर्भेदः	१६१	२
तीक्ष्णवाक्यलक्षणम्	२६७	१२
त्रिपुरसमभोगनिरूपणम्	१०७	३

द ।

दण्डपाठ्यमेदाः	२८३	१८
दण्डपाठ्ये विषयः	२८४	४
दण्डपाठ्यम्	२८३	११
दण्डनिरूपणं तद्वेदाय	२१७	१४
दत्तस्यानाहृत्स्वीयत्वम्	२२८	६
दत्ताप्रदानिकम्	२२४	८

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
दापदैविध्यम्	३२६	६
दायभागः	३२६	१
दायलक्ष्यम्	३२६	५
दापानर्थाः	३६६	५
दास-कर्मकरयोर्भेदः	३३८	१०
दासत्वमोक्षविधिः	२४४	१३
दासत्वविधिनिषेधौ	२४३	१०
दासविमोक्षयैतिकर्मस्थिता	२४६	१२
दासशब्दव्युत्पत्तिः	२४३	६
दासस्वरूपं तद्भेदाश्च	२३६	१५
दिश्यदेशाददे दिव्यस्य ग्रामाण्युद्वाणिः	१२१	१३
दिव्यदेशः	१२१	५
दिव्यप्रकरणम्	११०	१०
दिव्यानां कालविशेषाः	१२०	४
दिव्येति कर्मस्थिता	१२१	१८
दिव्योद्देशः	१११	२
देयम्	२९५	१९
देशदृष्टस्य लक्ष्यम्	३१	११
देशदृष्टस्यानुकल्पत्वम्	३१	८
दैवभूतानां भूतानां कार्यादिकं पालेन पशुखामिने		
दशंगोयम्	२६३	८
दूतसमाप्नोति	३८८	१३
दूतस्यान्यवस्था	३८८	८
दपोरेकमाधिं कुर्वन्ती दण्डः	१०६	२१

घ ।

विषय ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
घटनिष्ठांशप्रकाशः	१०६	१
घटविधिः	१२५	११
धननाममेव दिष्टयाग्या	११४	५
धनमममेव	२१५	२०
धनुषैर्नयम्	१४०	१५
धनुषनिमानम्	१३०	१४
धर्मनक्षत्रम्	१८१	२
धर्मशास्त्रापोऽर्थाशास्त्रापोऽपि विरोधे विदंता ...	७८	१८
धर्मशास्त्राविहङ्गमाऽर्थाशास्त्राऽपि विदंता ...	७८	१५
धर्मशास्त्रावि	७८	६
धर्मादिभिन्नवादि चन्द्रावहम्	१८०	२०
धर्माधर्मविचारविधिः	१४८	८
धर्माधिकारनक्षत्रम्	१०	८
धनानुवचनम्	३०८	८

ज ।

निक्षेपनामि कवयिता	२०५	१८
निक्षेपमेव	२०४	{ ८ २०
निक्षेपयोग्यदौ दत्ता	२०५	१०
निक्षेपवचनम्	२०५	१४
निक्षेपविधिः	२०४	१४
निक्षेपः	२०४	९
निक्षेपविरोधेन वाच्यवचनम्	२०८	५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
निधोगस्य वाग्दत्ताविषयत्वम्	३५०	१७
निर्यायपादः	१५०	८
निर्यायप्रकारः	१५०	१०
निर्यायस्थानानि	१८	३
निर्यायहेतवः	१२	१
निवर्तनीयव्यवहाराः	१६१	१२
नियुरवाक्यलक्षणम्	२८४	८
निरुद्यार्थकृतस्य व्यवहारस्य सिद्धिः	१६४	१४
निरुद्यार्थलक्षणम्	१६४	१२
न्यायशब्दार्थः	७	१७
न्यायस्य व्यवहारनिर्यायकत्वम्	३०	२
न्यासलक्षणम्	२०४	११

प ।

पक्षदोषाः	४७	८
पक्षलक्षणम्	४७	७
पण्यमन्यादावयवाव्यवहारतो दण्डः	३१२	१२
पण्यदेविधम्	२५८	१३
पण्यप्रकारभेदाः	२५८	१६
पण्यस्त्रीतदुपभोक्तृविषये व्यवस्था	२३७	६
पतितस्य भक्ष्याभावः	३६७	१
पथि पुरोमादिकरणे दण्डः	२७८	१
परित्याज्या स्त्रियः	३२४	५
पादव्याकरणात् प्रतिभूदानम्	२८६	११
पापदोषः	२६५	१

य ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
यथाविधिविचारे राज्ञः फलम्	२५ } १६५ }	{ १० { १२
” ” ” ” ” ”		
याचितलक्षणम्	२०६	१६
युक्तिः	६३*	३

र ।

राजमार्गे पुरीषकरणे दण्डः	५०६	४
राजलेख्यविभागः	८७	१०
राजलेख्ये लेखनीयार्थाः	८८	८
राजशासनलक्षणम्	८६	११
रानेष्ट्या निर्णयविधिः	६३*	१६
राज्ञा शास्त्रानुसारेणैव कार्यं कर्तव्यम्	३५	७
रक्षाः	१२९	२१

ल ।

लिखितनिरूपणम्	८४	२१
लेख्यदोषमनुद्धरतो दण्डः	१००	१०
लेख्यदोषाः	८५	७
लेख्यद्वैविध्यम्	८४	१६
लेख्यनाम्ने लेख्यान्तरं कार्यम्	८३	१८
लेख्यनिराकरणकारणानि	८८	१
लपरोक्षा	८४	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
लेख्यप्रयोजनम्...	८३	१२
लेख्यभेदाः	८५	०
लेख्यलक्षणम्	८५	५
लेख्यसृष्टिप्रकारः	८६	५
लेख्यस्यावाप्तरभेदाः	८५	११
लेख्यदानेरुपवादः	८६	२
लेख्यानां मिथोविरोधे निर्णयः	१००	६
लौकिकलेख्यभेदाः	८५	{ १२
"	८१	{ १८
लौकिकलेख्यभेदानां लक्षणाणि	८५	१४

व ।

वणिगादिसमयेषु समयिभिर्निर्णयः...	३२	१
वयोविशेषादिना दिव्यविशेषः	११८	४
वर्णलक्षणम्	२०	५
वसवः	१२२	१३
वाक्प्राप्त्यैविध्यम्	२६४	३
वाक्प्राप्त्यम्	२६३	१५
वागप्रस्थादिधनविभागः	३६५	२
वानप्रस्थादीनां धनसम्बन्धः	३६५	१०
विक्रीयासम्प्रदानम्	२५८	६
विभक्तानां कर्त्तव्यम्	३८४	२
विभागपलापे निर्णयः	३८५	१२
विभागोत्तरकालोत्पन्नस्य भागः	३३६	२०
विभाज्यद्रव्याणि	३७५	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
विवादमन्तरेणापि दृष्टाहोपरारम्भाः...	२४	२
विषमक्षयजनितविषयवेगाः ...	१४३	११
विषयविशेषेषु दिव्यविशेषाः ...	११३	११
विषयविधिः ...	१४१	८
हृदयलक्ष्यम् ...	२०२	१०
हृदिपरिमाणम् ...	१६७	८
हृदिप्रमेदाणां लक्ष्यानि ...	१६७	४
हृदिप्रमेदाः ...	१६६	१८
हृदुपरमः ...	१०२	७
हृदुपरमापवादः ...	१०२	१८
चेतनदानप्रकारः ...	२३०	११
चेतनस्थानप्राक्कर्म ...	२३०	६
चेदकमन्तरेणापि हृन्नादयो राज्ञा स्वयं निर्णेतव्याः	३२	१५
व्यवहारदर्शनकालः ...	१८	८
व्यवहारदर्शनविधिः ...	२८	१०
व्यवहारदर्शने राज्ञः प्रतिनिधिः ...	२१	५
व्यवहारदर्शने वक्ष्यांस्तिथयः ...	१८	१३
व्यवहारदर्शनीयप्रमाणः ...	४१	१०
व्यवहारदर्शिनामुक्तमाधमभावः ...	३२	६
व्यवहारनिर्णयनम् ...	०	१३
व्यवहारपादाः ...	११ } ४६ }	{ १८ { १५
व्यवहारभेदाः ...	८	११
जातगद्यप्रत्ययोर्यः ...	२५०	१

श ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
शपथाः	१११	१०
शस्यक्षेत्रे वृत्तिकरणम्	२६६	८
शारीरदण्डस्य प्रकारभेदाः	१५५	१०
शारीरार्पणदण्डभेदेन दण्डद्विविध्यम्	१५५	११
शासनविरोधे मुक्तेरप्रामाण्यम्	१०५	२०
शिल्पिन्यासस्वरूपम्	२१०	२
शिशुपालयोर्लक्षणे	१६६	५
शिव्याणां गुह्यश्रूषा	२४०	१६
शुभाशुभकर्मणी	२३८	२
शुश्रूकभेदाः	२३८	१५
शून्य दासोपनविभागः	३५२	०
शौर्यधनलक्ष्यम्	३०८	१५

स ।

सकारणमित्योत्तरम्	६३	१
सङ्गरोत्तरम्	६०	१२
सङ्गरोत्तरे क्रियाक्रमः	६१	१४
सनातिप्रमुक्त्याः स्त्रियालक्ष्यम्	४०	८
सत्यप्रशंसा	०६	१
सत्यसाक्ष्यपवादः	०८	२२
सदो निरूपणम्	२४	८
सदामयः	६८	८
सन्दिग्धलेख्ये निर्णयप्रकारः	८०	४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
साक्षिप्रश्नप्रकारः	७८	८
साक्षिभेदेन सङ्ग्रामेदः	७२	९
साक्षिलक्षणम्	६४*	१४
साक्षिग्रन्थार्थः	६४*	७
साक्षिषु प्रतिप्रसवः	७०	१
साक्षिषु वर्ज्याः	६६	७
साक्षिसङ्ख्या	६५	१४
साक्ष्यदानकाले उपानदुष्णीषपरित्यागः	७६	११
साक्ष्यनुयोजनम्	७५	१७
साक्ष्यमन्तरेण ज्ञानोपायाः	८४	११
साक्ष्यस्य हेयोपादेयता	८०	८
साक्ष्युक्तौ विशेषः	८०	९
साक्ष्ये मित्याकथनदोषाः	७७	८
साधारणस्त्रीगमने दण्डः	११६	१२
साध्यनिरूपणम्	७	१६
साध्यपालस्य कर्त्तव्यता	२४	२
सामन्तलक्षणम्	२७१	१७
साहसभेदाः	३०७	१०
साहसस्वरूपम्	३०७	५
साहसिकज्ञानोपायः	३०६	१५
साहसे दण्डः	३०८	४
साहसम्	३०७	४
सौमाधिष्ठानि	२७०	६
सौमान्यं यप्रकारः	२७१	८
सौमाप्रकारभेदाः	२६६	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सौमायाः पञ्चविधत्वम्	२६८	२०
सौमाविदादनिर्णयः	२६८	१८
सुवर्णादिपरिमाणम्	११५	१९
सेतुद्वैविध्यम्	२८१	५
सौद्वारभागस्यानुष्ठानम्	३३६	१
सोपधिदानादेर्निवर्त्तनीयत्वम्	२२८	१७
सोपाधिदत्तस्य स्त्रीधनत्वाभावः	३७०	७
संविद्यातिक्रमः	२४७	१
संसर्गनिर्णयः	३६१	१
संछष्टिविभागः... ..	३६०	१५
क्षेपम्	२८८	१
क्षेपसन्देहे निर्णयः	३०६	१७
क्षोभकसूचकपौलक्ष्ये	३५	२
स्त्रीधनदाने विशेषः	३६८	१०
स्त्रीधनभेदाः	३६८	६
स्त्रीधनविभागः... ..	३६८	५
स्त्रीपुंसयोगकक्ष्यम्	३२२	१९
स्त्रीरक्ष्यम्	३२२	१४
स्त्रीरक्ष्योपायाः	३२३	८
स्त्रीसंयह्यप्रागोपायः	३१६	१५
स्त्रीसंयह्यभेदाः	३१५	१०
स्त्रीसंयह्यम्	३१५	१६
स्त्रीसंयह्ये दण्डः	३१७	८
श्रमादिविषये पुनश्चवृत्तारप्रवर्त्तनम्... ..	१६१	८
श्रावणमार्तिनिमित्तानि	१०९	२

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
स्यावरविषये देयनिरूपणम्	२२६	१४
स्यावरादौ कूटलेख्यकरणे दण्डः	१०१	२
स्यावरादौ लेख्यस्यावश्यकत्वम्	८३	१३
स्वत्वकारणविचारः	३३०	१२
स्वत्वस्य आस्त्योक्तत्वलौकिकत्वविचारः	३२८	४
स्वामिप्राप्तयोः कर्तव्यम्	२६३	२
स्वामिप्राप्तविवादः	२६२	१६

ह ।

हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारः	५७*	१७
हीनवादी	६४	११
हेयोभादेयपूर्वमद्यौ	२५	८

पराशरमाधवोज्ज्वितश्रुतीनामकारादिक्रमेण

ग्रन्थापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

श ।

श्रुति १८६ । ६ ॥ १६० । १ ॥ १८१ । १० ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानिर्दिष्टस्मृत्यनामस्मृतीनां
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डश्च)

स ।

स्मृति वा स्मृत्यन्तर वा स्मरण २५ । ७ ॥ ४७ । १२ ॥ ६१ । १, ६ ।
१०४ । १० ॥ १०६ । १५ ॥ ११२ । ६ ॥ ११५ । ८ ॥ ११२ ।
१२ ॥ ११२ । १२ ॥ ११५ । ८, १२, १६ ॥ ११८ । २ ॥ १४१ ।
२ ॥ १५६ । ६ ॥ १६२ । १२ ॥ २०१ । ७ ॥ २१२ । १८ ॥
२२० । ८ ॥ २५२ । १३ ॥ २६५ । १३ ॥ २६७ । १३, १७ ॥
२७५ । ५ ॥ २८० । ६ ॥ २८२ । ११, १७ ॥ २८० । ८ ॥ २८१ ।
१३ ॥ २८२ । २ ॥ २६० । १ ॥ २८१ । १६ ॥ २८४ । २० ॥
२८५ । ३ ॥ २८५ । २० ॥

पराशरमाधवोल्लिखितगौतावाक्यानां ३

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डम्)

ग ।

गौता ५।१॥

पराशरमाधवोत्तिष्ठितपुराणनाम्नामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनयवम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

भ ।

भविष्यपुराण २८ । १० ॥

म ।

भक्त्यपुराण २३८ । २ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितसप्तर्तुनाम्नामकारादिकमेण
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डश्च)

आ ।

आमस्तम्य ३२६ । ६ ॥ ३५७ । १६ ॥

उ ।

उग्रना ४२ । ८ ॥ २६८ । १० ॥ २६९ । १३ । ३८१ । १० ॥ ३८२ । ८ ॥

क ।

कात्यायन ० । १७ ॥ ८ । २० ॥ १२ । ४ ॥ १५ । १६ ॥ १७ । ८ ॥ १८ ।
८ ॥ २० । ५ ॥ २२ । १० ॥ २४ । ८, १२ ॥ २५ । १० ॥ २६ ।
२, १२ ॥ २० । ४, १३ ॥ २१ । ८, ११, १४, १८ ॥ २५ । २ ॥
३० । १४ ॥ ३८ । ४ ॥ ४० । ४ ॥ ४१ । १, १४ ॥ ४२ । ११ ॥
४३ । ३, १० ॥ ४४ । ११ ॥ ४५ । १, ८ ॥ ४६ । १ ॥ ४७ । ८ ॥
४८ । ३ ॥ ५० । १३ ॥ ५१ । ४, १३ ॥ ५२ । ३ ॥ ५४ । १२ ॥
५५ । ० ॥ ५६ । २ ॥ ५७ । १०, १५ ॥ ६० । १३, १६ ॥ ६४ ।
८ ॥ ६६ । २ ॥ ६८ । ८, २० ॥ ७३ । ८ ॥ ७४ । ४, १२, १५ ॥
७५ । ३ ॥ ७८ । १३, १८ ॥ ८१ । ३ ॥ ८२ । १३ ॥ ८३ । ० ॥
८० । ५ ॥ ८२ । ११ ॥ ८३ । ८ ॥ ८४ । १०, १५ ॥ ८६ । ३, ६,

୯ । ୯୭ । ୧୩ ॥ ୧୮ । ୧ । ୧୯ । ୮ ॥ ୧୦୦ । ୧୭ ॥ ୧୦୧ । ୩ ॥
 ୧୦୩ । ୩, ୧୨ ॥ ୧୦୪ । ୧୭ ॥ ୧୦୭ । ୨, ୧୩ ॥ ୧୦୮ । ୫ ॥
 ୧୦୯ । ୬ ॥ ୧୧୦ । ୧୩ ॥ ୧୧୧ । ୭, ୧୬ ॥ ୧୧୨ । ୧୭ ॥ ୧୧୩ ।
 ୨, ୧୨ ॥ ୧୧୪ । ୨, ୧୭ ॥ ୧୧୫ । ୮ ॥ ୧୧୬ । ୨୦ ॥ ୧୧୭ ।
 ୭ ॥ ୧୧୮ । ୧୭ ॥ ୧୧୯ । ୩ ॥ ୧୨୦ । ୧୩ ॥ ୧୨୧ । ୧, ୧୫ ॥
 ୧୨, ୧୭ ॥ ୧୨୨ । ୭ ॥ ୧୨୩ । ୮, ୧୨ ॥ ୧୨୪ । ୩ ॥ ୧୨୫ ।
 ୩ ॥ ୧୨୬ । ୨୨ ॥ ୧୨୭ । ୭ ॥ ୧୨୮ । ୧୭, ୨୦ ॥ ୧୨୯ । ୩, ୮,
 ୧୧ ॥ ୧୩୦ । ୩ ॥ ୧୩୧ । ୩ ॥ ୧୩୨ । ୩ ॥ ୧୩୩ । ୬, ୩ ॥
 ୧୩୪ । ୭, ୧୦ ॥ ୧୩୫ । ୮ ॥ ୧୩୬ । ୨୧ ॥ ୧୩୭ । ୧୮ ॥ ୧୩୮ ।
 ୭, ୧୭ ॥ ୧୩୯ । ୧୧, ୧୭ ॥ ୧୪୦ । ୧୩ ॥ ୧୪୧ । ୨୨ ॥ ୧୪୨ । ୨୨ ॥ ୧୪୩ ।
 ୭ ॥ ୧୪୪ । ୧୬ ॥ ୧୪୫ । ୭, ୧୧, ୧୭, ୨୦ ॥ ୧୪୬ । ୫, ୧୭ ॥
 ୧୪୭ । ୭ ॥ ୧୪୮ । ୭, ୧୮ ॥ ୧୪୯ । ୧୧ ॥ ୧୫୦ । ୨୨ ॥ ୧୫୧ ।
 ୨, ୧୭ ॥ ୧୫୨ । ୧ ॥ ୧୫୩ । ୧୦ ॥ ୧୫୪ । ୭, ୮, ୧୩, ୨୧ ॥
 ୧୫୫ । ୭, ୧୮ ॥ ୧୫୬ । ୧୩ ॥ ୧୫୭ । ୧, ୧୫ ॥ ୧୫୮ । ୫, ୧୦,
 ୧୫, ୧୮ ॥ ୧୫୯ । ୧୭ ॥ ୧୬୦ । ୧୭ ॥ ୧୬୧ । ୧୬ ॥ ୧୬୨ ।
 ୨୨ ॥ ୭ ॥ ୧୬୩ । ୧୫ ॥ ୧୬୪ । ୭, ୧୦ ॥ ୧୬୫ । ୨୧ ॥ ୧୬୬ ।
 ୭, ୧୭ ॥ ୧୬୭ । ୧ ॥ ୧୬୮ । ୭ ॥ ୧୬୯ । ୮ ॥ ୧୭୦ । ୮, ୧୧ ॥ ୧୭୧ ।
 ୧୬ ॥ ୧୭୨ । ୬ ॥ ୧୭୩ । ୭ ॥ ୧୭୪ । ୫, ୮ ॥ ୧୭୫ । ୧୮ ॥
 ୧୭୬ । ୧୮ ॥ ୧୭୭ । ୬, ୧୩ ॥ ୧୭୮ । ୧୬ ॥ ୧୭୯ । ୧୬ ॥ ୧୮୦ ।
 ୩୦ ॥ ୭ ॥ ୧୮୧ । ୭, ୧୮ ॥ ୧୮୨ । ୧, ୭ ॥ ୧୮୩ । ୫ ॥ ୧୮୪ ।
 ୧୫ ॥ ୧୮୫ । ୧୫ ॥ ୧୮୬ । ୧୭ ॥ ୧୮୭ । ୮ ॥ ୧୮୮ । ୧୬ ॥ ୧୮୯ ।
 ୩୫ ॥ ୧ ॥ ୧୯୦ । ୧୬ ॥ ୧୯୧ । ୩ ॥ ୧୯୨ । ୧୬ ॥ ୧୯୩ । ୩ ॥ ୧୯୪ ।

५, १० ॥ ३७० ॥ ७, १२, १८ ॥ ३७३ ॥ १२, १४ ॥ ३७५ ॥ ४,
 १५, २० ॥ ३७६ ॥ २, ६ ॥ ३७७ ॥ ८ ॥ ३७८ ॥ ७ ॥ ३७९ ॥ १,
 ५, ८, १५ ॥ ३८३ ॥ १ ॥ ३८० ॥ १५ ॥ ३८५ ॥ २ ॥ ३८६ ॥ ५ ॥
 ५०* ॥ १७ ॥ ५८* ॥ २, ८, १८ ॥ ६०* ॥ ५, १७ ॥ ६१* ॥ ४,
 ७, १०, १३ ॥ ६२* ॥ ७, १८, २१ ॥ ६३* ॥ ३, ६, ८ ॥

आद्यायनसूत्र २२२ ॥ ११ ॥

ग ।

गीतम ३१ ॥ ३ ॥ १५७ ॥ ७ ॥ १५८ ॥ १५, २० ॥ १७० ॥ ११ ॥ १७२ ॥
 १५ ॥ २०१ ॥ १८ ॥ ३०६ ॥ १६ ॥ ३१८ ॥ १८ ॥ ३२८ ॥ ७ ॥
 ३२८ ॥ ८ ॥ ३३१ ॥ १३ ॥ ३३४ ॥ १४ ॥ ३३७ ॥ १ ॥ ३५४ ॥
 १८ ॥ ३५७ ॥ १५ ॥ ३५८ ॥ १, २ ॥ ३६४ ॥ १ ॥ ३६५ ॥ १८ ॥
 ३७१ ॥ २, ५, ५ ॥ ३७२ ॥ २, १८, १८ ॥ ३७८ ॥ १६ ॥ ३८१ ॥ १ ॥

द ।

दद्य २२५ ॥ १ ॥

देवम ३२४ ॥ २० ॥ ३२७ ॥ २२ ॥ ३३८ ॥ ५ ॥ ३४४ ॥ १, ३ ॥ ३४६ ॥
 ६ ॥ ३६० ॥ २, ७ ॥ ३७५ ॥ ११ ॥

न ।

न ८ ॥ ८ ॥ ८ ॥ १२ ॥ २१ ॥ २१ ॥ २७ ॥ १ ॥ २८ ॥ १४ ॥ २८ ॥ ३,
 १६ ॥ ३२ ॥ ६ ॥ ३३ ॥ १८ ॥ ३६ ॥ ७ ॥ ३७ ॥ २, ७, १७, २० ॥
 ३८ ॥ १८ ॥ ३८ ॥ १२ ॥ ४२ ॥ १८ ॥ ४३ ॥ ६ ॥ ४५ ॥ ११, १७ ॥
 ४८ ॥ ७, १० ॥ ५० ॥ १ ॥ ५१ ॥ ७ ॥ ५२ ॥ ६ ॥ ५४ ॥ १५, २० ॥

५५। १३॥ ५६। ७। ६७। ११, १८॥ ६६। ७, १६। ६८।
 ५॥ ७०। १, ७। ७२। ७, १०, १६॥ ७६। १८॥ ८१। ८॥
 ८२। १२॥ ८३। ११॥ ८४। १२॥ ८५। १५। ८६। १५। ८, २२॥ ८७। ७। ८८। १०॥ १०१। १०॥ १०२। ५,
 ११, १५, १८॥ १०५। ५, ८॥ १०६। १२॥ १०७। ५, १६॥
 ११२। ८॥ ११३। १॥ ११७। ५, १६॥ ११८। ३॥ १२०।
 १०॥ १२१। ६, १३॥ १२७। ६॥ १२५। १५॥ १२६। ६॥
 १२७। २, २१॥ १२८। ५, १२॥ १३०। १७॥ १३१। ७॥
 १३२। १७॥ १३३। १७॥ १३४। ५, १८॥ १३५। ११॥ १३६।
 ११॥ १३७। १७॥ १३८। १२॥ १३९। २॥ १४०। १७॥
 १४१। १५॥ १४२। १, ७, ७, १६॥ १४३। २०॥ १४४। ८,
 १८॥ १४५। १८॥ १४६। ५॥ १४७। १६॥ १४८। ६॥
 १४९। २॥ १५०। ७, १०॥ १५१। १७॥ १५२। १६॥
 १५३। २॥ १५४। ७, १०॥ १५५। १७॥ १५६। १६॥
 १५७। २॥ १५८। १७॥ १५९। १७॥ १६०। १५॥ १६१।
 १५॥ १६२। २॥ १६३। १७॥ १६४। १८॥ १६५। ३॥ १६६। ८॥
 १६७। १७॥ १६८। १७॥ १६९। १७॥ १७०। १५॥ १७१।
 १५॥ १७२। २॥ १७३। ८॥ १७४। ५, ८, १२॥ १७५। ८॥
 १८०। ७॥ १८१। १३॥ १८२। ८, १८॥ १८५। ६, १७॥
 १८७। १, १७॥ १८८। २२॥ १८९। १०॥ २००। ५, १५॥
 २०१। २२॥ २०२। १८॥ २०३। ३, १२, १८॥ २०४। ५,
 २०॥ २०६। ५॥ २०७। १२, १५॥ २०८। १७॥ २११। १२॥
 २१२। १॥ २१३। १०॥ २१७। ३॥ २१८। ५॥ २१९। १७॥
 २२२। २१॥ २२७। ८, १७॥ २२५। ८, १२॥ २२७। १३॥
 २३०। २, ७, ११, १५॥ २३२। ५, २०॥ २३३। १३, १६॥
 २३५। १०॥ २३६। २, १२॥ २३७। ६, १७॥ २३८। ५, ११,
 १७॥ २३९। ११॥ २४०। १५॥ २४१। २, ५, १२, १८।
 २४२। २, १७, २०॥ २४३। १३॥ २४४। १७, १८, २१।

१२५ । ७, ८, १२, १७ ॥ १२६ । १, १४, १८ ॥ १२७ । ७, ११ ॥
 १२८ । ४ ॥ १२९ । ५, ११ ॥ १३० । ६, ८ ॥ १३१ । २० ॥
 १३२ । ३ ॥ १३३ । ४, ८ ॥ १३४ । ३, १५ ॥ १३५ । १३ ॥
 १३६ । ७, १७ ॥ १३७ । १, १५ ॥ १३८ । २, १४ ॥ १३९ । १,
 ६, ८ ॥ १४० । १३ ॥ १४१ । ११, १६ ॥ १४२ । ३, ११, १७ ॥
 १४३ । १० ॥ १४४ । २० ॥

६३° । २० ॥

पैठौनसि ३७७ । ५ ॥

प्रजापति २८ । ११ ॥ ५७ । ३ ॥ ५६ । १८ ॥ ५७ । ७ ॥ ६२ । १५ ॥
 १०० । ११ ॥ १०८ । ११ ॥ २७१ । ८, १२ ॥ २८२ । १० ॥
 २२६ । १५ ॥ ३३३ । १८ ॥ ३५८ । १६ ॥ ३६३ । १२ ॥

ब ।

बृहदृहस्पति ८४ । ६ ॥

बृहन्मनु ३५३ । २० ॥

बृहद्विष्णु ३७७ । ११ ॥

बृहस्पति ६ । ६ ॥ ८ । १३ ॥ ११ । १७, २२ ॥ १३ । १३ ॥ १६ । १ ॥
 १७ । २ ॥ १८ । १६ ॥ २० । १३ ॥ २१ । २, १७ ॥ २३ । ६ ॥
 २४ । ५, १५ ॥ २५ । १६ ॥ २७ । १०, १६, २० ॥ ३० । ४ ॥
 ३८ । १३ ॥ ३८ । ६, ८ ॥ ४० । १३ ॥ ४१ । १८ ॥ ४६ । ६,
 १८ ॥ ५० । १८ ॥ ५१ । १०, १६ ॥ ५२ । ८ ॥ ५३ । ११, १६ ॥
 ५५ । १८ ॥ ५६ । १० ॥ ६५ । १७, १७ ॥ ६८ । १३ ॥ ७० । १३ ॥
 ७२ । २ ॥ ७३ । ३ ॥ ७५ । ६ ॥ ७८ । १० ॥ ८० । ११ ॥ ८२ ।
 १६ ॥ ८३ । १ ॥ ८४ । २१ ॥ ८५ । ११ ॥ ८५ । १५ ॥ ८६ ।
 १६ ॥ ८७ । १, १० ॥ ८८ । ७ ॥ ९० । १७ ॥ ९० । २ ॥

१०३। १६॥ २०४। ५॥ २०५। २०॥ २०६। ६॥ २०७।
 २६॥ २१०। ५, ८, १२, १६॥ २११। २, २०॥ २१२। ५॥
 २१३। १०॥ २१४। २१॥ २१५। ८॥ २१६। २॥ २१७।
 २०॥ २१८। १६॥ २१९। ८॥ २२०। १६, २०॥ २२१। १२॥
 २२२। ५॥ २२३। १२॥ २२४। १२॥ २२५। ४, १५, २८॥
 २२६। १८॥ २२७। ८॥ २२८। ५॥ २२९। ५॥ २३०। १२॥
 २३१। १२, १८, २२॥ २३२। २०॥ २३३। ४॥ २३४। १२,
 १८, २०॥ २३५। १८॥ २३६। १२॥ २३७। १८॥ २३८। २, १८॥
 २३९। १५॥ २४०। ८, १०॥ २४१। ४, १२, १६, १८॥
 २४२। २०॥ २४३। २०॥ २४४। ४, १२॥ २४५। ४, २१॥
 २४६। १५॥ २४७। ५, १२॥ २४८। ८॥ २४९। ८॥ २५०।
 १८॥ २५१। २०॥ २५२। १६, २०, २८॥ २५३। ४॥ २५४।
 ४, ६, ८, १२॥ २५५। १८॥ २५६। २०, २४॥ २५७। ५,
 १२॥ २५८। ४, ६॥ २५९। ८, १२॥ २६०। १८॥ २६१।
 १८, २१॥ २६२। ५, १०॥ २६३। ८, १५, १८॥ २६४। २०,
 २०॥ २६५। १२, १८, २०॥ २६६। ६, ८, १०॥ २६७। १२॥
 २६८। १८॥ २६९। १२॥ २७०। २॥ २७१। १६, २१॥
 २७२। ८॥ २७३। ८, १८॥ २७४। ८॥ २७५। ६, १०॥
 २७६। ८, ०, १२, १८॥ २७७। १२॥ २७८। ८, १२॥ २७९।
 ८॥ २८०। १२॥ २८१। १८॥ २८२। ४, १६॥ २८३। ६, १६॥ २८४। १८,
 १०॥ २८५। १८॥ २८६। २०॥ २८७। ८, १६॥ २८८। १०॥ २८९। ८॥
 २९०। १५॥ २९१। १२॥ २९२। १०॥ २९३। ८॥ २९४।
 १६॥ २९५। १२॥ २९६। १५॥ २९७। २०॥ २९८। १२, १८॥
 २९९। १०॥ ३००। १०॥ ३०१। १२॥ ३०२। १६, ८॥ ३०३।
 १०॥ ३०४। ८॥ ३०५। १०॥ ३०६। १०॥ ३०७। ८॥ ३०८। १२, ०॥

३६४ । १३, २१ ॥ ३६६ । १६, १८ ॥ ३७२ । २ ॥ ३७४ । १३ ॥
 ३७६ । १२ ॥ ३८० । ७, १६, २० ॥ ३८२ । १० ॥ ३८४ । १० ॥
 ३८६ । १४ ॥ ३८८ । १४, १८ ॥ ३८७ । ३ ॥ ३८८ । ८ ॥ ३८९ ।
 ५, ८ ॥ ३९० । १२ ॥ ३९१ । १२ ॥ ३९२ । ११ ॥ ३९३ । ८, १५ ॥
 ५७° । ८, १२, १४ ॥ ५८° । १६ ॥ ५९° । २ ॥ ६०° । १४,
 २० ॥ ६२° । ३ ॥

वीधाघन ३१० । १६ ॥ ३२५ । ७ ॥ ३५४ । ३ ॥ ३७४ । २ ॥

—

भ ।

भस्मान्न १०४ । १३ ॥ १८३ । ० ॥

भृगु १८ । ४ ॥ १८८ । ० ॥

—

म ।

मनु ५ । ८ ॥ १५ । २ ॥ १८ । २ ॥ २१ । ८ ॥ २२ । १५ ॥ २५ । १३ ॥
 २६ । १६ ॥ २० । ११ ॥ २१ । ४ ॥ २६ । १ ॥ ३१ । ११ ॥ ३३ ।
 १० ॥ ३६ । १० ॥ ६६ । ० ॥ ७० । ३ ॥ ७५ । १० ॥ ७८ । ८ ॥
 ८८ । २२ ॥ ८० । ८ ॥ ८२ । १४ ॥ ८२ । ३ ॥ १०८ । ३, १८ ॥
 ११५ । १३ ॥ १५२ । १३, १६ ॥ १५३ । १० ॥ १५५ । १० ॥
 १५६ । १० ॥ १५७ । १२ ॥ १५८ । २२ ॥ १५९ । ६, ८ ॥ १६१ ।
 ५, १८ ॥ १६२ । १४ ॥ १६४ । १० ॥ १६७ । ८ ॥ १७१ । ३ ॥
 १७२ । ८ ॥ १७८ । १२, २२ ॥ १७९ । ३ ॥ १८० । ११ ॥ १८५ ।
 १५ ॥ १८१ । १० ॥ १८२ । १६ ॥ १८३ । १४, २२ ॥ १८८ ।
 १३ ॥ २०१ । १६ ॥ २०४ । १४ ॥ २०५ । ८ ॥ २०६ । १०, १४ ॥

२०८ । २, ८, १५ ॥ २०९ । ५, ११ ॥ २१० । २, ६ ॥ २११ ।
 २ ॥ २१२ । ५ ॥ २१३ । ६, ८, १०, १० ॥ २१४ । १०, १० ॥
 २१५ । ६ ॥ २१६ । १० ॥ २१७ । ५, ८ ॥ २१८ । २१ ॥ २१९ ।
 ११ ॥ २२० । २, ६, १० ॥ २२१ । ० ॥ २२२ । १० ॥ २२३ ।
 १०, १० ॥ २२४ । १० ॥ २२५ । २, ६ ॥ २२६ । १, ६, १० ॥
 २२७ । १०, १० ॥ २२८ । १० ॥ २२९ । १० ॥ २३० । १० ॥ २३१ । ८ ॥
 २३२ । १६ ॥ २३३ । १० ॥ २३४ । ० ॥ २३५ । १०, २० ॥
 २३६ । ० ॥ २३७ । १ ॥ २३८ । ८, १०, २१ ॥ २३९ । २, ८,
 १० ॥ २४० । ८, २० ॥ २४१ । ८, १०, १० ॥ २४२ । १, ० ॥
 २४३ । २ ॥ २४४ । २, १८ ॥ २४५ । २१ ॥ २४६ । ८, १८ ॥
 २४७ । १ ॥ २४८ । १५ ॥ २४९ । ५ ॥ २५० । ०, १५ ॥ २५१ ।
 ०, १० ॥ २५२ । ८ ॥ २५३ । २, १५, २० ॥ २५४ । ६, १० ॥
 २५५ । १० ॥ २५६ । ११ ॥ २५७ । १५ ॥ २५८ । ५ ॥ २५९ । ० ॥ २६० ।
 ५, १०, १६ ॥ २६१ । २, १६ ॥ २६२ । ६ ॥ २६३ । १० ॥
 २६४ । १० ॥ २६५ । ५, १० ॥ २६६ । २, १० ॥ २६७ । ०,
 १८ ॥ २६८ । १०, १८ ॥ २६९ । १०, १८ ॥ २७० । २ ॥ २७१ ।
 १०, १६ ॥ २७२ । ८ ॥ २७३ । ६, १० ॥ २७४ । २, १५ ॥ २७५ ।
 ०, १६ ॥ २७६ । ८, ११ ॥ २७७ । ० ॥ २७८ । ८ ॥ २७९ ।
 २ ॥ २८० । २ ॥ २८१ । ८, १८ ॥ २८२ । ५, १५ ॥ २८३ ।
 १० ॥ २८४ । ०, १० ॥ २८५ । १० ॥ २८६ । ५, १० ॥ २८७ ।
 ०, ११ ॥

१०० । ०, ११, १० ॥

अधोनि ० । ८ ॥ ८० । १० ॥ १०८ । १६ ॥ १०९ । १ ॥ ११० । ६ ॥

य

यम १६२ । १८ ॥ १२४ । १९ ॥ १२५ । १२ ॥ २८६ । ८ ॥

याज्ञवल्क्य ० । १० ॥ ११ । १५ ॥ २० । १० ॥ २१ । ५ ॥ २० । ० ॥

२० । १, १६, २० ॥ २६ । ४ ॥ ४२ । ३ ॥ ४४ । २, ८ । ४६ ।

१६ । ५३ । ८ । ६५ । ६ ॥ ६८ । १६ ॥ ८१ । ११ । ८० । १२ ॥

८८ । ८ ॥ ८१ । ८, १२ । ८३ । १०, १८ । ८४ । १८ । ८५ ।

१ ॥ ८० । ४ ॥ १०० । १४ ॥ १०६ । ८ ॥ १०८ । ८, १८ ॥

१११ । १६ । ११२ । १६ ॥ ११६ । १४ ॥ ११७ । ३ ॥ १२४ ।

८ । १२८ । १३ ॥ १३२ । १७ ॥ १३५ । ४ ॥ १३८ । १७, २० ॥

१४३ । ६ ॥ १५३ । १, ४, १३ ॥ १५५ । ४ ॥ १५६ । ६ । १६० ।

८ ॥ १६१ । १३, १६ ॥ १६७ । ११, १८ ॥ १६८ । ४ ॥ १७० ।

१४, १७ ॥ १७५ । १८ ॥ १७७ । १६, २० ॥ १७८ । १४ ॥

१७८ । १४ ॥ १८० । १० ॥ १८१ । १५, १७ ॥ १८३ । ३, १८,

२० ॥ १८४ । ८ ॥ १८७ । ४ ॥ १८८ । १० ॥ १८८ । ४, १४ ॥

१८० । ३, १०, १४ ॥ १८१ । १८ ॥ १८२ । २, ७ ॥ १८४ । ५ ॥

१८५ । ३ ॥ १८७ । २० ॥ १८८ । १२ ॥ २०० । २, ८, १८ ॥

२०६ । ८ ॥ २०७ । १८ ॥ २०८ । १७ ॥ २१२ । ४, ७, १४ ॥

२१३ । १६ ॥ २१८ । ५ ॥ २२५ । १८ ॥ २२८ । ६ ॥ २३० ।

२० ॥ २३१ । १२, १८ ॥ २३२ । १६ ॥ २३४ । ६ ॥ २४१ । १५ ॥

२४५ । २ ॥ २४६ । ३ ॥ २४७ । १० ॥ २४८ । २ ॥ २५१ । १३ ॥

२५३ । १३ ॥ २५४ । ३, ७ ॥ २५६ । २० ॥ २५८ । २ ॥ २६० ।

१५ ॥ २६१ । ० ॥ २६२ । १० ॥ २६३ । २२ ॥ २६४ । २० ॥

२६५ । १६, २० ॥ २६७ । ३ ॥ २६८ । १३ ॥ २७२ । २१ ॥

२७३ । २२ ॥ २७५ । ११ ॥ २७८ । १४, २० ॥ २८० । १५ ॥

२८१ । १० ॥ २८२ । २ ॥ २८५ । ११, १८ ॥ २८६ । १२, १७ ॥

अक्षलिखित ८४ । १६ ॥ १११ । १४ ॥ २६० । २२ ॥ २८० । ६ ॥
३०१ । २१ ॥

—
स ।

संवत् १८ । १६ ॥ ३४ । ४ ॥ १०५ । १३ ॥ १०० । १६ ॥ १६६ । २१ ॥

—
ह ।

हारीत ८ । १० ॥ ३५ । ८ ॥ ३६ । १५ ॥ ५४ । ६ ॥ ६२ । २ ॥ ६३ ।
१५ ॥ ६५ । १२ ॥ १०० । ८ ॥ १०२ । ८ ॥ १०५ । १६ ॥ ११६ ।
१८ ॥ १५८ । १८ ॥ १६२ । ६ ॥ १६३ । ११४ ॥ १०५ । २ ॥ ३०४ ।
१४ ॥ ३२० । १६ ॥ ३४८ । १५ ॥ ३५६ । १२ ॥ ३६० । ३ ॥

पराशरमाधवोत्तिखितग्रन्थकृतेनाम्नामकारादिक्रमेण
ग्रन्थापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

च ।

चन्द्रिकाकार ३४६ । ५ ॥

ध ।

धारेन्दुर ३५७ । ७ ॥

भ ।

भायसि ३४६ । ६ ॥

म ।

मेधातिथि ३४६ । २ ॥

व।

विज्ञानेश्वर ३४६।२॥

स।

संयोजक ४८। १५॥ ८२। ५॥ १०३। ६॥ १०७। ८॥ ११३।
११॥ १५१। ३॥ ३२६। ८॥ ३२७। ४॥ ३२८। १५॥ ३३६।
३॥ ३५५। ८॥ ३५७। १७॥

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

श्रुती ।	पट्टी ।	अध्यायम् ।	श्रुतम् ।
१	४	सङ्गि	सङ्ग
६	०	धाज्येन	धाज्येन (एवं परच)
११	८	कुत	कुत
१५	८	गौतम	गौतम (एवं परच)
१५	१६	घट्टी	घट्टी (एवमन्यत्र)
२३	१३	जायना	जायना
२६	३	शान्त	शान्त (एवं परच)
२६	१२	सप्ते	सप्त
३६	१४	हावेतौ	हावेतौ
४०	८	पश्या	पश्या
५३	१०	लक्षणां	लक्षणार्थम्
५५	१५	वाऽऽल	वाक्
५६	६	दध	दध
५६	१४	ब्राह्मण्या श्रुतायात ...	ब्राह्मण्या श्रुतायात
६५	५	यत्वाङ्गि	यत्वाङ्गि
६८	१५	अवन्त्या	अवन्त्या
६८	१८	द्रव्यं	द्रव्यं
७१	५	अपान	अपान
७२	८	श्रुतं	श्रुतं

शब्द ।	पङ्क्ति ।	वचनम् ।	शब्दम् ।
७७	२१	प्रसादिक ...	प्रामादिक
८७	१२	केश ...	कोश
८८	२	यत्थ ...	सत्थ
८९	१७	जयम् ...	जयम्
१०२	३	वाक्य ...	वाक्य
१२४	२१	शुचिः ...	शुद्धिः
१२८	७	वत्तते ...	वर्त्तते
१३२	२	सम्बत्तं ...	संबत्तं (एवमन्यत्र)
१४१	२	श्रीधयित्वा ...	श्रीधयित्वा
१४५	१८	शुचिः ...	शुचि
१५३	६	मंजौषिभिः ...	मंजौषिभिः
१६२	२०	सद्भव ...	सद्भूत
१६८	१०	गौदूषरा ...	गौरूषरा
१७५	१४	तृकार्थ ...	तृकार्थ
१७८	७	ते स ...	ते
१८६	१६	द्वम ...	द्वय
१८७	१०	उरि ...	उपरि
२००	६	पाद ...	पाप
२११	५	च्छेदे ...	च्छेदे
२१३	६	बुद्ध्या ...	बुद्ध्या
२१६	१५	सङ्गनाथं ...	सङ्गनाथं
२२३	३	समता ...	समन्ता
२४२	६	ब्राह्मणं ...	ब्राह्मणं
२७३	६	विवाहाङ्गीकारेण ...	विवाहानङ्गीकारेण
२७७	१६	वत्सं ...	वं

श्लो ।	पङ्क्तौ ।	अक्षरम् ।	अक्षरम् ।
२६६	१६	उपोष्य ...	उपोष्य
३०४	१७	वाङ्मु ...	वाङ्मु
३०८	५	पूर्वण ...	पूर्वण
३१२	१०	विप्रेद् ...	विप्रेद्
३३१	४	हृमिर्भूत्वा ...	हृमिर्भूत्वा
३३१	१२	नयं ...	नयं
३३५	२	ब्रह्मोदने ...	ब्रह्मोदने (एवं परत्र)
३३५	३	सुहृता पूर्वण ...	सुहृतापूर्वण
३५२	५	भरति ...	भवति
३८३	१२	सिद्ध्यर्थं ...	सिद्ध्यर्थं
३६४	७	कामतः ...	कामतः
३६८	२	चर ...	चतर
३००	७	मृष्टं ...	मैष्टं
३०६	१२	मृत्तं ...	मृत्तु
३०६	२	लोक ...	लोके
३०६	२१	माविष्ट ...	मारिष्ट
३२४	१	करोति ...	करोति
३२७	१४	शुक्लामस्य ...	शुक्लामस्य
३३८	१३	सहभ्यासा ...	सहदभ्यासा
३४०	१८	कल्प ...	कल्पं
३४५	१०	नासना ...	नासना
३४६	२०	प्रलप्रम् ...	प्रलप्रदम्
३४७	२६	अपद् ...	अपद्
३५२	१३	शुद्धवत् ...	शुद्धवत्
३५२	१८	श्रीश्याज्या ...	श्रीश्याज्या